

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVIII
(2009)

UDC 93/94

YU ISSN 0350-0802

INSTITUTE OF HISTORY

HISTORICAL REVIEW

Vol. LVIII
(2009)

Editorial board

JOVANKA KALIĆ, MARICA MALOVIĆ-ĐUKIĆ,
ANA STOLIĆ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ (Prague),
ANGELIKI KONSTANTAKOPOULOU (Ioannina),
ĐURO TOŠIĆ, TIBOR ŽIVKOVIĆ

Editor-in-chief

Tibor Živković, Ph.D.
Director of the Institute of History

BELGRADE
2009

УДК 93/94

YU ISSN 0350-0802

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС

Књ. LVIII
(2009)

Редакциони одбор

ЈОВАНКА КАЛИЋ, МАРИЦА МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ,
АНА СТОЛИЋ, LUBOMÍRA HAVLÍKOVÁ (Праг),
ANGELIKI KONSTANTAKOROULOУ (Јањина),
ЂУРО ТОШИЋ, ТИБОР ЖИВКОВИЋ

Одговорни уредник

Др ТИБОР ЖИВКОВИЋ
Директор Историјског института

БЕОГРАД
2009

Овај број *Историјског часописа*
штампан је уз финансијску помоћ
Министарства за науку и технолошки развој
Владе Републике Србије

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

- 9 Игор Стојић,
ФИЗИЧКО-АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТА ИЗ АВАРСКЕ
НЕКРОПОЛЕ СА ЛОКАЛИТЕТА СТАРЧЕВО ЛИВАДЕ
- 33 Tibor Živković – Bojana Radovanović,
TITRE DE TRPIMIR SELON LES DIRES DE GOTTSCHALK
- 43 Владета Петровић – Дејан Булић,
ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДНИКА
- 63 Биљана Марковић,
ПРАВО ПРЕЧЕ КУПОВИНЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ
ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА
- 79 Марица Маловић Ђукић,
ПЕТАР КАТЕНА, КОТОРСКИ ТРГОВАЦ (14. ВЕК)
- 93 Гордана Томовић,
ПОСЕД СРПСКОГ ВЛАСТЕЛИНА ДЕТОША У 14. ВЕКУ
- 109 Марко Шуица,
БИТКА КОД НИКОПОЉА У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА
- 125 Невен Исаиловић,
О ФАМИЛИЈАРИМА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА
У СПЛИТУ (1403-1413)
- 147 Ђуро Тошић,
БОСАНСКИ „ЛУТАЈУЋИ ВИТЕЗОВИ“ ПАШТРОВИЋИ
- 173 Срђан Рудић,
НЕКОЛИКО НОВИХ ПОДАТАКА О РЕСТОЈУ МИЛОХНИ
- 181 Валентина Живковић,
КУЛТОВИ СВЕТИТЕЉА ЗАШТИТНИКА ОД КУГЕ
У КОТОРУ (XIV-XVI ВЕК)
- 197 Срђан Катић,
ПОТРОШНИ МАТЕРИЈАЛИ
У ОСМАНСКОМ РУДАРСТВУ И МЕТАЛУРГИЈИ

- 209 Татјана Катић,
„СИРОТЕ КУДЕЉНИЦЕ” И БАШТИНИЦЕ:
ДВА ТИПА ХРИШЋАНСКИХ УДОВИЧКИХ
ДОМАЋИНСТАВА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ
- НА ПРИМЕРУ ПРИЗРЕНСКОГ САНЦАКА У 16. ВЕКУ -
- 231 Недељко Радосављевић,
БЕОГРАДСКА МИТРОПОЛИЈА ПО ПОПИСУ ИЗ 1826.
- 249 Мирјана Маринковић,
ТАЈНИ МЕМОАР АЛЕКСАНДРА КАРАТЕОДОРИ-ПАШЕ
СА БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА
- 261 Александар Растовић,
РЕФОРМСКИ ПАКЕТ ЕДВАРДА ГРЕЈА ЗА МАКЕДОНИЈУ
1908. ГОДИНЕ
- 275 Драгољуб Р. Живојиновић,
ВУДРО ВИЛСОН И ЛОНДОНСКИ ПАКТ 1915. ГОДИНЕ

ПРИКАЗИ

- 301 Срђан Катић, *Рудник Мајданпек XVI-XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек*, Мајданпек 2009, 182.
(Драгана Амедоски)
- 304 *František Alexandr Zach 1807–2007. Sborník příspěvků ze symposia k 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007. Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. Společnost přátel jižních Slovanů v České republice, Jihomoravský kraj, Brno 2007, 1–80.*
(Милош Вуковић)
- 307 *Ekonomika i ekohistorija – Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, Zagreb – Samobor 1 (2005), 2 (2006), 3 (2007) i 4 (2008)
(Јелена Мргић)
- 313 Јелена Мргић, *Северна Босна 13-16. век*, Историјски институт, Посебна издања, књ. 55, Београд 2008, 469.
(Александар Крстић)
- 318 O. J. Schmitt, *Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan*, Verlag Friedrich Pustet, Regensburg 2009, 432.
(Момчило Спремић)
- 321 УПУТСТВО АУТОРИМА

CONTENTS

ARTICLES

- 9 Igor Stojić
PHYSICO-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS
OF THE SKELETONS FROM THE AVAR NECROPOLIS
OF THE LOCALITY OF STARČEVO LIVADA
- 33 Tibor Živković – Bojana Radovanović
TITRE DE TRPIMIR SELON LES DIRES DE GOTTSCHALK
- 43 Vladeta PETROVIĆ – Dejan BULIĆ
UBICATION ISSUES CONCERNING RUDNIK
IN THE MIDDLE AGES
- 63 Biljana Marković
OPTION TO BUY ACCORDING
TO THE LEGISLATION OF TSAR STEFAN DUŠAN
- 79 Marica Malović-Đukić
PETAR KATENA,
MERCHANT FROM KOTOR (XIVth CENTURY)
- 93 Gordana Tomović
THE ESTATE OF SERBIAN FEUDAL LORD DETOŠ
IN THE XIV CENTURY
- 109 Marko Šuica
THE BATTLE OF NICOPOLIS
IN THE HAGIOGRAPHY OF STEFAN LAZAREVIĆ
BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER
- 125 Neven Isailović
ON *FAMILIARES* OF HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ
IN SPLIT (1403-1413)
- 147 Đuro Tošić
PAŠTROVIĆ FAMILY,
THE "WANDERING KNIGHTS" FROM BOSNIA

- 173 Srđan Rudić
SOME NEW DATA ON RESTOJE MILOHNA
- 181 Valentina Živković
CULTS OF THE SAINTS-PROTECTORS FROM THE PLAGUE
IN KOTOR (FROM THE XIVth TO THE XVIth CENTURY)
- 197 Srđan Katić
AUXILIARY MATERIALS USED IN MINING AND
METALLURGY OF THE OTTOMAN EMPIRE
- 209 Tatjana Katić
“INDIGENT HEMP-SPINNERS” AND BAŠTINA-OWNERS:
TWO TYPES OF THE CHRISTIAN WIDOW’S HOUSEHOLDS
IN THE OTTOMAN EMPIRE – THROUGH THE EXAMPLE
OF PRIZREN SANCAK IN THE XVIth CENTURY
- 231 Nedeljko Radosavljević
BELGRADE BISHOPRIC
ACCORDING TO THE REGISTER DATING FROM 1826
- 249 Mirjana Marinković
THE SECRET REPORT OF ALEXANDER KARATHEODORI
PASHA ON THE CONGRESS OF BERLIN
- 261 Aleksandar Rastović
EDWARD GREY'S REFORM PACKAGE FROM 1908
CONCERNING MACEDONIA
- 275 Dragoljub R. Živojinović
WOODROW WILSON
AND THE SECRET PACT OF LONDON 1914-1918
- 301 REVIEW ARTICLES
- 318 INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС, књ. LVIII (2009) стр. 9-32

HISTORICAL REVIEW, vol. LVIII (2009) pp. 9-32

УДК : 904:611.71(497.113):572.08

Игор СТОЈИЋ
Историјски институт
Београд

ФИЗИЧКО-АНТРОПОЛОШКА АНАЛИЗА СКЕЛЕТА ИЗ АВАРСKE НЕКРОПОЛЕ СА ЛОКАЛИТЕТА СТАРЧЕВО ЛИВАДЕ*

Апстракт: Антрополошком анализом обухваћен је коштани материјал из 12 гробова откривених на локалитету „Ливаде“ у Старчеву. Анализом су обухваћене основне карактеристике сваког скелета, пол, индивидуална старост, анализа зуба, телесна висина, маркери окупационог стреса. Остеолошки материјал чинили су једна дечија индивидуа у првим годинама живота, две индивидуе јувенилног узраста и девет одраслих индивидуа, четири женског и пет индивидуа мушког пола.

Кључне речи: Старчево, остеолошки материјал, VII-VIII век.

Током заштитних археолошких ископавања у атару села Старчево на потесу „Ливаде“ 1984. године истражене су две некрополе са укупно 19 гробова. Некрополе нису истражене у потпуности а сама ископавања су обављена у зони угроженој мелиорационим радовима. На млађој некрополи откривено је 15 гробова. Према прилозима који су нађени у гробовима, некропола је датована у крај VII и у VIII век, у време позне фазе аварске доминације.¹

Антрополошком обрадом било је обухваћено је 12 гробова. Кости су најпре опране, затим су полепљене и након тога су обрађене стандардним антрополошким методама. Након обраде и фотографисања

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

¹ Л. Пап, *Бронзане наушнице са локалитета „Ливаде“ код Старчева*, Рад војвођанских музеја 39, Нови Сад 1997, 137-142.

цео материјал је спакован у картонске кутије. Обрад материјала извршена је у приручној лабораторији у Народном музеју у Панчеву.²

Најпре је за сваки скелет понаособ обављен инвентар расположивих костију и зуба, након чега су обављена антропометријска и краниометријска мерења, процена пола и старости индивидуе у тренутку смрти, макроскопска анализа патолошких промена и трагова маркера окупационог стреса.

Инвентар је обављен по постојећем обрасцу који је предложен у “Standards for Data Collection from Human Remains”.³ Свака кост обележена је у зависности од степена очуваности, шифрама које су дате у облику бројних вредности. Кост која је очувана више од 75%, означена је шифром „1“, очуваност која је у распону од 25% до 75% означена је шифром „2“, док шифра „3“ означава кост која је сачувана мање од 25%. Кост која недостаје обележена је шифром „0“. Бројне вредности шифара употребљене су ради стварања прецизних и упоредивих база података којима се помоћу посебних рачунарских програма може лако манипулисати.

При инвентару и анализи зуба коришћене су стандардне методе обележавања и описивања.⁴

За одређивање пола и старости у тренутку смрти комбинован је већи број различитих критеријума. Пол је одређен на основу морфолошких карактеристика карлице⁵ и лобање.⁶ На скелетима где је то било могуће примењиване су и методе одређивања пола на основу бутне кости.⁷

Старост индивидуа у тренутку смрти одређивана је помоћу неколико метода које су укључивале степен облитерације етокранијалних

² Овом приликом се захваљујем колегама Јелени и Војиславу Ђорђевић који су ми уступили антрополошки материјал на обраду.

³ J. E. Buikstra, D.H. Ubelaker, *Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains*, Fayetteville, Arkansas, 1994.

⁴ Fdi= Federation Dentaire Internationale, *Two-digit system of designating teeth*, International Dental Journal, 21, 104-106; S. Hillson, *Recording Dental Caries in Archaeological Human Remains*, International Journal of Osteoarchaeology, 11, 249-289.

⁵ T. W. Phenice, *A newly developed visual method of sexing the os pubis*, American Journal of Physical Anthropology, 30, 297-301.

⁶ G. Ascádi, J. Nemeskéri, *History of Human Life Span and Mortality*, Budapest, 1970.

⁷ W.M Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton.*, Columbia, 1987. 218-219; M. Šlaus, *Discriminant function sexing of fragmentary and complete femora from medieval sites in continental Croatia*, Opuscula Archaeologica, 21, 167-175.

шавова,⁸ морфологију пубичне симфизе,⁹ морфологију аурикуларне површине илиума¹⁰ и морфологије стерналних крајева ребара.¹¹ Код деце је старост у тренутку смрти одређивана према степену окоштавања епифиза са дијафизама, дужини и ширини дијафиза дугих костију и степену ницања и развоја млечних и сталних зуба.¹² За сваки скелет понаособ израчуната је телесна висина,¹³ посматрани су трагови мускулаторно скелетних маркера стреса¹⁴ и евентуално присуство патолошких промена.¹⁵

Резултати

Скелет бр.2

Дете.

Присутне кости: фрагментоване кости лобање, фрагментована ребра, део левог илијума, дијафиза десног фемура.

⁸ R.S. Meindl, C.O. Lovejoy, *Ectocranial suture closure: A revised method of the determination of skeletal age at death based on the lateral- anterior sutures*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 57-66.

⁹ S. Brooks, J.M. Suchey, *Skeletal age determination based on the os pubis: A comparison of the Ascády-Nemeskéri and Suchey-Brooks methods*, Human Evolution, 5, 227-238.

¹⁰ C.O. Lovejoy, R.S. Meindl, T.R. Pryzbeck, and R.P. Mensforth, *Chronological metamorphosis of the auricular surface of the ilium: A new method for the determination of age at death.*, American Journal of Physical Anthropology, 68, 15-28.

¹¹ M.Y. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White males*, Journal of Forensic Science, 29, 1094-1104; M.Y. Işcan, S.R. Loth, R.K. Wright, *Age estimation from the rib by phase analysis: White females*, Journal of Forensic Science, 30, 853-863.

¹² T.W. Mckern, T.D. Stewart, *Skeletal Age Changes in Young American Males*, Natick, MA, 1957; W.M Bass, *Human Osteology. A Laboratory and Field Manual of the Human Skeleton.*, Columbia, 1987; D.H. Ubelaker, *Human Skeletal Remains: Excavation, Analysis, Interpretation*, Washington DC, 1989; D. H. Ubelaker, *The Estimation of Age at Death from Immature Human Bone*, in *Age Markers in the Human Skeleton*, by M.Y. Işcan, Springfield, Illinois, 1989. 55-70.

¹³ M. Trotter, G.C. Gleser, *Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes*, American Journal of Physical Anthropology, 10, 463-514.

¹⁴ L.Capasso, K.A.R. Kennedy, C.A. Wilczak, *Atlas of Occupational Markers on Human Remains.*, Teramo, 1999.

¹⁵ D.J. Orthner, W.J.G. Putschar, *Identification of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*, Washington, DC, 1981; A. C. Aufderheide, C. Rodrigues - Martin, *The Cambridge Encyclopedia of Human Paleopathology*, Cambridge, 1998.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.
Ради се о дечијој индивидуи у првим годинама живота.

Скелет бр. 3

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: недостају кости кранијалног дела скелета.
Присутне кости посткранијалног скелета: оба фрагментована фемура, обе тибије, обе фрагментоване фибуле, оба талуса, оба калканеуса.

Нема елемената за сигурно одређивање пола.

Старост индивидуе у тренутку смрти износила је између 14 и 18 година.

Скелетне мере (у центиметрима) и индекси: на посткранијалном делу скелета било је могуће измерити дужину тибије 31,4 максималну ширину проксималне епифизе 6,3 максималну ширину дисталне епифизе 4,3 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,0 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 1,9 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 65,79 који описује тибију као Мезокнемичну обим тела у нивоу нутриционог отвора 7,5 максимални дужину тела фибуле 30,9 максимални дијаметар средине тела фибуле 1,4 и максималну дужину калканеуса 6,9.

Скелет бр. 6

Под овим бројем уочене су две индивидуе.

(А) Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе фронталне, обе паријеталне, обе темпоралне (фраг.), окципитална (фраг.), обе зигоматичне (фраг.), максила, мандибула.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), обе скапуле (фраг.), сакрум (фраг.), оба илиума (фраг.), оба ишиума (леви фраг.), четири цервикална пршљена, 9 торакалних пршљенова, оба хумеруса (фраг.), оба фемура (фраг.), обе тибије (фраг.).

На женски пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице као и општи робустицитет скелета.

Према индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила између 30 и 40 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити висину браде 3,0 висину тела мандибуле 2,9 и дебљину тела мандибуле 1,0 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 34,48 бигонијалну ширину 8,8 бикондиларну ширину 11,4 минималну ширину гране мандибуле 3,3 максималну висину гране мандибуле 5,9 и дужину мандибуле 7,5.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину хумеруса 32,1 помоћу које је израчунат телесни раст $165,82 \pm 4,45$ епикондиларну ширину хумеруса 6,9 вертикални дијаметар главе хумеруса 4,6 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,8 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 81,81 максимални дијаметар главе фемура 4,3 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,5 помоћу којих је одређен Платимерични индекс 65,71 који описује фемур као Хиперплатимер, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,2 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,0 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 136,66 обим средине тела фемура 8,2; максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,2 медио латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,5 обим тела тибије у нивоу нутриционог отвора 8,8.

Патолошки налаз: уочени Шморлови дефекти на торакалним и лумбалним пршљеновима.

(Б) Одрасла индивидуа. Старост око 50 година.

Присутне кости: делови карличних костију и део сакрума.

Скелет бр. 8

Под овим бројем уочени су остаци три индивидуе.

(А) Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе фронталне (фраг.), обе паријеталне (фраг.), обе паријеталне (фраг.), фрагментована окципитална кост, фрагментована максила, мандибула.

Анализа зуба: максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, обе скапуле (фраг.), оба хумеруса, оба радијуса (фраг.), обе улне (фраг.), фрагментован сакрум, оба илиума (фраг.), обе ишијадичне кости (фраг.), обе пубичне кости, оба фемура, обе тибије, оба талуса и оба калканеуса (фраг.)

На женски пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и морфологије костију карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 50 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити висину браде 2,8 висину тела мандибуле 2,2 и дебљину тела мандибуле 1,2 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 54,54 минималну ширину гране мандибуле 3,2, максималну висину гране мандибуле 7,1 и дужину мандибуле 7,5.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину клавикуле 12,8 anteriорно-постериорни дијаметар средине тела клавикуле 0,8 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,1; максималну дужину хумеруса 30,2 помоћу које је израчунат телесни раст $159,44 \pm 4,45$ епикондиларну ширину 5,0 вертикални дијаметар главе хумеруса 4,0 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,0 минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,5 на основу којих је одређен индекс попречног пресека хумеруса 75,00; anteriорно-постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,0 медијално-латерални дијаметар средине тела радијуса 1,3; максималну дужину улне 24,0 помоћу које је израчунат телесни раст $160,24 \pm 4,30$ anteriорно-постериорни дијаметар улне 1,2 медијално – латерални дијаметар улне 1,5 минимални обим тела улне 3,3; максимални дијаметар базе сакрума 5,2; висину карличне кости 19,5 ширину илиума 13,0 дужину пубичне кости 8,5 дужину ишијадичне кости 7,2; максималну дужину фемура 41,4 на основу чега је израчунат телесни раст $155,62 \pm 3,72$ цм, бикондиларну дужину фемура 41,0 епикондиларну ширину фемура 6,3 максимални дијаметар главе фемура 4,3 anteriорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,7 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,2 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 84,37 који описује фемур као Платимер, anteriорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,5 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,7 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 92,59 као и Индекс робустицитета фемура 12,68 обим средине тела фемура 8,0; максималну дужину тибије 33,0 помоћу

које је израчунат телесни раст $157,23 \pm 3,66$ максимална ширина дисталне епифизе 4,2 максимални дијаметар у ниву нутриционог отвора 3,0 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,5 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 83,33 који описује тибију као Еурикнемичну; обим тела у нивоу нутриционог отвора 0,8.

Патолошки налаз: остеофити на лумбалним пршљеновима (слика 1), добро срастао прелом проксималне епифизе левог фемура.

(Б) Одрасла индивидуа.

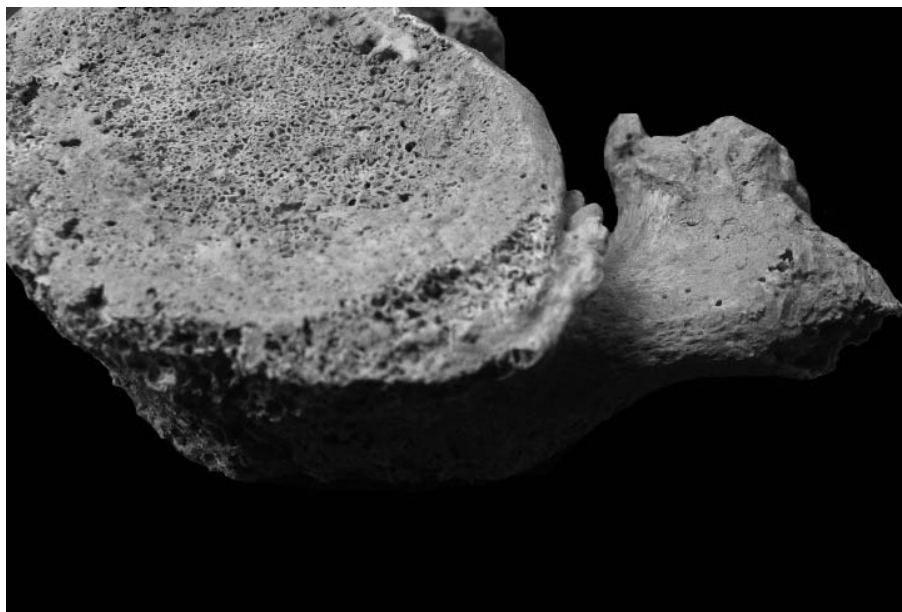
Нема елемената за утврђивање пола и старости.

Присутне кости посткранијалног скелета: оба хумеруса (фраг.), оба фемура (фраг.), обе тибије (фраг.), обе фибуле (фраг.).

(Ц) Одрасла индивидуа.

Нема елемената за утврђивање пола и старости.

Присутне кости посткранијалног скелета: десни фемур.

Сл. 1 - гроб бр. 8, остеофити на лумбалном пршљену

Скелет бр. 9

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе фронталне, обе паријеталне, десна темпорална (фраг.), максила (фраг.), обе палатиналне (фраг.), мандибула (фраг.)

Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба.

мандибула: присутни 33-37, 43-46; постмортално изгубљени 31, 32, 41, 42, 47, 48; заживотно изгубљен 38.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле (фраг.), десни хумерус (фраг.), оба фемура (фраг.), обе тибије (фраг.).

На женски пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 45 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити минималну ширину чела 9,0 дужину мастоидног наставка 2,4 висину браде 2,5 висину тела мандибуле 2,9 и дебљину тела мандибуле 1,1 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 37,93 минималну ширину гране мандибуле 3,2 дужину мандибуле 8,8.

Сл. 2 - гроб бр. 9, фрактура леве клавикуле.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити anteriорно – posteriорни дијаметар средине тела фемура 2,5 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,8 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 89,29 обим средине тела фемура 8,2; максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора тибије 2,8 медио-латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора тибије 2,0 обим тела тибије у нивоу нутриционог отвора 7,7.

Патолошки налаз: фрактура леве клавикуле (слика 2).

Скелет бр. 10

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе фронталне, обе паријеталне, обе темпоралне (фраг.), окципитална кост, обе зигоматичне, максила и мандибула. Анализа зуба:

максила: нема присутних зуба

мандибула: 37, 38, 46, 47; 31-36, 41-46 и 48 постмортално изгубљени.

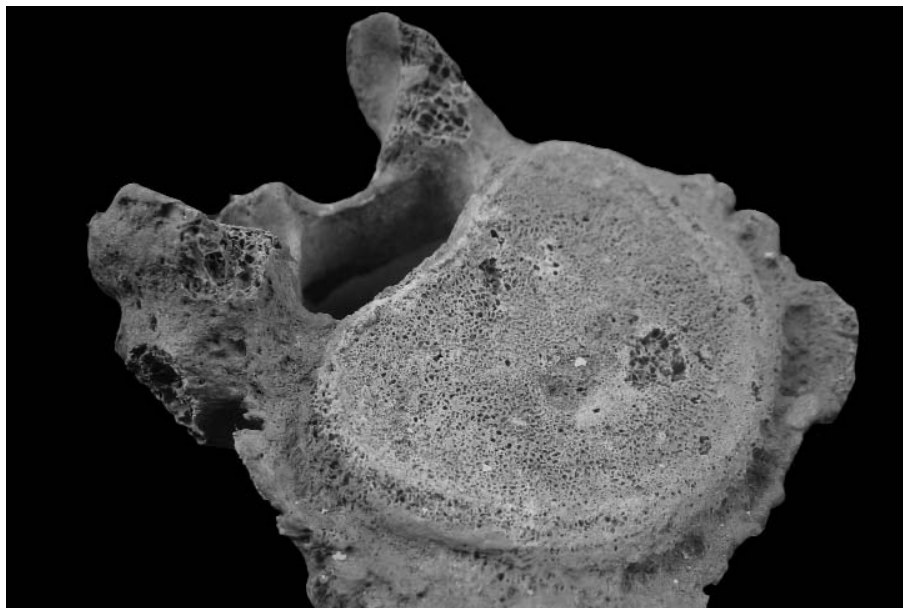
Патолошки налаз зуба: на 36 периапикални апсцес. На свим зубима је присутан каменац.

Присутне кости посткранијалног скелета: оба илиума (фраг.), оба ишиума, обе пубичне кости, 3 цервикална пршљена 3 торакална пршљена 5 лумбалних пршљенова, оба хумеруса, оба радијуса, обе улне, оба фемура, обе тибије, обе фибуле, оба талуса, оба калканеуса.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила 40-50 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину кранијума 17,1 максималну ширину кранијума 15,0 помоћу којих је израчунат Кранијални индекс 87, 71 који описује лобању као Хипербрахикану; биаурикуларну ширину 12,9; минималну ширину чела 0,9; дужину мастоидног наставка 2,8, висину тела мандибуле 2,9 дебљину тела мандибуле 1,2 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 41,37, бигонијалну ширину 11,0 бикондиларну ширину 12,5 минималну ширину гране мандибуле 3,5 максималну ширину гране мандибуле 4,2 максималну висину гране

Сл. 3 - гроб бр. 10, остеофити и Шморлови дефекти на лумбалним приљеновима

мандибуле 6,6 на основу које је израчунат Индекс гране мандибуле 53,03 дужину мандибуле 8,1.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину хумеруса 32,3 помоћу које је израчунат телесни раст $165,49 \pm 4,45$ епикондиларну ширину хумеруса 6,5 вертикални дијаметар главе хумеруса 4,7 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,3 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 82,61; максималну дужину радијуса 24,0 помоћу које је израчунат телесни раст $168,69 \pm 4,24$ антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,2 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,7; максимална дужина улне 26,6 помоћу које је израчунат телесни раст $171,34 \pm 4,30$ антериорно – постериорни дијаметар улне 1,8 медијално – латерални дијаметар улне 1,7 физиолошка дужине улне 23,3 минимални обим тела улне 3,8 помоћу којих је израчунат Дужинско дебљински индекс улне 16,30; максималну дужину фемура 42,8 на основу чега је израчунат телесни раст $164,83 \pm 3,94$ цм, бикондиларну дужину фемура 42,7 епикондиларну ширину фемура 8,3 максимални дијаметар главе фемура 4,8 антериорно –

постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,8 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,5 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 80,00 који описује фемур као Платимер anteriorno – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,8 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,1 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 90,32 као и Индекс робустицитета фемура 13,83 обим средине тела фемура 9,0; дужину тибије 35,0 помоћу које је израчунат телесни раст $163,03 \pm 3,66$ максимална ширина проксималне епифизе 7,7 максималну ширину дисталне епифизе 5,3 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,2 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 66,66 који описује тибију као Мезокнемичну обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,0; максималну дужину калканеуса 8,1 и средњу ширину калканеуса 4,2.

Патолошки налаз: Шморлови дефекти и остеофити на лумбалним пршљеновима (слика 3).

Скелет бр. 11

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 4): обе фронталнелева, обе паријеталне, окципитална (фраг.), обе темпоралне (фраг.), мандибула (фраг.).

Анализа зуба: максила: нема присутних зуба.

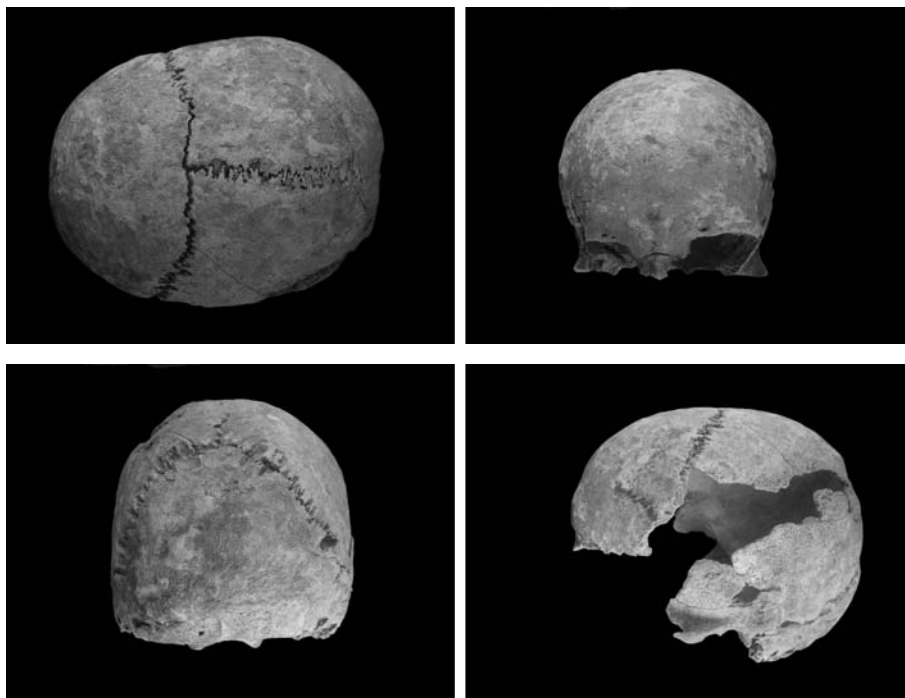
мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: леви илиум (фраг.), лева пубична кост (фраг.), оба хумеруса, оба радијуса (фраг.), обе улне (фраг.), оба фемура (фраг.), обе тибије.

На женски пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила 25-30 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 17,0 максималну ширину лобање 12,6 помоћу којих је израчунат Кранијални индекс 74,11 који описује лобању као Долихокрану; биаурикуларну ширину 11,2; дужину мастоидног наставка 1,8; висину браде 2,0 висину тела мандибуле

Сл. 4 - гроб бр. 11, лобањске пројекције.

2,1 дебелину тела мандибуле 1,1 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 52,38.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину хумеруса 29,2 помоћу које је израчунат телесни раст $156,08 \pm 4,45$ епикондиларну ширину хумеруса 5,2 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,1 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,8 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 85,71; антериорно – постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,0 медијално – латерални дијаметар средине тела радијуса 1,6; антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,5 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,0 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 83,33 обим средине тела фемура 9,0; дужину тибије 32,8 помоћу које је израчунат телесни раст $156,65 \pm 3,66$ максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,2 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 66,66 који описује тибију као Мезокнемичну обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,0.

Скелет бр. 12

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе паријеталне (фраг.), леви део максиле (део алвеоларног лука).

Анализа зуба: максила: присутан 36.

Присутне кости посткранијалног скелета: десни илиум (фраг.), оба фемура (фраг.), лева тибија (фраг.).

Пол индивидуе није могуће утврдити.

Према степену сраслости епифиза дугих костију ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила 14-18 година.

Скелет бр. 13

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: обе фронталне, обе паријеталне (фраг.), обе темпоралне (фраг.), сфеноидна (фраг.), обе зигоматичне, максила, палатинална, мандибула.

Анализа зуба:

максила: присутни 13-17, 22, 24, 26-28; постмортално изгубљени 11, 12, 21, 23, 25;

мандибула: присутни 32-38, 43, 44, 47, 48; постмортално изгубљени 31,41, 42, 44; заживотно изгубљен 45.

Присутне кости посткранијалног скелета: обе клавикуле, 3 лумбална пршљена, десни хумерус (фраг.), сакрум (фраг.), оба илиума (фраг.), обе пубичне кости (фраг.), обе пателе, оба фемура (фраг.9, обе тибије (фраг.), оба талуса.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 40 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити висину браде 2,9 висину тела мандибуле 3,4

дебљину тела мандибуле 1,1 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 32,35, минималну ширину гране мандибуле 3,4 максималну ширину гране мандибуле 4,5 на основу које је израчунат Индекс гране мандибуле 54,83 максималну висину гране мандибуле 6,2 дужину мандибуле 7,4.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину клавикуле 14,6, антериорно-постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,2 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,2 помоћу којих је израчунат Дужинско дебљински индекс клавикуле 7, 53; максимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,3 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 68,42; максимални дијаметар главе фемура 4,8 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,8 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 82,13 који описује фемур као Платимер, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,0 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,4 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 83,33, обим средине тела фемура 7,0; максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,5 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 1,9 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 76,00 који описује тибију као Еурикнемичну, обим тела у нивоу нутриционог отвора 7,0. максималну дужину калканеуса 8,0 и средњу ширину калканеуса 5,2.

Скелет бр. 14

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање: нема присутних костију.

Анализа зуба:максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Присутне кости посткранијалног скелета: оба илиума (фраг.), оба ишијума (фраг.), обе пубичне кости, леви хумерус (фраг.), оба радијуса, обе улне, оба фемура, обе тибије, десна фибула (фраг.), оба талуса и оба калканеуса.

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 40 година.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину радијуса 22,8 помоћу које је израчунат телесни раст $163,00 \pm 4,24$ антериорно-постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,1 медио-латерални дијаметар средине тела радијуса 1,5; максималну дужину улне 24,4 помоћу које је израчунат телесни раст $161,94 \pm 4,30$ антериорно-постериорни дијаметар средине тела улне 1,4 медиолатерални дијаметар средине тела улне физиолошка дужина улне 21,4 минимални обим улне 3,5 помоћу којих је израчунат дужинско дебљински индекс улне 14,34; максималну дужину фемура 41,7 на основу чега је израчунат телесни раст $162,27 \pm 3,72$ бикондиларну дужину фемура 41,4 епикондиларну ширину 7,4 максимални дијаметар главе фемура 4,4 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,7 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,0 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 90,00 који описује фемур као Еуример, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,0 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,8 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 93,33, обим средине тела фемура 9,0; максимална дужина тибије 34,0 помоћу које је израчунат телесни раст $160,13 \pm 3,66$ максимална ширина проксималне епифизе 6,9 максимална ширина диталне епифизе 4,8 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,3 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,3 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 69,69 који описује тибију као Мезокнемичну, обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,0. максималну дужину калканеуса 7,6.

Патолошки налаз: остео-артритичне промене на пателама.

Скелет бр. 15

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 5): обе фронталне, обе паријеталне (фраг.), обе темпоралне (фраг.), окципитална, максила (фраг.), мандибула.

Анализа зуба: максила: нема присутних зуба.

мандибула: нема присутних зуба.

Сл. 5 - гроб бр. 15, лобањске пројекције.

Присутне кости посткранијалног скелета: лева клавикула, оба хумеруса (фраг.), оба радијуса (фраг.), обе улне, оба илиума (фраг.), оба ишијума (фраг.), оба фемура, обе тибије (фраг.).

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у тренутку смрти износила око 50 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину лобање 19,0 максималну ширину лобање 13,7 помоћу којих је израчунат Кранијални индекс 72,10 који описује лобању као Долихокрану; минималну ширину чела 9,7; дужину мастоидног наставка 2,7 висину браде 2,4 висину тела мандибуле 3,0 дебљину тела мандибуле 1,0 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 33,33, бигонијалну ширину 11,0 дужину мандибуле 7,4.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максималну дужину клавикуле 14,5, антериорно- постериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,0 супериорно инфериорни дијаметар средине тела клавикуле 1,1 помоћу којих је израчунат Дужинско дебљински индекс клавикуле 6, 89; максималну дужину хумеруса 28,6 помоћу које је израчунат телесни раст $154,06 \pm 4,45$ епикондиларну ширину хумеруса 5,7 вертикални дијаметар главе хумеруса 4,3 максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,2 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 86,36; максималну дужину радијуса 22,7 помоћу које је израчунат телесни раст $162,52 \pm 4,24$ антериорно-постериорни дијаметар средине тела радијуса 1,1 медијално-латерални дијаметар средине тела радијуса 1,4; максималну дужину улне 25,0 помоћу које је израчунат телесни раст $164,51 \pm 4,30$ антериорно-постериорни дијаметар 1,3 медијално-латерални дијаметар 1,8 физиолошка дужина 21,8 минимални обим улне 3,5 помоћу којег је израчунат дужинско дебљински индекс улне 14,00; максималну дужину фемура 39,2 помоћу којег је израчунат телесни раст индивидуе $150,92 \pm 3,72$ бикондиларну дужину 39,0 епикондиларну ширину 7,6 максимални дијаметар главе фемура 4,4 антериорно – постериорни дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,5 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,2 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 78,13 који описује фемур као Платимер, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 2,7 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 2,7 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 100,00 обим средине тела фемура 8,2; дужину тибије 32,5 помоћу које је израчунат телесни раст $155,78 \pm 3,66$ максималну ширину проксималне епифизе тибије 7,2 максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,6 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,3 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 63,88 који описује тибију као Мезокнемичну, обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,3.

Скелет бр. 17

Одрасла индивидуа.

Присутне кости лобање (слика 6): обе фронталне, обе паријеталне, обе темпоралне (фраг.), сфеноидна, обе зигоматичне, максила, мандибула.

Анализа зуба: максила: присутни 12-14, 13-16; постмортално изгубљени 11, 14-18, 21, 22, 26-28;

Сл. 6 - гроб бр. 17, лобањске пројекције.

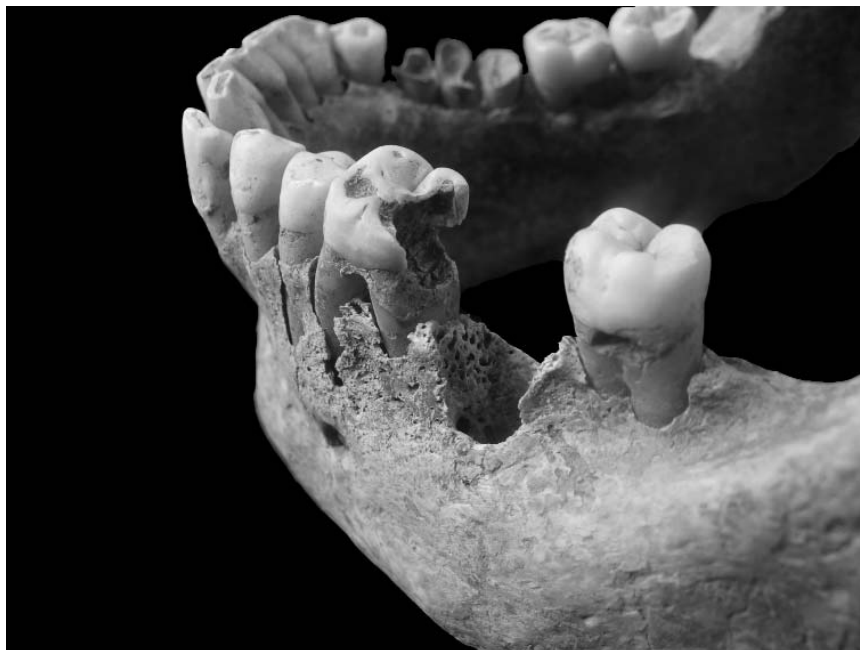
мандибула: присутни 31-36, 38, 41-48; постмортално изгубљени 37;
Патолошки налаз зуба: на 25 огроман каријес, на 45 и 46 огроман
каријес на 36 огроман каријес (слика 7).

Присутне кости посткранијалног скелета: оба хумеруса (фраг.),
оба илиума (фраг.), оба ишијума (фраг.), оба фемура, обе тибије (фраг.).

На мушки пол индивидуе указују индикатори пола на костима
карлице и лобање као и општи робустицитет скелета.

Према сраслости лобањских шавова и индикаторима старости
које се налазе на костима карлице, ради се о индивидуи чија је старост у
тренутку смрти износила око 40 -50 година.

Скелетне мере (у цм) и индекси: на кранијалном делу скелета
било је могуће измерити ширину кранијума 13,6 бизигоматичну ширину
12,9 биаурикуларну ширину 12,4 горњу висину лица 7,0 минималну
ширину чела 10,0 висину лица 10,5 помоћу које је одређен Фацијални
индекс 81,39 који описује лобању као Еурипрозоп као и Горњи фацијални

Сл. 7 - гроб бр. 17, алвеоларни лук мандибуле.

индекс 54,26 што описује лобању као Месен, назалну висину 5,0 назалну ширину 2,8 ширина орбите 3,7 висина орбите 3,2 помоћу којих је израчунат Орбитални индекс 86,48 који описује лобању као Хипсиконичну, биорбитална ширина 9,8 интерорбитална ширина 2,6 висину носног отвора 5,0 ширину носног отвора 2,8 помоћу којих је израчунат Носни индекс 56,00 који описује лобању као Платирину, дужина мастоидног наставка 3,2 висину браде 3,2 висину тела мандибуле 3,2 дебљину тела мандибуле 1,1 помоћу којих је израчунат Индекс робустицитета мандибуле 34,37, бигонијалну ширину 10,2 бикондиларну ширину 11,6 минималну ширину гране мандибуле 3,0 максималну ширину гране мандибуле 4,0 на основу које је израчунат Индекс гране мандибуле 44,11 максималну висину гране мандибуле 6,8 дужину мандибуле 7,6.

На посткранијалном делу скелета било је могуће измерити максимални дијаметар средине тела хумеруса 2,4 и минимални дијаметар средине тела хумеруса 1,9 помоћу којих је одређен Индекс попречног пресека хумеруса 79,16; максималну дужину фемура 45,9 помоћу које је израчунат телесни раст индивидуе $167,47 \pm 3,72$ бикондиларну дужину 45,6 максимални дијаметар главе фемура 5,2 антериорно – постериорни

дијаметар у нивоу испод малог трохантера 2,8 медијално – латерални дијаметар у нивоу испод малог трохантера 3,3 помоћу којих је одређен Платимерички индекс 84,84 који описује фемуру као Платимер, антериорно – постериорни дијаметар средине тела фемура 3,0 медијално – латерални дијаметар средине тела фемура 3,2 помоћу којих је израчунат Пиластрични индекс 93,75, обим средине тела фемура 9,6; максимални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 3,8 медијално – латерални дијаметар у нивоу нутриционог отвора 2,3 помоћу којих је израчунат Платикнемични индекс 60,52 који описује тибију као Платикнемичну, обим тела у нивоу нутриционог отвора 9,6.

Резултати

Полну припадност било је могуће утврдити за седам индивидуа (гробови бр. 6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15 и 17). Четири индивидуе женског пола (гробови бр. 6, 8, 9 и 11) и пет индивидуа мушког пола (гробови бр. 10, 13, 14, 15 и 17).

Остеолошки материјал чини један скелет детета у првим годинама живота (гроб бр. 2), два скелета јувенилне старости 14-18 година (гробови бр. 3 и 12) и девет скелета одраслих индивидуа (6, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15 и 17). Распон доживљених година старости за одрасле индивидуе износи од 25 до 50 година. Просечан животни век ових индивидуа износи 41,66 година. На основу овако малог броја узорака тешко се може стећи поузданија слика о палеодемографском профилу ове популације. Посебан разлог томе су и услови под којим су ове индивидуе сахрањене. Податке добијене палеодемографском анализом ове популације треба узети с крајњим обзиром будући да узорак представља само мали део некрополе која није до краја истражена.

Телесну висину индивидуа било је могуће одредити у шест случајева (гробови бр. 8, 10, 11, 14, 15 и 17). На основу хумеруса било је могуће одредити телесни раст у четири случаја (гробови 8, 10, 11 и 15). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу хумеруса износи $158,76 \pm 4,57$ цм. На основу радијуса било је могуће одредити телесни раст у три случаја (гробови 10, 14 и 15). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу радијуса износи $164,73 \pm 4,66$ цм. На основу улне било је могуће одредити телесни раст у три случаја (гробови 8, 14 и 15). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу улне износи $162,23 \pm 4,72$ цм. На основу фемура било је могуће

одредити телесни раст у шест случајева (гробови 8, 10, 11, 14, 15 и 17). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу фемура износи $159,62 \pm 3,94$ цм. На основу тибије било је могуће одредити телесни раст у четири случаја (гробови 8, 10, 14 и 15). Средња вредност телесног раста ових индивидуа на основу тибије износи $159,04 \pm 4,00$ цм

Велики број зуба недостаје у остеолошком материјалу. Анализом зуба биле су обухваћене индивидуе из гробова бр. 9, 10, 12, 13 и 17. У односу на број индивидуа било је могуће посматрати веома мали број зуба на којима су уочене појаве каријеса и зубног каменца.

Палеопатолошком анализом је утврђено да се највећи број промена односи на болести зглобова, тачније остеоартритичним обољењима на пршљеновима и карличном појасу (бр. 6, 8, 10 и 14). У два случаја констатовани су добро срасли преломи (бр. 8 и 9).

Маркери окупационог стреса уочени су на хумерусима, радијусима, улнама и фемурима. Утврђено је да мушки скелети показују изразито већи робустицитет као и да су горњи екстремитети били изложени већем притиску.

Завршна разматрања

Досељавање Авара у Панонску низију средином 6. века условљава померања других етничких група, првенствено Словена, али и разних германских племена и свакако дела романизованог становништва. Већина аутора се слаже да је порекло Авара хетерогено, и да се ради, пре свега, о интересној групацији ратника која долази на запад¹⁶ и као таква асимилује под своје окриље и остале етничке групе које затиче на освојеним територијама. Банат постепено насељавају Авари док претходне популације остају на истом терену бар неколико декада. У вестима о Византијском походу 600/601. године у којима односе велику победу на Тиси помињу се и остале етничке групе, у првом реду Словени, али и Гепиди, што је добар показатељ о етничком саставу Баната за време аварске доминације. Аварски кланови насељавају Банат као независан ентитет све до доласка Бугара. Након 670 године карактеристичне су јаке везе са Бугарима, који по неким ауторима узимају и превагу над самим Аварима у аварским земљама, што се види и у физичко - антрополошком

¹⁶ W. Pohl, *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567-822*, München, 1988.

материјалу који показује већи степен присуства индивидуа са монголоидним карактеристикама.¹⁷ Већина аутора се слаже да популацијски гледано из перспективе етницитета Авари нису били хетерогена етничка група већ да сам појам Аварског каганата треба посматрати више у културно-политичком смислу него у етнички одређеној популацији.¹⁸

Са територије данашње Војводине познат је веома мали број аварских некропола које су антрополошки обрађене, с тим што је њихов број још оскуднији када су у питању статистички сигнификантне серије.¹⁹ У ту групу поменули би скелтне серије из некропола Чик у Бачком Петровом селу²⁰, Војка²¹ и Врбас.²² На жалост услед различитог начина антрополошке обраде није било могуће добити релевантне податке о етничком саставу аварских каганата и учешћу појединих етницитета у њима.²³

Локалитет „Ливаде“ у Старчеву само је делимично археолошки обрађен.²⁴ Откривен је само мањи део некрополе па самим тим резултати исказани антрополошком анализом морају са узети са опрезом с обзиром на малу статистичку сигнификантност. Према налазима који су посебно обрађивани у археолошкој литератури, аналогije су нађене на локалитетима „Полег“ код Врбаса и на аваро-словенској некрополи Озаци V, као и у широј регији карпатске котлине.²⁵ Скелетни материјал са наведених

¹⁷ E. Heršak, A. Silić, *Avari: osvrt na njihovu etnogenezu i povijest*, Migracijske i etničke teme 18, Zagreb, 2002, 197-224.

¹⁸ V. Ivanišević, I. Bugarski, *Western Banat during the Great Migration Period*, THE TURBULENT EPOCH New materials from the Late Roman Period and the Migration Period, Lublin 2008, 39-63.

¹⁹ Ж. Микић, *Преглед истраживања средњовековних некропола у Војводини – антрополошки резултати*, РМВ бр. 37-38, Нови Сад, 1995/6, 155-158.

²⁰ K. Ery, *Anthropological studies on an early Avar period population at Bačko Petrovo selo (Yugoslavia). Part 2: Analysis of the data*, Anthropologia Hungarica XXI, Budapest, 1990, 33-53.

²¹ S. Živanović, *Antropološke karakteristike skeleta iz avarske nekropole u Vojki*, Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije 1, 1964, 62-64.

²² С. Живановић, *Резултати антрополошког проучавања скелета из некрополе у Врбасу*, Рад војвођанских музеја 15/17, Нови Сад 1966/68, 133-145.

²³ Ж. Микић, *Преглед истраживања средњовековних некропола у Војводини – антрополошки резултати*, РМВ бр. 37-38, Нови Сад, 1995/6, 155-158.

²⁴ Ђ. Гачић, *Некрополе сеобе народа у Старчеву*, Гласник САД бр. 2, Београд, 178; Л. Пап, *Бронзане наушнице са локалитета „Ливаде“ код Старчева*, Рад војвођанских музеја 39, Нови Сад 1997, 137-142.

²⁵ Л. Пап, *Бронзане наушнице са локалитета „Ливаде“ код Старчева*, Рад војвођанских музеја 39, Нови Сад 1997, 137-142.

некропола које се налазе на територији Војводине није антрополошки обрађен. На основу појединих археолошких налаза некропола у Старчеву датована је у VII-VIII век и самим тим припадала би периоду аварске доминације у Банату. Археолошка обрада материјала са ове некрополе није у потпуности објављена, па самим тим треба сачекати са прецизнијим археолошко – историјским тумачењем и контекстом.

У антрополошком смислу популација са некрополе у Старчеву представља, у овом обиму истраживања, мали узорак да би се доносили неки одређенији закључци. Даљим истраживањем ове некрополе добили би се значајнији и потпунији подаци о популацији која је насељавала ово подручје Баната а самим тим и могућност за компарацију и стицање бољег увида у биоантрополошке процесе.

Igor Stojić

**PHYSICO-ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS
OF THE SKELETONS FROM THE AVAR NECROPOLIS
OF THE LOCALITY OF STARČEVO LIVADA**

(Summary)

The anthropological examination of the twelve tombs was conducted. Fifteen tombs were discovered in the area of the earlier-dated necropolis. According to the material found in the tombs, the necropolis was dated in the end of the VIIth and in the VIIIth century, the period marked by the later stage of the Avar domination.

The two necropolises were explored which included 19 tombs, during the excavation for archaeological and protection purposes in the area «Livade» of the territory of the village Starčevo in 1984.

The site „Livade“ in Starčevo was archaeologically processed only to a certain extent. Only a smaller part of the necropolis was discovered, and consequently, the results of the anthropological analysis are to be handled prudently, due to the lesser statistical significance they offer. The population from the Starčevo necropolis represented too minor a specimen anthropologically speaking, regarding the scale of this examination, to allow the more specific conclusions. More significant and complete information on the population that inhabited this region of Banat might be collected by means of the further examination of this necropolis, which would also allow the possibility of comparison and the more detailed insight into the bio-anthropological processes that have occurred.

Keywords: Starčevo, osteological material, VIIth-VIIIth centuries.

Tibor ŽIVKOVIĆ
Bojana RADOVANOVIĆ
Institut d'Histoire
Belgrade

TITRE DE TRPIMIR SELON LES DIRES DE GOTTSCHALK*

Abstract: Le passage qui se présente au coeur de notre étude, provenant des écrits de Gottschalk, découverts qu'en 1931, nous révèlent que les habitants de la Dalmatie qualifiaient Trpimir de roi, le fait qui est en contradiction avec la preuve que nous apporte le matériel épigraphique. En procédant par une analyse minutieuse de la pensée théologique de ce moine bénédictin, on essaiera d'éclairer ce passage qui a fait l'objet des polémiques multiples.

Mots clés: Trpimir, Dalmaces, *dux, ducatus, rex, regnum, imperator, imperium*, hiérarchie céleste, *potestas terrena, potestas Dei*.

Le sujet de notre recherche portera sur l'étude et sur l'analyse d'une partie du manuscrit datant du IXème siècle, attribué au moine bénédictin Gottschalk.¹ L'écrit, en grande partie consacré à la problématique théologique, nous offre également les éléments et les informations concernant l'histoire du haut Moyen Âge croate et le règne du duc Trpimir. Plus précisément, notre étude portera sur

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

¹ Dom Germain Morin a, en 1931, été à l'origine de la découverte d'une riche collection des écrits théologiques (ms. 584 de la bibliothèque de Berne), datant du IXème siècle et attribués au moine bénédictin Gottschalk; Dom Germain Morin, *Gottschalk retrouvé*, Revue Bénédictine 43 (1931) 303 – 312 ; L. Katić, *Saksonac Gottschalk na dvoru kneza Trpimira*, Posebni otisak Bihaća, Zagreb 1932, 8 – 10 (= Katić, *Gottschalk*); Dom Cyril Lambot, *Oeuvres théologiques et grammaticales de Godescalc d'Orbais*, Louvain 1945; N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb, 1971, 231, 259 (= Klaić, *Povijest*); N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb, 1972, 19 – 23 (= Klaić *Izvori*); I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995, 201, 241 – 243, 267, 297 (= Goldstein, *Hrvatski*).

l'analyse des paragraphes spécifiques dans lesquels Gottschalk introduit les termes *rex* et *regnum*. En élucidant ces passages, on sera amené à mieux comprendre la phrase dans laquelle Gottschalk désigne Trpimir en tant que *rex*, également.²

On retrouve l'évidence épigraphique témoignant que Trpimir portait le titre *dux*, attestée dans une inscription d'état fragmentaire, provenant de l'église de Rižinice, à proximité de Solin, et datant du IXe siècle.³ On retrouve le témoignage concordant également dans la charte que Trpimir avait délivrée à l'église de Split en 852⁴. Par conséquent, le passage dans lequel Gottschalk désigne Trpimir en tant que *rex* figurait au coeur des débats scientifiques, autrement dit, le titre *rex* que Gottschalk lui avait attribué.⁵

Le texte de Gottschalk qui représente l'objet de notre analyse, nous indique que les habitants de la Dalmatie qualifiaient leur roi de royaume, alors que les Latins, subordonnés à la Byzance, qualifiaient l'empereur d'empire.⁶

² *Tripemirus, rex Sclavorum*, cf. Katić, *Gottschalk*, 8 – 11.

³ L'inscription a été découverte en 1891. par F. Bulić: *Pro duce Trepim[ero]*, cf. F. Šišić, *Priručnik izvora hrvatske historije I*, Zagreb 1914, 122 (= Šišić, *Priručnik*); Lj. Karaman, *Iz kolijevke hrvatske prošlosti*, Zagreb 1930, 80, 198; Klaić, *Povijest*, 228; Goldstein, *Hrvatski*, 199; V. Delonga, *Latinski epigrafički spomenici u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj*, Split 1996, 127 – 129. Les inscriptions nous attestent que Zdeslav (souverain croate qui a succédé à Trpimir et qui a régné dans la période entre les années 878 et 879) portait lui aussi le titre *dux*: l'inscription fragmentaire provenant de la basilique à côté de Knin nous en offre le témoignage: *Dux gloriosus] Sed[esclavus]*, cf. F. Bulić, *Hrvatski spomenici u kninskoj okolici uz ostale suvremene dalmatinske iz doba narodne hrvatske dinastije*, Zagreb 1888, 25; Šišić, *Priručnik*, 122; F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 363 (= Šišić, *Povijest*). En analysant les deux inscriptions dont l'une découverte dans l'église à proximité de Split avec le fragment suivant: *[tempore ducis] Branimiri...*, et l'autre, découverte dans l'église de Nin, indiquant: *Temporibus domno Branimero dux Sclavorum* – on conclut que Branimir (souverain croate entre les années 879 et 892) a également été désigné en tant que *dux*, cf. Šišić, *Priručnik*, 123 – 124; M. Zekan, *Pet natpisa kneza Branimira sa posebnim osvrtom na nalaz iz Otrisa*, Kačić, XXV, Split 1993, 412 – 413; Goldstein, *Hrvatski*, 262 – 264.

⁴ Même si on dispose uniquement de son transcription datant de la première moitié du XVIIIe siècle, basée sur la transcription faite en 1333, cette charte nous atteste la preuve provenant du matériel épigraphique, en évoquant le dux Trpimir, *Trpimirus dux Chroatorum*, cf. F. Rački, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam, Zagrabiae* 1877, 3 – 6; Šišić, *Povijest*, 332, 333.

⁵ Katić, *Gottschalk*, 8 – 10; Klaić, *Povijest*, 231, 259; Klaić, *Izvori*, 19 – 23; Goldstein, *Hrvatski*, 201, 241-243, 267, 297.

⁶ Le texte a été repris de la version électronique: Gottschalk, *De Praedestinatione*, IX, 6, <http://gottschalk.inrebus.com/lat014.html>, alors que la publication de la traduction commentée des écrits de Gottschalk est prévue pour 2011.

TEXTE

...Omnes Venetici qui sunt videlicet intra mare degentes in civitatibus homines Latini dominum suum id est imperatorem Graecorum nequaquam vocant dominum sed dominationem. Dicunt enim: *Benigna dominatio miserere nostri*, et: *Fuimus ante dominationem*, et: *Ita nobis dixit dominatio*. Sed ne tibi vilescat illorum quasi rustica loquutio, vide quid sit in caelo. Nam pro dominis dominationes vocantur illi spiritus beati qui sunt inter ceteros in ordine constituti VI. Sic ergo dicitur deitas et divinitas pro deo.

Item homines Dalmatini, perinde id est similiter homines Latini Graecorum nihilominus imperio subiecti, regem et imperatorem communi locutione per totam Dalmatiam longissimam revera regionem regem inquam et imperatorem regnum et imperium vocant. Aiunt enim: *Fuimus ad regnum*, et: *Stetimus ante imperium*, et: *Ita nobis dixit regnum*, et: *Ita nobis loquutum est imperium*. Sed nec istud ab illis aestimes absque auctoritate dici, siquidem sancta ecclesia toto terrarum orbe cum veraciter et favorabiliter tum satis auctorabiliter laetissima canat de filio dei: *In excelso throno vidi sedere virum quem adorat multitudo angelorum psallentium in unum: ecce cuius imperium nomen est in aeternum* id est: ecce cuius nomen imperator est in aeternum. Similiter quoque debes et illud nosse quod sub numero singulari generaliter omnes electi dicuntur et sunt regnum gratis effecti, sicut probat illud apostoli: *Cum tradiderit regnum deo et patri* id est ut ab beato dicitur Augustino: *Eos quos redemit sanguine suo tradiderit contemplando patri suo*.

Porro huic regno daturus est dominus deus noster rex ubi perpetim regnent cum eo regnum, tunc videlicet quando dicet illis ipse rex regum: *Venite benedicti patris mei, percipite regnum* tamquam dicat ut in sancti Augustini exposuit sermone: *Qui regnum eratis et non regnabatis, venite regnate*. Non mireris itaque si rex unus regnum vocetur iure, cum tot reges omnes electi propterea reges deo donante sunt quia sub Christo vero rege semper animas eorum regente corpora sua regunt – regnum vocentur ut sunt rite....

TRADUCTION

...Tous les Vénètes⁷ qui habitent, comme s'est connu, dans les villes côtières, les Latins, ne qualifient pas leur dominateur, c'est-à-dire, l'empereur

⁷ Voir, Vénètes, chez: *Constantinus Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, I-II, ed. Gy. Moravcsik – R. J. H. Jenkins, Washington 1967, I, 27.75 – 78; 28.44 – 48; cf. D. M. Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, 18 – 25.

grec, de dominateur, mais de domination. Alors ils disent: *Domination clémente, soit miséricordieuse avec nous*, et: *Nous étions auprès de la domination*, et: *Ainsi la domination nous a-t-elle dit*. Pourquoi tu donnes assez d'importance à leur façon de parler quelque peu rustique, observe comment se passent les choses au ciel: en effet, ceux, bienheureux d'esprit, qui sont, parmi d'autres, assignés en VIème ordre, sont nommés les dominations au lieu de dominateurs. Ainsi, de même, on dit déité et divinité pour désigner Dieu.

De même manière, les Dalmaces, ainsi que les Latins, subordonnés à l'empire grec,⁸ qualifient le roi et l'empereur, en langage quotidien, à travers la Dalmatie, une province considérablement large, alors, ils qualifient le roi et l'empereur – de royaume et d'empire. Ainsi disent-ils: *Nous étions auprès du royaume*, et: *Nous nous sommes présentés devant l'empire*, et: *Ainsi le royaume nous a-t-il dit*, et: *Ainsi l'empire nous a-t-il parlé*. Et ne pense pas qu'ils parlent de cette manière sans raison, car la sainte église chante gaiement le Fils de Dieu à travers le monde entier, en toute bonne foi, avec faveur et avec crédibilité: *Je vis l'homme assis sur un trône élevé, adoré par une légion d'anges qui chantaient des psaumes uniformément: voici l'empire, dont le nom est éternel*, autrement dit, voici l'empereur, dont le nom est éternel. De même, il faudra que tu saches aussi, que très souvent, tous les élus soient désignés par le nom abstrait, et qu'ils soient devenus le royaume gratuitement, comme les mots de l'apôtre le prouvent aussi: *Lorsqu'il remettra le royaume à Dieu et au Père*,⁹ autrement dit, comme Augustin le bienheureux le dit: *Ceux, qu'il a rachetés au prix de son sang, il remettra à son père pour les contempler*.

Et alors, Dieu, Seigneur, nôtre roi, les remettra à ce royaume, pourqu'ils gouvernent le royaume éternellement avec lui. Et ensuite, le roi des rois leur dira en personne: *Venez, bénis de mon Père, possédez le royaume*¹⁰ - comme il le dit dans le sermon de saint Augustin: *Vous, qui étiez le royaume et qui ne régniez pas, venez, régner*. Ne t'étonnes alors pas, que, si un roi soit qualifié de royaume à juste titre, les nombreux rois, de même, tous élus car c'est avec la permission de Dieu qu'ils le soient, et vu qu'ils gouvernent leur peuples sur le Christ, le vrai roi, qui règne sur leurs âmes éternellement – soient qualifiés de royaume à bon droit...

⁸ Katić, *Gottschalk*, 15-18.

⁹ *Deinde finis: cum tradiderit regno Deo et Patri, cum evacuaverit omnem principatum, et potestatem, et virtutem*. 1. Cor. 15:24.

¹⁰ *Tunc dicet rex his qui a dextris ejus erunt: Venite benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi*. Mt. 25:34; S. Augustinus *De civitate Dei*, XX, 9, <http://thelatinlibrary.com/augustine/civ20.shtml> (= *De civitate Dei*).

ANALYSE

Le texte nous démontre que le schéma rédactionnel de Gottschalk, présenté dans les exemples qui ont pour but de renforcer sa thèse principale qui représente le cœur de son apologie et dont l'objectif est de prouver que les termes *deus*, *deitas* et *divinitas* sont analogues, est le suivant: premièrement, il introduit les termes *dominus* et *dominatio*, suivi par *rex* et *regnum*, *imperator* et *imperium*. Autrement dit, Gottschalk utilise le terme *dominatio*, en parlant des Vénètes, et juste après, il le compare avec le terme *dominatio* provenant de la sphère spirituelle qui correspond à l'un des neuf ordres de la hiérarchie céleste.¹¹ De cette manière, Gottschalk nous révèle le procédé à suivre: il introduit premièrement le terme *dominatio* relatif à des conditions actuelles dans l'Empire, nous ainsi menant à découvrir le deuxième *dominatio* dont il va nous parler, plus précisément, celui, qu'on retrouve dans ses écrits théologiques, comme on vient de le voir, qui n'est qu'un des neuf ordres de la hiérarchie céleste, dont l'un est *potestas* également. Il continue en exposant sur les habitants de la Dalmatie, et il indique qu'ils qualifient leur gouverneur de royaume, aussi bien que les Latins,¹² qui qualifient l'empereur byzantin d'empire (*imperatorem...imperium vocant*). Juste après, en suivant le même schéma indiqué dans le passage supérieur, Gottschalk parle de Dieu et de son *regnum*. On peut alors supposer que ces termes, *rex* et *regnum*, c'est-à-dire, *imperator* et *imperium*, qu'il a évoqués premièrement, ne sont, en effet, que les exemples employés pour désigner les puissances terrestres, *potestates terrenaes*, indiquées dans son écrit *De Trina Deitate* pour contraster la puissance de Dieu, *potestas Dei*, qu'il qualifie de *potestas vera ac viva una et trina*.¹³ Gottschalk souligne, alors, l'antithèse - *potestas terrena: potestas Dei*, en citant les exemples de la Bible.¹⁴ Par la suite,

¹¹ Sur la hiérarchie céleste, cf. Gottschalk, *De Trina Deitate*, III, <http://gottschalk.inrebus.com/lat030.html> (= Gottschalk, *De Trina Deitate*). Gottschalk avait repris son système de la hiérarchie céleste directement de la Bible: *quoniam in ipso condita sunt universa in caelis, et in terra, visibilia, et invisibilia, sive throni, sive dominationes, sive principatus, sive potestates: omnia per ipsum et in ipso creata sunt*. Col. 1:16. Pseudo-Denys l'Aréopagite et Grégoire le Grand ont, eux aussi, parlé d'un système tripartite de la hiérarchie céleste, dont la synthèse a été effectuée par Thomas d'Aquin, cf. T. C. O'Brien, *St. Thomas Aquinas "Summa theologiae"*, Vol. 14 – Divine Government (1a. 103 – 109), Cambridge 2006, 121 – 158.

¹² Habitants de la côte dalmate subordonnés au pouvoir byzantin, Katić, *Gottschalk*, 25, 26.

¹³ Gottschalk, *De Trina Deitate*, III.

¹⁴ Col. 1:13; Rom. 13:1-3; Job 41:24; Eph. 6:12.

après avoir exposé les exemples désignant *potestates terrenae*, Gottschalk continue son récit sur Dieu et sur sa *vera potestas*.

D'autre part, les termes *rex* et *regnum* en relation avec Dieu et avec son royaume abondent dans une grande majorité des vers bibliques, et dans les autres ouvrages d'orientation théologique pareillement. Dans son écrit *De Praedestinatione*, Gottschalk cite les vers provenant du livre des Psaumes: *Quoniam domini est regnum et ipse dominabitur gentium. Et adorabunt eum omnes reges [terrae] omnes gentes servient ei : Car le règne appartient au Seigneur, et il dominera sur les nations. Tous les rois se prosterneront devant lui; toutes les nations le serviront.*¹⁵ Les termes *dominus* et *rex* sont employés dans la Bible à maintes reprises, souvent en corrélation: *Quoniam Deus magnus Dominus, et rex magnus super omnes deos;*¹⁶ *...Rex regum et Dominus dominantium;*¹⁷ *imperium Dei* est moins attesté,¹⁸ alors que *regnum* souvent signifie l'état, le gouvernement. Dans une grande majorité des cas, le terme *regnum* désigne le royaume de Dieu, *regnum Dei* : *Tunc dicet rex his qui a dextris eius erunt: Venite benedicti Patris mei, possidete paratum vobis regnum a constitutione mundi;*¹⁹ *Regnum tuum regnum omnium saeculorum; et dominatio tua in omni generatione in generationem.*²⁰ Dans les écrits de saint Augustin, qui a servi de modèle à Gottschalk, on retrouve également le terme *regnum* employé pour désigner le royaume de Dieu: *in regno caelorum, regnum Dei, regnum Christi.*²¹ Hraban Maur, contemporain et fervent opposant de Gottschalk et de sa doctrine, emploie, lui aussi, le terme *in caelesti regno*,²² alors que dans sa lettre décrivant les événements liés à Josué, il fait une distinction claire entre *hostium regna* i *spiritalia regna*.²³ Dans sa lettre destinée à l'empereur Ludovic, dans laquelle il interprète un des vers provenant de l'Ancien Testament,²⁴ (*Time dominum, ... et regem*) – il utilise le terme *rex terrenus* en désignant le souverain terrestre.²⁵ Plus loin, on est amené à en

¹⁵ Ps. 21:29; 71:11.

¹⁶ Ps. 94:3.

¹⁷ Apc. 19:16; 1Tim. 6:15.

¹⁸ Ex. 18:23; 1Tim. 1:1.

¹⁹ Mt. 25:34.

²⁰ Ps. 144:13.

²¹ *De civitate Dei*, XX, 9.

²² *Hrabani (Mauri) abbatis Fuldensis epistolae*, Monumenta Germaniae Historica, Epistolae Karolini aevi III, ed. E.Dummler, Berolini 1899, ep. IX, 396 (= *Hrabani Epistolae*).

²³ *Hrabani Epistolae*, ep. XIII, 401.

²⁴ *Time dominum, fili mi, et regem, et cum detractoribus non commiscearis*. Prov. 24:21.

²⁵ *Hrabani Epistolae*, XV, 407.

déduire qu'il ne fait pas une distinction nette entre les termes *rex* et *imperator*, c'est-à-dire entre *regnum* et *imperium* quand il dit: *...bella...imperatoris Theodosii, quae gessit contra Maximum tyrannum, Gratiani domini sui interfectorem fratrisque eius Valentiniani de regno expulsorem* – car premièrement, il emploie le terme *imperator* de manière correcte, alors qu'ensuite, il en utilise *regnum*, erronément, à la place de *imperium*.²⁶ Autrement dit, on déduit de cet exemple que Hraban Maur avait plutôt l'intention d'employer le mot *l'état*, non pas *le royaume*. On arrive à la conclusion analogue en lisant la phrase suivante également: *...Gildo comes... regnum sibi usurpare temptabat*.²⁷ Les chartes monastiques allemandes moyenâgeuses nous témoignent d'une distinction insuffisamment bien définie entre les termes *rex* et *imperator*, *regnum* et *imperium*, aussi bien que d'une imprécision quant à leur usage, également. Plus précisément, elles se terminent généralement par les phrases de ce genre: *...regnante Domno nostro Carolo Magno Imperatore*;²⁸ *...regnante Domno Hludovico Imperatore*,²⁹ ou même *regnante Ludovico Rege*,³⁰ *...anno XXIX regni Hludowici Imperatoris*.³¹ On retrouve une confusion analogue entre les termes *rex* et *imperator* dans les canons ecclésiastiques moyenâgeux pareillement, dans lesquels on peut lire: *...Domnum Hludovicum Regem Deus conservet*,³² aussi bien que *...regnante Imperatore Karolo*.³³

Par conséquent, on peut mieux comprendre le paragraphe dans lequel Gottschalk évoque Trpimir en lui attribuant le titre *rex*, tout en procédant par le même modèle: *Cum enim Tripemirus, rex Sclavorum, iret contra gentem Graecorum et patricium eorum*...³⁴ Cette phrase concernant Trpimir figure uniquement comme un segment, introduit dans la narration d'un objectif et d'une envergure considérablement plus vastes, en ayant pour son but primordial de corroborer son discours sur la prédestination. Dans ce passage Gottschalk, en effet, nous explique en s'appuyant sur les exemples, que les événements futurs sont à être prévus par l'observation des comportements

²⁶ *Hrabani Epistolae*, XV, 408.

²⁷ *Ibid.*

²⁸ *Rerum alamannicarum scriptores aliquot vetusti*, I – III, ed. Goldasti, Francofurti et Lipsiae, 1730, II, charta XLVII, 40 (= *Goldasti Rerum Alamannicarum*).

²⁹ *Goldasti Rerum Alamannicarum*, charta LXXXI, 54.

³⁰ *Goldasti Rerum Alamannicarum*, charta LXXV, 51.

³¹ *Goldasti Rerum Alamannicarum*, charta LV, 44.

³² *Goldasti Rerum Alamannicarum*, *Alamannicae Ecclesiae veteris litania*, 148.

³³ *Goldasti Rerum Alamannicarum*, *Alamannicae Ecclesiae veteris fraternitates*, 151.

³⁴ Katić, *Gottschalk*, 8 – 9.

d'animaux.³⁵ Ni Katić, ni Goldstein n'ont pas été amenés à en conclure que Trpimir ait réellement porté le titre royal.³⁶ Alors, vu que cette phrase ne représente qu'un fragment tissé dans la narration de Gottschalk qui a uniquement eu comme objectif de confirmer et de renforcer sa doctrine de la prédestination d'avantage,³⁷ on peut supposer que Gottschalk a, à cet endroit, aussi bien que dans le paragraphe qu'on vient d'interpréter antérieurement, utilisé le terme *rex* plutôt dans le sens du *souverain*, que dans son sens primaire, du *roi*.

CONCLUSION

En s'appuyant sur l'analyse des termes *rex* et *regnum*, *imperator* et *imperium*, tels qu'on les trouve dans les écrits théologiques qui ont servi de modèle à Gottschalk et qui se présentaient au cœur-même de son champ d'intérêt majeur, on conclut que le terme *regnum* a, en grande majorité des cas, été employé en tant que synonyme du terme *état*, *domaine du pouvoir*, et premièrement en relation avec Dieu et avec le royaume de Dieu: *potestas terrena* en contre-pied de *potestas Dei*. D'autre part, comme on l'avait déjà mentionné, le matériel épigraphique nous fournit le témoignage que Trpimir a, en réalité, porté le titre *dux*. Gottschalk n'a pas trouvé convenable de comparer *dux* et *ducatus* (vu que *ducatus* ne désigne pas le domaine du pouvoir, mais plutôt le commandement militaire, ou la fonction de général), lorsque *dux* en relation à *ducatus* n'occupe pas la même place sur l'échelle phénoménale comme *rex* envers *regnum*, et *imperator* envers *imperium*, et surtout dû au fait

³⁵ Klaić, *Povijest*, 225.

³⁶ Katić, *Gottschalk*, 8 – 11; Goldstein, *Hrvatski*, 201.

³⁷ La doctrine de la prédestination, fondée en grande partie sur les écrits de saint Augustin, selon laquelle Dieu avait prédestiné les uns à la vie éternelle, les autres à la mort spirituelle, figurait au cœur du litige qui a marqué les cercles ecclésiastiques et monastiques du IXe siècle. Vu que la littérature qui englobe le sujet se montre exhaustive, on a choisi de mentionner que les titres suivants: B. Lavaud, *Prédestination. IV. La controverse sur la prédestination au IXe siècle*, Dictionnaire de théologie catholique, Vol. 12, Paris 1935, 2901 – 2935; E. Aegerter, *Gottschalk et le problème de la prédestination au IXe siècle*, *Revue de l'histoire des religions* 116 (1937) 187 – 233; R. Hanko, *Gottschalk's Doctrine of Double Predestination*, *Protestant Reformed Theological Journal*, 12/1 (1978) 31 – 64; G. R. Evans, *The Grammar of Predestination in the Ninth Century*, *Journal of Theological Studies* 33/1 (1982) 134 – 145; G. H. Tavard, *Trina Deitas. The Controversy between Hincmar and Gottschalk*, Milwaukee 1996; B. Boller, *Gottschalk d'Orbais de Fulda à Hautvilliers: une dissidence*. Préface de Michel Wieviorka, Paris 2004.

que *regnum* et *imperium* dans le récit de Gottschalk ne sont que les exemples désignant la puissance terrestre (*potestas terrena*), en antithèse de la puissance divine. Pour Gottschalk, tout simplement, *dux* et *ducatus* ne représentent pas *potestas terrena* dans le vrai sens du mot, comme le font *regnum* et *imperium*; par conséquent, il a été amené à employer le terme qui lui apparaissait le plus proche, et il a alors choisi *rex* et *regnum*. Donc, l'intention de Gottschalk n'a pas été de souligner que les habitants de la Dalmatie attribuaient le titre *rex* à Trpimir. Gottschalk a utilisé le terme *rex* en parlant de Trpimir uniquement pour donner le meilleur exemple qui pourra illustrer ses dires et confirmer son discours théologique. Autrement dit, le but de ce moine bénédictin n'a été que de renforcer sa doctrine et de soutenir son apologie et sa vision de la Trinité divine; ainsi, il n'a pas en réalité été en contradiction avec la preuve épigraphique démontrant que Trpimir portait le titre *dux*, mais c'est à cause de son but final que le procédé rédactionnel de Gottschalk se poursuivait de cette manière.

Pour conclure, Gottschalk n'a pas désigné Trpimir en tant que roi en expression de sa gratitude envers le duc qui lui avait offert son hospitalité durant une époque marquée par des tourments et des litiges ecclésiastiques.³⁸ Également, Trpimir n'avait pas acquis les coutumes byzantines en s'ayant identifié avec *regnum*.³⁹ Comme on vient de le dire plus haut, Trpimir a été qualifié de *dux*, si on s'appuie sur le matériel épigraphique,⁴⁰ alors que ce n'était qu'au XIème siècle que le titre *rex* entrera en vigueur sur le sol croate.⁴¹

Les écrits de Gottschalk, bénédictin érudit, composés en ayant pour but l'apologie de sa doctrine, démontrent que la puissance divine, *potestas Dei*, autrement dit, *regnum* et *imperium Dei* (qui sont pratiquement les synonymes quant à la problématique théologique, comme on l'avait démontré) – tenait une place prépondérante et représentait l'essence-même de son oeuvre, se montrant d'une importance d'avantage plus grande que celle des hommes, puissance terrestre, *potestas terrena*. Les termes *rex* et *imperator*, dans l'écrit de Gottschalk, sont dotés, avant tout, du sens *souverain*. La distinction claire entre les termes *rex* et *imperator*, *regnum* et *imperium*, dans le sens qui a marqué la conscience sociale et politique des habitants de l'empire au IXème siècle, n'a pas, tout simplement, présenté l'intérêt majeur de cet écrit de Gottschalk dont la problématique a été, avant tout, théologique et apologétique.

³⁸ Goldstein, *Hrvatski*, 201.

³⁹ Klaić, *Povijest*, 231.

⁴⁰ Cf. plus haut, n. 3; sur le titre *dux*, cf. I. Goldstein, *O latinskim i hrvatskim titulama hrvatskih vladara do početka 12. stoljeća*, *Historijski zbornik* 36 (1983) 141 – 163, 154 – 158 (= Goldstein, *Titule*).

⁴¹ Goldstein, *Titule*, 141 – 145, 158 – 159; Idem, *Hrvatski*, 242.

Тибор Живковић – Бојана Радовановић

**ТРПИМИРОВА ТИТУЛА
ПРЕМА КАЗИВАЊУ GOTTSCHALK-а
(Закључак)**

Анализом термина *rex* и *regnum*, односно *imperator* и *imperium* из теолошких списа који су и били узор и поље интересовања и инспирације бенедиктанском монаху Gottschalk-у, закључујемо да је термин *regnum* у великом броју случајева коришћен као синоним за државу, домен владања, и то превасходно у односу на Бога и Божје царство: *potestas terrena* у односу на *potestas Dei*. Са друге стране, као што смо већ навели, из епиграфског материјала знамо да је Трпимир био *dux*. Gottschalk није могао да пореди термине *dux* и *ducatus* (будући да *ducatus* не означава краљевство, већ војводство, заповедништво), пошто *dux* према *ducatus* не стоји на истој појмовној и феноменолошкој равни као *rex* према *regnum*, односно *imperator* према *imperium*, и то првенствено имајући у виду да су *regnum* и *imperium* код Gottschalk -а само примери да би се означила световна, земаљска власт (*potestas terrena*) наспрам Божје. За Gottschalk-а *dux*, односно *ducatus* нису били *potestas terrena* у оном правом смислу речи у ком су то били *regnum* или *imperium*, па је стога морао да употреби термин који му је изгледао најближи овоме, и употребио *rex* и *regnum*. Дакле, Gottschalk није ни имао за циљ, нити је суштина његовог казивања била да подвуче како становници Далмације Трпимира зову краљем. Сам Gottschalk је, стога, одабрао ту терминологију да би навео најбољи могући пример за своје излагање и поткрепио своје теолошко учење.

Наиме, циљ који је монах имао беше да потврди своје становиште и одбрани поимање Бога као Тројства; самим тим, Gottschalk није био у несагласности са епиграфским сведочанством, већ је такав ауторов радни поступак био изнуђен крајњом сврхом његовог списа.

Кључне речи: Трпимир, Далмација, *dux*, *ducatus*, *rex*, *regnum*, *imperator*, *imperium*, небеска хијерархија, *potestas terrena*, *potestas Dei*.

Владета ПЕТРОВИЋ
Дејан БУЛИЋ
Историјски институт
Београд

ПРОБЛЕМ УБИКАЦИЈЕ СРЕДЊОВЕКОВНОГ РУДНИКА*

Анстракт: Положај средњовековног града Рудника још увек није прецизно утврђен. Бројни материјални трагови, подаци из писаних извора и локална топономастика, указују на неколико могућих локација на којима треба тражити централно средњовековно градско насеље на планини Рудник. Циљ овог рада је да предочи и сучели резултате досадашњих истраживања и укључи у решавање овог проблема неке до сада недовољно коришћене изворе.

Кључне речи: Рудник, Рудничисте, Мајдан, Краснојевци, Градови, средњовековна рударска градска насеља, градски метох

Планина Рудник, највиша планина Шумадије, издваја се по мноштву рудокопа у којима се врши готово непрекидна рударска производња од праисторије до данашњих дана.¹ О интензитета и дуготрајности рударских активности на овом подручју сведочи низ

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српске земље у раном средњем веку* (Ев. бр. 147025).

¹ У преисторијско доба Рудник је био најпре мајдан горског кристала, а затим оксидне и сулфидне руде бакра. Током римске епохе на Руднику су се налазили првенствено рудници олова и сребра. Између касне антике и првог помена Рудника у историјским изворима немамо никаквих трагова, али на некакав облик рударења указује словенски назив за планину Рудник. Сребро ће бити главни производ и током средњовековне епохе, а у топионичарском процесу испут су се добијале велике количине олова. Током средњег века Рудник је давао више бакра него ма који рудник у Србији; упор. М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни II*, Из српске историје средњег века, Београд 2003, 565 (=Динић, *За историју*). У каснијем периоду настављена је експлоатација бакра а започето је са експлоатацијом гвоздене рудаче. Више о рударству на Руднику погледати: Б. Јовановић, *Прљуша – Мали Штурац, Праисториски рудник*

топонима, оронима и хидронима,² као и бројни материјални трагови који, на жалост, нису, изузев појединих објеката, систематски и стручно истражени. Иако су прва археолошка истраживања на територији Србије, извршена управо на Руднику, делатност знаменитог Јанка Шафарика није настављена, те су многи од поменутих трагова нестали током претходног столећа, чиме је у великој мери отежано давање одговора на питање да ли постоји континуитет између средњовековног и османског града Рудника и уколико не, када је и зашто насеље пресељено.³

Један од главних разлога који је, по нашем мишљењу, навео истраживаче да трагају за средњовековним градом на месту различитом од оног на коме се налазило турско насеље, су велике промене које су настале током Првог и Другог српског устанка у мрежи насеља на овом простору.⁴ Тада је последњи пут страдало турско насеље које се налазило

бакра и горског кристала на Руднику, ЗРНМЧ 18 (1988) 5-12 (=Јовановић, *Прљуша*); В. Богосављевић, *Покретни материјал са праисториског рудника на Малом Штруцу*, ЗРНМЧ 18 (1988) 13-36; С. Душанић, *Организација римског рударења у Норику, Панонији и Горњој Мезији*, Историјски гласник 1-2, Београд 1980, 7-55; Simić, *Rudarska prošlost Rudničke planine u Šumadiji I-V*, *Rudarski glasnik* (1971) 1, 112-128; 2, 83-94; 3, 94-106; 4, 87-99; (1972) 1, 119-127; Б. Јовановић, Д. Мркобрад, *Истраживања старог рударства на Руднику*, Гласник САД 3 (1986) 77-83 (=Јовановић, *Истраживања*); Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику*, Гласник САД 4 (1987), 47-55 (=Јовановић, *Споменици I*); Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику II*, Гласник САД 5 (1989) 33-41 (=Јовановић, *Споменици 2*); Б. Јовановић, Д. Минић, Д. Мркобрад, *Споменици старог рударства и металургије на Руднику III*, Гласник САД 6 (1990) 44-54 (=Јовановић, *Споменици 3*); И. Поповић, *Експлоатација сребрне руде и пут до финалних производа*, Античко сребро у Србији, Каталог изложбе, Београд 1994; Срђан Катић, *Рудник под османском влашћу у XV и XVI веку*, Историјски часопис 55 (2007) 133-155 (=Катић, *Рудник*).

² Овде ћемо навести само неке: Бакарно гувно, Бушинци, Сребреница, Златарица, Шажбине, Штурац, итд; упор. V. Simić, *Rudarska prošlost Rudničke planine u Šumadiji I*, *Rudarski glasnik* 1 (1971) 114-116.

³ Посебну захвалност дугујемо Мирославу Марковићу, Радошу Петровићу и Александру Исаиловићу на помоћи у теренским истраживањима.

⁴ Током Првог српског устанка Брусница је постала главно место у рудничком округу. Када су 1813. године Турци опет заузели ово подручје, муселим се није вратио у град Рудник, већ се настанио у Брусници. Брусница је остала центар ове области и након Другог српског устанка, све до 1856, када су ово насеље и окружне власти премештене на место Дивље поље које је 1852. године саветник кнеза Милоша Стеван Книћанин одредио за центар новог насеља. Нова варош је добила

на месту познатом као Градови, у изворишном делу Јасенице. Премештање насеља на суседни вис изнад изворишта Златарице, као и многобројни трагови рударске делатности и насеља широм овог подручја дали су подстрек мишљењу да је до сличних појава долазило и у прошлости. С друге стране, не смемо заобићи ни народну традицију везану за различите локалитете, као ни предања о пресељењу насеља са Рудничког града у Градове и о постојању великог рударског града код извора Гушева.⁵

Мишљење да се централно насеље овог рударског подручја налазило на различитим локацијама током античког, средњовековног и модерног доба, први је изнео Јанко Шафарик, чија су истраживања оставила дубок траг на сва каснија проучавања историје Рудника и његове околине. Проучавање објеката на терену није настављено, али традиција која је сачувана код Јакова Лукаретића⁶, да је деспот Ђурађ Бранковић сахрањен у Кривој Реци⁷, многе је подстакла да предузму ископавања, илегална или легална, са циљем да се пронађе његов гроб. Тако су прва археолошка истраживања након 1865. године, извршена приликом једног сличног покушаја. Њих је 1930. године обавио фотограф Благоје Ђорђевић о чему је извештај дао Ђорђе Мано-Зиси који је вршио надзор и сам учествовао у ископавању.⁸

Недостатак поузданих и чврсто утемељених знања о обиљу материјалних трагова на терену имао је за последицу да су се

име Деспотовица по истоименој реци, да би 1859. била преименована у Милановац; упор. Ј. Мишковић, *Опис Рудничког округа*, Горњи Милановац 2007, 105-106 (=Мишковић, *Опис*); М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 348 (=Милићевић, *Кнежевина*).

⁵ Сачувана су предања да се стара варош преселила у поток Јасеницу због силног ветра који је носио кровове са кућа чак до села Заграђа, код Острвице, и да је некад постојала велика рударска варош између Плужинске и Краснојевачке реке, код извора Глушева; упор. Мишковић, *Опис*, 220-221; Милићевић, *Кнежевина*, 314.

⁶ Giacomo di Pietro Luccari, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa. Libri quattro*, Venetia 1605, 102. На основу података да је деспот Ђурађ Бранковић “sepelito in Krieuagiesca” сачуване код Лукарија, К. Јиречек изводи закључак да се деспотов гроб налази на Руднику, „у цркви Криве Ријеке, у шуми испод рударског места Рудника, на горњем току реке која се и данас зове Деспотовица”; упор. К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1988, 384. Детаљније о проблему где је сахрањен деспот Ђурађ погледати М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 496.

⁷ Поток Крива ријека извире испод Малог Штурца. Више села Мајдан састаје се са Краснојевачким потоком чинећи Мајданску реку; упор. Милићевић, *Кнежевина*, 343.

⁸ Ђ. Мано-Зиси, *Рудник*, Старинар 6 (1931) 137-139.

истраживања рударске активности на Руднику заустављала на анализи бележака путописаца и вести из писаних извора различите провенијенције. Ситуација се донекле изменила осамдесетих година прошлог века, након што су покренута археолошка рекогносцирања, усмерена првенствено на трагове старог рударења.⁹ Међутим, првобитни полет археолошких истраживања прекинут је пред крај исте деценије, а да су претходно регистровани тек поједини инфраструктурни, привредни, стамбени и јавни објекти (насеље, комуникације, некрополе, цркве) и није извршена прецизна убијација средњовековног градског насеља.

У средњовековним писаним изворима, поред градског насеља и планине, назив Рудник се односио и на читав просторни комплекс, на коме су се налазили цехови са пратећим објектима (топионичарским постројењима и постројењима за припрему руде) и насељима у којима су живели рудари.¹⁰ Још је Феликс Каниц запазио да “*према средњовековним српским повељама изгледа да се име Рудник односило на све копове на Штурцу, укључујући и оне око Мајдана*“.¹¹ У исто време један део зоне рудокопа се налазио на подручју градског земљишта, тј. јасно омеђеног градског дистрикта, метоха.¹² Северна граница Рудничког метоха

⁹ Пројекат истраживања старог рударства и металургије на Руднику започет 1980. године водио је Археолошки институт у сарадњи са НМ из Чачка, Заводом – Краљево и НМ из Краљева.

¹⁰ То је био случај не само са Рудником, већ и са Новим Брдом, Трепчом и Јањевом. Више о овој теми погледати: С. Ћирковић, Д. Коваћевић-Којић, Р. Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 57.

¹¹ Ф. Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, Београд 1987, 451.

¹² Своје метохе су, поред Рудника, сигурно имали Штип, Ново Брдо и Призрен. Непосредна околина града била је потчињена градским властима и називала се *градски метох*. У оквиру градског метоха земљиште је било добро обрађено и по правилу ту су се налазили многобројни виногради, вртови, воћњаци, док је њива било мало и то изгледа више према периферији градског метоха. Граница метоха се простирала на неколико километара од града. У случају Призрена међе метоха су местимично допирале два до три километра од града, а највише шест. У оквиру метоха могла су се налазити села. Тако је штипски метох обухватао сигурно село Вардишта а врло вероватно још и села Киселицу и Бању. Више о овој теми погледати: С. Ћирковић, *Штип у XIV веку*, Зборник на трудови посветени на академиот Михаило Апостолоски по повод 75-годишнината од животот, Скопје 1986, 25-36; М. Благојевић, *Град и жупа – међа градског друштва*, Социјална структура српских градских насеља (XII-XVIII), Смедерево-Београд 1992, 67-83; М. Благојевић, *Српска средњовековна држава и целина сеоског земљишта*, Зборник МС за историју 44 (1991) 8-9.

највероватније је допирала до данашњег села Војковаца док би јужну границу требало тражити на средишњем делу токова Црнућке и Каменичке реке, простору на коме су се граничила насеља градског метоха, **Бџлоуки, Продановци, Каменица** и **Шоумени**, са поседом манастира Св. Ђорђа на Враћевшници који су чинила села **Вракквштица Горња** и **Долна, Граховић, Коњуша** и **Брџова**.¹³ Сва горе поменута места су у исто време била и део баштине великог челника Радича Поступовића.¹⁴ Седиште његовихседа у рудничком крају било је у двору који се налазио у селу Белући. Данас на ширем простору планине Рудник не постоји насеље ни топоним Белућа, али се у народу сачувало предање да се данашња Црнућа, село у јужној подгорини Рудника, некад звало Белућа.¹⁵ Оквирна убикација овог насеља у близину села Горње Црнуће не коси се са чињеницом да је ово село након челникове смрти припало манастиру Враћевшници. Села чије је приходе манастир уживао, још за Радичевог живота, Горња и Доња Враћевшница, Граховац и Коњуша, груписана су са обе стране Груже, између ушћа Црнућке и Каменичке реке, те се и Белућа, уколико се налазила у атару села Горње Црнуће лако могла уклопити у ову територијалну целину.¹⁶ Средњовековно село

¹³ Повеле које је издао деспот Ђурађ Бранковић великом челнику Радичу Поступовичу и митрополиту Венедикту, у којима се помиње градски метох и наведена села, објављене су у: Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, титици, поменици, записи и др.*, Споменик СКА 3 (1890) 3, 5-6. (= *Споменик СКА 3*); С. Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 333-335, 755-756. Напис из манастира Враћевшнице, који представља препис оснивачке повеље настао у 18. веку објављен је у: М. Ђ. Милићевић, *Манастири у Србији*, Гласник СУД 21 (1867) 31-32 (=Милићевић, *Манастири*).

¹⁴ Више о поседима великог челника Радича Поступовича видети: Г. Шкриванић, *Властелинство великог челника Радича Поступовића*, ИЧ 20 (1973) 125-136; Б. Челиковић, *Властелинство манастира Враћевшница и поседи великог челника Радича у рудничком крају*, Рудничко-таковски крај, Горњи Милановац 2005, 85-92 (=Челиковић, *Властелинство*).

¹⁵ М. Динић, *Област централне Србије у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 62. Видети и: М. Драгић, *Гружа*, Насеља српских земаља 10, Београд 1921, 332-335 (=Драгић, *Гружа*).

¹⁶ Земља која је припадала манастиру Враћевшници, у 19. веку се простирала северно од села Прњавор и са њом су се граничили атари села Прњавора, Липовца, Каменице, Доње и Горње Црнуће. Горња Враћевшница се налазила у атару данашњег села Прњавор, док је Доња Враћевшница данашња варошица Враћевшница. Село Граховац већина аутора поистовећује са данашњим засеком Мајдана Краснојевцима, изузев Борисава Челиковића који га идентификује као

Каменица се највероватније налазило у атару данашњег села Каменице, на Каменичкој реци, узводно од данашњег насеља.¹⁷ У атару истог села налази се и Шумељски поток и потес Шумељ, где можда треба тражити село Шумени.¹⁸ О селу Продановци немамо других података изузев да је било део Рудничког метоха и баштине Радича Поступовича, те његова убикација у овом тренутку није могућа.

Велики део насеља која су се налазила у оквиру градског метоха, највероватније је био настањен рударима, с обзиром на то да се простор који је обухватало градско земљиште у значајној мери поклапао са простором око Великог и Малог Штурца површине од око 16 km² на коме су се вршили најинтезивнији рударски радови. Највећа концентрација

Грабовац у близини Груже. Индикативно је да се у близини манастира Враћевшнице, у атару села Прњавор налази потес Граовац. Убикација непознатог насеља Граховац на овом потесу значила би померање границе између Островичке и Борачке власти нешто северније од реке Груже, те би Борачкој власти припадао и узак појас уз ушћа Шапровачке и Манастирске реке. Село Коњуша и данас се налази на двома косама које иду од Шареног камена на Јешевцу, а између којих је поток Коњушара. Поред наведених села, Враћевшници је челник доделио и село Брезову за које не знамо где се тачно налазила. Једна могућност је да је Брезова идентична са селом Брезовицом која се налази западно од данашње варошице Рудник, чему у прилог иде и податак да је друго име села Брезова Горња Брезовица на који наилазимо у турском попису из 1528. Друга могућност је да је поменуто село идентично са Брестовом из натписа у Враћевшници. У натпису у манастиру Враћевшници, који представља препис старе повеље начињен у 18. веку, помиње се уз већ наведена села, и заселак Осјаци и село Брестова. Остатак текста у том и следећем реду је веома оштећен те се не види јасно да ли се Брестова налазила код Рудника. Такође, М. Ђ. Милићевић, који је објавио натпис, није био сигуран да се у истом делу текста повеље помиње и село Кукавље те је у заграду ставио и могућност другачијег читања - кѡкю вѡлканскѡ. Брестово, Кукавље и Брезова се не помињу у повељи којом је 1459. године деспот Ђурађ Бранковић доделио манастир Св. Ђорђа са манастирским селима градачком митрополиту Венедикту, али се наводи село Осјаци за које је у натпису у Враћевшници забележено да је припало великом челнику Радичу након замене коју је извршио са извесним Бранком Младеновићем; упор. *Споменик СКА* 3, 5; Драгић, *Гружа*, 280-282, 315-317; Милићевић, *Манастири*, 31-32; Ј. Мишковић, *Опис*, 109-113; Челиковић, *Властелинство*, 90-92. А. Аличич, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије. XV и XVI век II*, Чачак 1985, 237 (=Аличич, *Турски катастарски пописи* 2).

¹⁷ Код извора Диковине и данас се виде остаци гробља поред кога се налазила црква Кастун коју је по предању подигао Радич Поступовић; упор. Драгић, *Гружа*, 268-272.

¹⁸ Челиковић, *Властелинство*, 92; Мишковић, *Опис*, 310.

трагова рудокопа налази се западно и јужно од врхова Великог и Малог Штурца, а тросквишта у изворној области Јасенице, долини речице Деспотовице, Мајданске реке и у горњем току реке Сребренице.¹⁹ Током археолошких истраживања старог рударства на Руднику лоцирана су и делимично истражена два локалитета непосредно испод врха Великог Штурца, као и два рударска објекта у долини реке Јасенице.²⁰

Рударска делатност у долини Деспотовице и Мајданске реке није била предмет систематских истраживања, иако је значајне податке о њеним траговима дао још 1829. године Ото Дубислав Пирх, као и пола века касније Љубомир Клерих и Феликс Хофман.²¹ Главно интересовање

¹⁹ V. Simić, *Istorijski razvoj našeg rudarstva*, Београд 1951, 195-205, 195-196.

²⁰ Трновите лазине се налазе на стрмим северним падинама Великог Штурца, где је откривен рударски објекат, вероватно окно са прилазном рампом, могуће из средњег века. У непосредној близини на потесу Сенаковића ливаде ка долини реке Јасенице, откривена је зона старих рударских радова са левкастим свртњевима и халдиштима. Средњовековни јамски радови су видљиви и на југоисточним профилима на дневном копу модерног рудника, чије је коришћење иначе престало. У самој долини Јасенице, која је обезбеђивала неопходну количину воде, дрвета и грађевинског материјала (камен, глина, песак) за интензивну топониچارску делатност, евидентирана су шљакишта, пронађена рударска постројења али и видљиви бројни јазови дуж речних токова. Од више картираних рударских објеката истражена су два која су служила у металуршком поступку. На локалитету Долина Јасенице – пумпна станица пронађен је керамички материјал који се датује у 14. и прву половину 15. века. Други локалитет је Долина Јасенице – ушће Јаворића. Највећи део пронађеног покретног археолошког материјала, у првом реду грнчарије, носи карактеристике 16-17. столећа, док се један мањи број уломака, који је ту доспео спирањем, може датовати у ранији период, 14-15. век. Упор. Јовановић, *Истраживања*, 77-82; Јовановић, *Споменици 2*, 50-53.

²¹ Описе доносе: О. Д. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1899, 143-145; Љ. Клерих, Ф. Хофман, *Привремено извешће у рударско геолошком погледу планине Штурца и старих мајдана на Руднику*, Српске новине бр. 23, 24, 27, 29, 30, 31 за 1875. годину. Пирх пише о Мајдану: „Рудничке планине леже готово у средини Шумадије и оне су право језгро и природна тврђава земље. [...] и дођосмо два сата северно од Бруснице, у село у некадању паланку Мајдан. Већ само име указује на близину знатних рудника. Ти рудници налазе се по сата више села, на десној ивици долине. [...] У самој долини налазе се рушевине читавог низа здања и топонице. На левој ивици долине налазе се рушевине неке врло старе цркве, сигурно још из српског доба. Штурац је удаљен од рудника мајданских, у првој линији, северно, само два сата; он лежи на југо-западној страни те велике планине.“ О долини Мајданске реке слично пишу и Клерих и Хофман: „Посматрајући даље шљакне оне што се у разним потоцима наоде, као Мимовцу,

истраживача било је усмерено на остатке рударских насеља који су нарочито многобројни на простору око Језера, Чесмице, Бездана и Мајданске реке.

Како је за рударске центре у Србији и Босни било карактеристично интензивно црквено градитељство, један од важних корака при убикацији средњовековног градског насеља је утврђивање броја и распореда средњовековних цркава. Од самог оснивања града у њему су постојале значајне колоније римокатоличког становништва, Саса, Которана и Дубровчана.²² Међутим, на основу дубровачке грађе не може се прецизно рећи колико се римокатоличких цркава налазило у самом граду. У различитим изворима се изричито помињу три цркве: Св. Стефан, Св. Влах, Св. Марија и Св. Фумија (Еуфемија). Црква Св. Марије није била обзидана 1432. године, а по својој прилици се налазила у комплексу самостана фрањеваца, који је могао бити подигнут за време Николе Алтомановића (1372). Како је у граду деловала братовштина Св. Трифуна, врло је вероватно да је, поред наведених цркава, постојала и црква или капела посвећена истом светитељу.²³

Вести о православним црквама у самом граду из периода пре турских освајања немамо. Први помен рудничке цркве посвећене Успењу Богородице потиче из 1626. године. Век раније, 1530. године, у турским пописима се помињу четири манастира у околини града на чијим су имањима Рудничани имали своје винограде.²⁴ Један од њих, манастир Св. Стефана код рудничког села Блазнаве, био је већ 1540. године напуштен.²⁵

красојевачкој и мајданској реци, у Мајдану поред друма идући од рудника Милановцу, код чесмица, у прлинским потоцима, код чесме, код Катре и у Јасеници, изводи се отуда ово, да су стари на тим местима, где су одма и топионице биле, топили поглавито олово а и бакар.“ О рударству на Руднику током 19. века погледати: В. Симић, *Из скораише прошлости рударства у Србији*, Београд 1960.

²² Приближно време формирања средњовековног насеља није спорно. М. Динић је мишљења да је краљ Драгутин населио Сасе и да је на тај начин започета рударска активност; упор. Динић, *За историју*, 557-558. О Дубровчанима у Руднику погледати: Б. Храбак, *Рудник под Штурцем и његова дубровачка несеобина*, ЗРМЧ 14 (1984), 5-86.

²³ Католичка парохија Рудника спомиње се у папском писму из 1303. године; упор. Динић, *За историју*, 561; С. Ћирковић, *Католичке парохије у средњовековној Србији*, Работници, војници, духовници, Београд 1997, 246-7.

²⁴ Катић, *Рудник*, 136, нап. 20.

²⁵ О. Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 179; Б. Челиковић, *Светилишта рудничког краја*, Крагујевац 1998, 177-180. (=Челиковић, *Светилишта*)

На терену до сада није идентификована ниједна од поменутих цркава. Остаци објеката за које се поуздано зна да су некада били цркве налазе се расути на више локалитета на подручју Рудничког, Мајдана и Градова. Судајући по концентрацији остатака сакралних објеката и некропола на релативно малој површини Рудничког, сасвим је разумљиво што је већина аутора везала средиште средњовековног насеља за овај простор.²⁶ Од три забележене, данас су видљиви остаци само једне цркве на локалитету „црквине“ коју окружују надгробни белези несумњиво из средњовековне епохе.²⁷ На њој су присутни елементи типични за црквене грађевине из периода 14. века, те Радомир Станић смешта њену градњу управо у то столеће или у прву половину следећег.²⁸

²⁶ Ј. Шафарик, Ј. Мишковић, М. Ђ. Милићевић, М. Радојевић и Б. Челиковић сматрају да се средњовековни град налазио на Рудничком; упор. *Извештај Др Јанка Шафарика из год. 1865. о његовом археолошком путовању*, Споменик СКА ХСВШ, Београд 1941-48, 257-268 (= *Извештај Др Јанка Шафарика*); Мишковић, *Опис*, 220 – 221; Милићевић, *Кнежевина*, 313-314; М. Радојевић, *Рудник у прошлости*, Београд 1971, 11-12 (= Радојевић, *Рудник*); Челиковић, *Светилишта*, 177-180. Д. Мадас је закључио да средњовековно градско насеље треба тражити на подручју Мајдана, док је М. Динић био мишљења да је турски Рудник имао континуитет са античким и средњовековним насељем; упор. Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 217 (= Мадас, *Резултати сондажних археолошких истраживања*); Динић, *За историју*, 557.

²⁷ У народном предању и бројним путописима остала је незабележена, све до 1865. године и Шафарика који је дао основу цркве са надгробницима који је окружују; упор. Р. Станић, *Рушевине средњовековне цркве на Руднику*, ЗРМЧ 2 (1971) 13-26 (= Станић, *Рушевине*); *Извештај Др Јанка Шафарика*, 261.

²⁸ У питању је једнобродна грађевина са полукружном апсидом, скромних размера 10,93m x 6,74m. Храм је грађен од локалног ломљеног камена. Дебљина зидова местимично прелази 1m, а најбоље је очуван северни зид грађевине. Полуобличасти свод је био ојачан једним луком који су носили пиластри на бочним зидовима. Не постоје елементи који би указали на некадашње присуство куполе и нартекса. У просторима проскомидије запажа се присуство ниша. У унутрашњост цркве улазило се кроз отвор на западном зиду, док су унутрашњост цркве осветљавала три прозора. Фреско-ансамбл испуњавао је унутрашње површине зидова. Најкарактеристичнији елемент на цркви, који, уосталом, грађевину чини особеном и пружа значајан ослонац за утврђивање њених стилских обележја и даје могућност релативне датације, јесте по једна слепа аркада на спољним површинама бочних зидова. По облику аркада и њиховом изласку из равни зида црква подсећа на слична решења неколико цркава из 14. столећа. Детаљније о овој цркви погледати: Станић, *Рушевине*, 19-20.

Највећа црква на Руднику, димензија 21m x 11m, налазила се на једној заравни између Прлинског виса и Ракића гроба на Рудничкишту, у непосредној близини данашњег стационара.²⁹ У време када је Шафарик обишао њене остатке, окруживало је старо гробље на коме је тада било видљиво 60 надгробника.³⁰

Коначно, трећа мала православна црква налазила се на јужној ивици старог гробља под Кељом, које се у народу назива „маџарско гробље“. Сада је готово уништена, а њени последњи остаци, делови јужног зида, срушиће се због поткопавања са северне стране где се налази каменолом.³¹

Поред цркава, које прате одговарајућа средњовековне некрополе са Рудничкишта потиче и остава српског средњовековног новца из времена цара Душана пронађена 1992. године. приликом изградње темеља за савремену цркву Св. Ђорђа, потес Дрење (Којовача).³² Остава похрањена између 1340. и 1345. године осликава мали део недовољно истражене рудничке ковнице.³³

Није без значаја и Шафарикова скица Рудника где је у близини храма земље мајке видео и „развалине старих римских кућа.“³⁴ Тешко да

²⁹ Нешто пре почетка осме деценије прошлог века, темељи ове цркве су раскопани и уништени; упор. Радојевић, *Рудник*, 11-12.

³⁰ *Извештај Др Јанка Шафарика*, 261.

³¹ Данас су на том месту видљиви само делови мањег броја надгробника; упор. Радојевић, *Рудник*, 12. За цркву крај гробља под Кељом, за чије остатке темеља зна и Станић, претпоставља се да је имала функцију гробљанске капеле; упор. Р. Станић, *Рушевине*, 20; Челиковић, *Светилишта*, 177-180.

³² Нивелишући терен и копајући ровове за темељ, избачена је већа количина фрагмената керамике, животињских костију, запечене земље, пепела гара и десет комада српског средњовековног новца од сребра. Приликом обиласка терена стручна служба Завода из Краљева је поред оставе прикупила грнчарски материјал који је опредељен у време 12-14 века; упор. А. Цицковић, *Остава Новца краља Душана са Рудника*, Оставе рудничко-таковског краја 3. Средњи век, Горњи Милановац 2009, 3-7 (=Цицковић, *Остава*).

³³ Од првобитних десет сребрних новчића четири се налазе у Музеју рудничко-таковског краја у Горњем Милановцу, један у задужбини краља Петра I у Тополи и један у Народном музеју у Чачку; упор. Цицковић, *Остава*, 3-7. Из блиског времена је и позната остава новца и накита из Коштунића, похрањена између 1365. и 1371. године; упор. В. Радић, *Остава српског средњовековног новца из Коштунића*, У: Оставе рудничко-таковског краја 3. Средњи век, Горњи Милановац 2009, 8-17.

³⁴ *Извештај Др Јанка Шафарика*, 257-268.

су ови остаци заиста били из античких времена, посебно на простору где се континуирано вадила руда, већ би пре то били остаци каснијих насеобина, могуће из средњег века.

За разлику од Рудничашта, на коме је велики део трагова средњовековних објеката нестао под налетом изградње новог рударског насеља Колоније, у атару села Мајдан, уз остатке старог рударења, и данас су видљиви трагови неколико цркава и некропола. Детаљна рекогносцирања у атару овог насеља извршила је екипа Археолошког института,³⁵ док је археолошка ископавања током осамдесетих година вршио Димитрије Мадас.³⁶ Истражени су остаци три сакрална објекта и једног објекта спорне атрибуције.

Први од истражених објеката је црква у засеоку Краснојевици, у народу позната и као црква у *Саставцима*, коју помиње и М. Милићевић.³⁷ Реч је о малој једнобродној грађевини, димензија 9,2m x 5,3m, која је имала полукружну олтарску апсиду на источној страни и само један улаз, на западном зиду. Према стилским карактеристикама основе и пронађених фрагмената живописа градња ове цркве се може датовати у прву половину 14. столећа. Важно је истаћи да је у једном гробу, пронађен масивни сребрни прстен који се по својим стилским особинама може везати за исти период.³⁸ Недалеко од исте цркве пронађен

³⁵ Приликом археолошких рекогносцирања спроведених средином прошлог века, описана је Градина – Мајдан у засеоку Ђуревци, коју народ назива *Црквина*, као и три гробља; упор. Ђ. Бошковић, Б. Вуловић, М. Вуловић и Ј. Нешковић, *Археолошки споменици и налазишта у Србији II*, Београд 1956, 103, 187, 257 (=Бошковић, *Археолошки споменици*).

³⁶ Од 1980. године Завод – Крагујевац је покренуо истраживања планине Рудник, али је убрзо своје деловање ограничио на подручје села Мајдан са бројним засеокима, где постоје остаци више цркава и гробља, куле, једног утврђења и трагова рударења.

³⁷ Милићевић, *Кнежевина*, 313.

³⁸ Остатке мале властелске цркве народ често назива црквом у Саставцима због тога што се у подножју узвишења на коме је црква саграђена састају Гушевачки поток и Мајданска река. Одржало се предање да је црква посвећена Св. Јовану, мада се народ окупљао око њених зидова о Св. Тројици - сеоској слави Мајдана. Истражена је њена унутрашњост, а само једном сондом позиционираном северозападно од цркве утврђени су основни облици сахрањивања на некрополи, као и постојање два хоризонта сахрањивања. Пронађени археолошки материјал, у првом реду уломци керамичких и стаклених посуда, може се везати за период 14-15. века. Налаз сребрног прстена потиче из гроба бр. 1 у југозападном делу цркве, испод надгробне плоче. Нађен је на дубини 0,5m, а на један метар дубине

је 1953. бронзани печат из 14. века са натписом „Lodomeri episcopi S. Tome“.³⁹

Друга црква у *Јазинама*, 2 km југоисточно од центра данашњег села Мајдана, саграђена је на малом платоу у чијој близини се налази гробље и шљакиште. Уз јужни зид цркве видљиви су остаци грађевине која је представљала некадашњи конак. Због одсуства археолошких налаза, црква је датована као касносредњевековна, само у смислу радне хипотезе.⁴⁰

У централном делу Мајдана у Јанковићима, на саставу Мајданске реке и Јазинског потока, леже остаци две грађевине око којих се налази

пронађен је један интактан скелет за чију сахрану су померене кости првосахрањеног покојника. Прстен, изразито масивне главе са урезаним монограмом највероватније је припадао првосахрањеном који је судећи по положају извесно био ктитор цркве. Није јасно зашто аутор за непознатог рудничког властелина, за кога претпоставља да је живео у првој половини 14. века, сматра да није ктитор и да гроб није лоциран на месту за донаторе, када је у ранијем извештају тврдио обрнуто. Сасвим је извесно по положају гроба да је реч о ктитору. Црква је данас највећим делом уништена јер су њени зидови булдожером порушени крајем седамдесетих година будући да је преко ње прошла траса пута. Надгробне плоче и данас су спорадично видљиве на површини земље. упор. Мадас, *Резултати сондажних испитивања средњовековних локалитета у селу Мајдану на руднику*, ГСАД 2 (1985), 197-199 (=Мадас, *Резултати сондажних истраживања*); Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања*, 214-215.

³⁹ Печат се данас чува у Народном музеју у Београду. У време када је писан овај рад, печат није било могуће видети због реконструкције музеја. О њему је први писао М. С. Филиповић, *Насеља и порекло становништва Таковског среза*, 231. Међутим, он није дао тачну локацију на којој је пронађен. Приближно место налаза даго је у необјављеној грађи са пројекта: *Arheološka istraživanja na području regiona Kraljevo*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву за 1981. годину, 4. Овом приликом се захваљујемо директору Завода за заштиту споменика Краљево Гордани Тошић која нам је омогућила увид у овај и остале извештаје о истраживањима локалитета на Руднику.

⁴⁰ Црква је једноставне правоугаоне основе, дим 12м x 7м са изразито малом олтарском апсидом и зиданом олтарском преградом. Јужно и западно од цркве налазе се остаци грађевине која је била подигнута уз цркву. Олтарска апсида је мала, а највећи део зидова је обрушен до нивелете садашњег терена или потпуно недостају, а унутрашњост цркве је разрована до нивелете здравице. Мадас помишља да је црква могла бити римокатоличка, на основу малих димензија апсиде са нишом и по снажној олтарској прегради. На 200 м северно од цркве регистровано је неколико надгробника. Више о овом локалитету погледати: Мадас, *Резултати сондажних испитивања*, 198; Д. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања*, 214-215.

пространо гробље са надгробницима у облику плоча и усадника грубе израде. На једном гробном белегу видљив је кратки натпис из 1846. године, што указује на дугогодишње коришћење гробља. Обе грађевине су лоциране на вештачкој тераси удаљене око 25m једна од друге.⁴¹ Прва од њих је једнобродна грађевина дим. 7,1m x 5m, са полукружном олтарском апсидом на источној страни и улазом на западном зиду. Индиректно, на основу облика основе и трагу озидане олтарске апсиде, може се претпоставити да је црква саграђена у 15. - 16. веку.⁴² Друга грађевина је четворостране, готово квадратне основе, димензија 7,6m x 6,2m, оријентисана север-југ. У објекат се улазило кроз два, накосо засечена отвора на јужном зиду. Положај апсиде на северном зиду навео је Д. Мадаса да закључи да је у питању римокатоличка црква, иако нема аргумената који говоре у прилог тези да је уопште реч о сакралном објекту.⁴³

Уз остатке цркава и некропола путоказ у тражењу средњовековног Рудника свакако нам могу бити и утврђења. Имајући у виду значај Рудника и рударског ревира око њега, као и чињеницу да су остала *саска места*, попут Новог Брда и Брскова, имала своја утврђења, за очекивати је да је ово рударско насеље такође имало своју тврђаву.⁴⁴

Локалитет под називом *Кула Орловића Павла* налази се у Красојевцима, у близини црве у Саставцима, и са њом је могао да чини јединствену временску и културну целину. Уз кулу, квадратне основе,

⁴¹ Мадас, *Резултати сондажних испитивања*, 198; Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања*, 210-211.

⁴² Унутрашњост цркве је потпуно ископана 1930. године, а Мадас је 1985. године истраживао западни део цркве са две сонде. Сондирање није дало материја на основу којег би се дало одредити ком времену припада; упор. Мадас, *Резултати сондажних археолошких истраживања*, 211-212.

⁴³ На први поглед уочава се облик основе са неуобичајена два улаза на јужном зиду, оријентација објекта и посве мала, нефункционална апсида. Са друге стране, нема примера подизања православне и римокатоличке цркве једне поред других са заједничком употребом некрополе. Овде је најпре реч о профаном објекту. Искључили би смо и помисао на цамију, због оријентације ка северу и одсуства нишана; упор. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања*, 212.

⁴⁴ У писаним изворима се не помиње само утврђење иако се помињу рудничке кефалије. М. Динић сматрао је да је Островица била војно средиште рудничког краја. Томе у прилог иде и чињеница да је управном реформом деспота Стефана, она постала седиште *островичке власти*; упор. Динић, *За историју*, 569. Више о овој реформи погледати: М. Динић, „*Власти*“ у доба *Деспотовине*, Из српске историје средњег века, 219-227; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 1995, 252-253.

приближне величине 10m x 10m, са приземљем и спратом, налазило се, судећи по локалитету, веће насеље. Не види се, међутим, да ли је и само насеље било опасно бедемима.⁴⁵

Нешто јужније, на заравњеној купи код села Ђуреваца налазе се остаци малог феудалног утврђења изразито јаким бедема (на појединим местима њихова дебљина износи и 3,2m) и издужене, неправилне овалне основе, која је прилагођена суженом платоу и његовој конфигурацији. Дужина утврђења по оси исток - запад је 43m, док је највећа ширина 22m. Истакнуто место имала је снажна кула кружне основе на западној страни локалитета, одакле се пружао изванредан поглед на околину, нарочито према југу. На основу керамичког материјала, локалитет се може датовати у 14-15. столеће.⁴⁶

Наведена утврђења су највероватније припадала систему утврђења који је - с обзиром на територију коју је захватао рударски ревивр - штитио велико подручје које су обухватили рударски копови, постројења и насеља.⁴⁷ Постојање оваквог система било је условљено и чињеницом да се ова рударска област налазила у непосредној близини границе са Угарском, посебно на почетку средњовековне експлоатације на планини Рудник. Део овог система је свакако била Островица⁴⁸, која је Рудник штитила са севера, док је јужни део Рудника и комуникацију са Борачем и Честином штитило утврђење Неваде (*castrum Nouady*), које се помиње у вези с угарским упадима на територију Србије крајем 14. века.⁴⁹ По

⁴⁵ Необјављена грађа са пројекта: *Arheološka istraživanja na području regiona Kraljevo*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву за 1981. годину, 2-4.

⁴⁶ Утврђење је истраживано 1984. године са укупно шест сонди и том приликом пронађене су керамичке посуде бронзанодобске и средњовековне провенијенције; упор. Мадас, *Резултати сондажних археолошких испитивања*, 214-215.

⁴⁷ У непосредној близини ова два утврђења, у атару села Горња Црнућа налазе се остаци још једне тврђаве, познати под називом *Јеринин град*. Међутим, на овом локалитету није пронађен археолошки материјал који би указивао на средњовековну фазу. Више о томе погледати: Н. Лудајић, С. Поповић, М. Милинковић, *Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град-Горња Црнућа код Горњег Милановца*, ЗРМЧ 16 (1988) 83, 90.

⁴⁸ У Островици и Борачу су била седишта власти. О њиховој граници детаљније: С. Мишић, *Поседи великог логотета Стефана Радковића*, Моравска Србија, Крушевац 2007, 7-18.

⁴⁹ У две повеље краља Жигмунда за великаша Петра Перењија, издате 1399. односно 1411. године помиње се неколико угарских продора у Србију пред сам крај 14. столећа. У другој повељи се помиње Перењијев напад на тврђаве Неваде (*Nouady*) и Честин (*Chezton*) 1397. године. На истом месту видети и детаљно о разлозима упада; упор. С. Ђирковић, *Неваде, непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995) 13-21.

свему судећи утврђење на Тријесци⁵⁰ је досад неубицирани каструм Неваде. Узвишење Тријеска се налази у непосредној близини села Неваде и представља једну од доминантних тачака на јужним странама Рудника са које је било могуће контролисати пут ка Борачу и Честину. Утврђење на њему, истовремено је са Јерининим градом у Ђуревцу и са манастиром Враћевшницом, задужбином великог челника Радича Поступовича.

За разлику од претходно наведених утврђења, утврђење *Градови*, налазило се три километра источно од данашње варошице, на благој падини Штурца према долини Јасенице, у оквиру самог градског насеља турског Рудника. Због основе класичног квадрибургијума, истраживачи су, све до археолошких сондирања, за ову тврђавицу веровали да је изграђена у античком периоду и да су на њој накнадно вршене само преправке.⁵¹ Међутим, археолошким истраживањима спроведеним осамдесетих година прошлог века утврђено је постојање само турског културног слоја.⁵² На истраженим површинама нису нађени трагови старијег утврђења нити остаци културних слојева који су претходили изградњи турског утврђења, што потврђује мишљење изнето приликом рекогносцирања извршених 1980, да облик утврђења и површински налази археолошког материјала упућују на претпоставку да цео комплекс потиче из турског периода.⁵³ Турски извори ово утврђење први пут бележе средином 16. века, када се у

⁵⁰ Утврђење се налази на купастом, 735м високом брду, 5км југоисточно од Горњег Милановца. Основа утврђења је прилагођена конфигурацији терена, дужине нешто преко 100m и максималне ширине 26m. На најузвишенијој тачки уздижу се неколико метара високи остаци кружне куле пречника 8m. Главни ослонац за одређивање старости грађевине био је керамички материјал који се оквирно припада крају 14. и 15. веку; упор. М. Милинковић, *Средњовековног утврђење на Тријесци код Горњег Милановца*, ЗРМЧ 18 (1988) 133-134.

⁵¹ “Може се претпоставити да су га Турци поправили и изградили на остацима античког града. Но не само по облику, већ ни положај града не одговара типу средњовековних утврђења, која заузимају обично тешко приступачна места, одакле се важни путеви лако контролишу. Град лежи на благој косини Великог Штурца и само је нешто теже приступачан са северне стране.” Насупрот овој аргументацији, на истом месту, о Руднику, истина, врло неодређено пише: “И утврђење подигнуто у његовој непосредној близини “Градови”, по избору места у многоме је везано за рудник који је често требало бранити.” Упор. Бошковић, *Археолошки споменици*, 98, 102.

⁵² Истраживања овог локалитета су извршена 1985. под стручним надзором Д. Мркобрада, сарадника Центра за археолошка истраживања при Филозофском факултету у Београду, и Е. Пејовић, дипломираног археолога. Захваљујемо се Д. Мркобраду који нам је саопштио резултате ових истраживања.

⁵³ Необјављена грађа са пројекта: *Arheološka istraživanja na području regiona Kraljevo*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву за 1980, 3.

попису Смедеревског санцака из 1559/60. године, помиње *хаџа тврђаве Рудник*.⁵⁴ У опису Рудника који је дао Евлија Челебија почетком 1664. године не помиње се утврђење чије су рушевине данас видљиве крај Јасенице, већ само напуштена тврђава на вису изнад града.⁵⁵

Иако је у самом градском утврђењу константован искључиво турски културни слој, на подручју око Јасенице постојало је средњовековно насеље чији трагови, скривени под и данас видљивим остацима турског Рудника, до сада нису у довољној мери истражени. Ипак, на основу досадашњих истраживања, можемо констатовати да се на простору који је могао припадати једном насељу, налазе остаци средњовековних насеобинских објеката, могућа некропола, две цркве и два рударска постројења.

Индикативан је топоним *Миса* који би указивао да се на овом месту налазила и једна од, у изворима посведочених, римокатоличких цркава. Међутим, археолошка истраживања су утврдила да овај објекат и основом и оријентацијом представља типичну џамију, која припада групи једнокуполних џамија, скоро квадратног облика, са минаретом и троделним тремом испред улаза. На основу аналогија са џамијама 16. столећа, време њеног настанка сужава се на шесту деценију 16. столећа.⁵⁶

Испод грађевине је констатован средњовековни културни слој са археолошким материјалом краја 14. и прве половине 15. столећа, што показује да је на овом простору постојало насеље и пре доласка Турака, али и да испод није било старијег култног места.⁵⁷

У непосредној близини *Мисе* извршена су сондажна истраживања средњовековних рударских насеобинских објеката који су се налазили испод грађевине из ранотурског периода. На основу карактеристичних уломака грнчарије истраживачи сматрају да је старија грађевина припадала српском средњовековном насељу 14. и прве половине 15. века.⁵⁸

⁵⁴ А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век III*, Чачак 1985, 38. (=Аличић, *Турски катастарски пописи 3*)

⁵⁵ Evlija Čelebi, *Putopis, odlomci o jugoslovensakim zemljama*, Sarajevo 1973, 379. (=Čelebi, *Putopis*)

⁵⁶ Д. Минић, *Џамија Миса у Руднику*, Рашка баштина 3, Краљево 1988, 229-233. (=Минић, *Џамија*)

⁵⁷ Д. Минић која је вршила археолошка истраживања локалитета *Миса* сматра да ова грађевина ни у каснијем периоду (ту мисли на време аустријске управе у 18. веку) није служила као римокатоличка црква, јер су се у њеној унутрашњости, све до коначног рушења, задржали сви карактеристични елементи исламске богомоље; упор. Минић, *Џамија*, 233.

⁵⁸ Д. Мркобрад, Д. Богосављевић, *Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику*, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVIII(1988), 51, нап. 37. Материјал није објављен, због чега податак треба узети са извесном резервом.

Средњем веку, могла би да припада и некропола, која је заузимала простор од око 130м x 40м на брду Вијуљ, више Градова. Иако у два истражена гроба није пронађен било какав археолошки материјал на основу кога би се могла извршити прецизнија детерминација, може се претпоставити да је гробље припадало насељу на Градовима, односно једној фази његовог живота.⁵⁹

Недалеко од *Muse*, према Јасеници, седамдесетих година 19. века, још увек су били видљиви остаци црквене грађевине. Још је Шафарик обилазећи турски Рудник забележио да је поред развалина кућа, утврђења и џамије видео и развалине цркве. Нешто касније исто место је обишао и Ј. Мишковић који је забележио да је, на неколико корака од *Muse*, видео остатке православне цркве, као и развалине неке манастирине на десној обали Јасенице.⁶⁰ У питању су вероватно остаци цркве на десној обали реке Јасенице, близу њеног извора у засеоку Градови, потес Стубло. Почетком 20. века, на том месту је Ракић, који је обилазио Качер, видео остатке мале православне цркве, од које су остали зидови и часна трпеза. Поред црквине налазили су се надгробни споменици, од којих једини датовани потиче из средине 18. века.⁶¹ Иначе, за овај потес, народно предање везује постојање истоименог насеља.⁶² Потврду овог предања можемо наћи у турском попису из 1521/3. године у коме се, као једна рудничких махала, помиње и махала Николе сина Степана у пределу Стубл са осам кућа. Ово је прва махала која се у попису наводи након џемата муслимана.⁶³

Поменути османски попис, као и два која му претходе, не могу се заобићи уколико желимо да утврдимо какве су се демографске промене одиграле на овом простору у времену након нестанка српске средњовековне државе. Интересантно је да се у најранијим пописима,

⁵⁹ Необјављена грађа са пројекта: *Arheološka istraživanja na području regiona Kraljevo*, Документација Завода за заштиту споменика културе у Краљеву за 1981, 5-7.

⁶⁰ *Извештај Др Јанка Шафарика*, 258; Мишковић, *Опис*, 219.

⁶¹ С. Савовић, *Срце у камену, крајпуташ и усамљени надгробници рудничко-таковског краја*, Горњи Милановац 2009, 276.

⁶² Радојевић, *Рудник*, 24.

⁶³ Попис није прецизно датан. А. Аличић га ставља у 1525. док С. Катић сматра да је извршен у периоду од 1521. до 1523. године. упор. А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије. XV и XVI век I*, Чачак 1984, 357 (=Аличић, *Турски катастарски пописи I*); С. Катић, *Рудник*, 142. Иста махала се помиње и у попису из 1516. само без одреднице да се налази у пределу Стубл; упор. Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 275.

помиње значајан број села у околини Рудника, са релативно великим бројем становника. Пет села припадало је, заједно са самим градом, владаревом имунитетном добру – хасу. Међу њима су била и села Горња Красовица и Коларица, за која се наводи да су рудници сребра. Горња Грасовица је данашњи засеок села Мајдана, Краснојеваци. Ово, некада велико и засебно село, било је настањено искључиво хришћанским становништвом и имало је свој пазар, што указује на континитет са насељем коме је припадала црква у Саставцима. Низводно од овог села налазила се поменута Коларица, чије је друго име било Доњи Грасовци. Из овог села се због недостатка воде иселио део становника који се настанио у Опашеву.

Становници самог Рудника основали су села Равни и Рудничеште, која се у пописима први пут јављају 1516. и 1523. године. За Равне се претпоставља да се налазило на месту данашњег Рудника а вероватно су га населили становници истоимене рудничке махале. Рудничеште је основано на месту данашњег мајданског засеока Злокућа.⁶⁴ У близини овог насеља налази се један од најважнијих рударских рејона на планини Рудник код Језера, за који се задржало име Старо Рудничеште све до времена Шафарикових ископавања.⁶⁵ Међу рударским насељима на овом подручју још се помиње и Вујосава, која се налазила на истоименом потесу у близини рејона Чесмица, такође у атару Мајдана.⁶⁶

У самом Руднику, према најранијем сачуваном попису Смедеревског санцака из 1476, сачињеном само седамнаест година након пада Деспотовине, пописано је 677 кућа. Индикативна је чињеница да насеље није променило име те се у овом и свим наредним пописима користи српски назив Рудник, уз који се не користи реч *Yeni* (Нови) или неки други придев који би говорио о томе да је у питању насеље различито од старог средњовековног.⁶⁷ Такође, овако велики број хришћанских

⁶⁴ Уз Рудничеште се у пописима из 1560. и 1572. године помиње и његово друго име Злокућани. Ово насеље турски пописи први пут бележе 1521/23. године када је забележено као рудник сребра а настало је када „Неки од раје Рудника су дошли, ту се настанили па је уписано као самостално село.“ Упор. С. Катић, *Рудник*, 137; Аличич, *Турски катастарски пописи 1*, 368; А. Аличич, *Турски катастарски пописи 2*, 9; Аличич, *Турски катастарски пописи 3*, 20.

⁶⁵ Шафарик је ископавања римског храма вршио на месту Старом Рудничешту; упор. *Извештај Др Јанка Шафарика*, 259.

⁶⁶ Катић, *Рудник*, 137.

⁶⁷ Турска реч Мајдан (рудник) почиње да се од 18. века користи да означи подручје које данас обухвата атар села Мајдан. Аустријски официр Јосиф Павле Митесер описујући свој пут од Бруснице ка Руднику, 1784. године пише: „Der Weg,

кућа указује на малу вероватноћу да је у периоду турског освајања дошло до неког већег померања становништва на овом простору. До тога није дошло ни у касније, о чему сведочи готово идентичан број кућа забележен у попису из 1516. године.⁶⁸ О континитету насеља на изворишту Јасенице, говори и помен махале која се налазила на потесу Стубал у пописима из 1516, 1521/23. и 1560. године.⁶⁹ Значајан пад становништва Рудника бележи се тек након епидемије куге која је избила почетком треће деценије 16. века, и која је означила почетак опадања овог рударског центра.⁷⁰

so sich rechts nacher Maydan abwendet, führet immer neben der Despotovicza fort; der bessere Weg aber, den man auch von heir aus mit Wägen ganz commode befahret und [der] recht fasten, grobsandigten Boden hat, continuiert weiter von letzt beschriebenen Bach 5 Minuten zimlich gäh bergauf und eine Stund durch hochstämmig recht schitteren Eichwald auf der Anhöhe fast eben fort, doch immer mehr etwas unmerklich bergauf zu den Dorf, so rechts von den Weg auf etwas niedrigeren Anhöhen liegen bleibt.” Митесеров извештај је објавио Д. Пантелић, *Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783 и 1784 год*, Споменик СКА 82 (1936) 77.

⁶⁸ Уколико се у међувремену и одиграла побуна на овом простору о којој говори Евлија Челебија ни она није у значајнијој мери утицала на судбину града. Према Челебији побуну је угушио Гази Бали-бег који је том приликом уништио утврђење. Бали-бега Хазим Шабановић идентификује као Бали-бега Малкочевећа који је био смедеревски санџак-бег од 1475. Погрешан превод речи *kale* са српском речју град, може довести до забуне и погрешног закључка да је гушење побуне довело да разарања самог градског насеља и расељавања становништва; упор. Ćelebi, *Putopis*, 379.

⁶⁹ Први помен ове махале је у попису из 1516. године где је забележена као махала Николе, сина Степана. У следећем попису из 1521/23. године забележено је да се налази у *предјелу Стубла*, да би у попису из 1559/60. била убележена само као *махала Стуба*; упор. Аличић, *Турски катастарски пописи 1*, 275, 359; Аличић, *Турски катастарски пописи 3*, 17.

⁷⁰ Катић, *Рудник*, 142-144.

Vladeta Petrović – Dejan Bulić
UBICATION ISSUES CONCERNING
MEDIEVAL TOWN OF RUDNIK
(Summary)

Medieval town of Rudnik represented the center of the one of the most important mining regions of Serbia, marked by the continuous mining exploitation ranging from Prehistoric Times to the present. In spite of the fact that this settlement was one of the most important mining towns in Medieval Serbia, its exact location has not been determined yet. Considerable changes that occurred in the settlement network at the beginning of the XIXth century have by all means contributed to this, as well as the abundant material vestiges witnessing to the developed mining activities on the wide mining district. Researches conducted by this day have pointed out to three possible localities where Medieval Rudnik is to be searched. Judging on the concentration of the remains of the sacral objects and of the necropolises on the relatively small area of Rudničište, the fact that the majority of the authors brought this territory into connection with the very heart of the medieval settlement is made clearly comprehensible. Contrary to Rudničište, where the significant number of medieval remains disappeared under the construction works of the new settlement, in the territory of Majdan village, the remains attesting the former mining industry, altogether with the remains of several churches, necropolises and fortifications can be seen even today. The material remains, as well as the first Turkish registers, point out to Gradovi as the potential locality of Medieval Rudnik, where once a Turkish settlement existed. A relatively large number of Serbian houses was being noted in the registers until the middle of the XVIth century and the beginning of the decline of this mining site, which confirms the hypothesis that Turkish Rudnik and Medieval Rudnik occupied, in all likelihood, one and the same location.

Keywords: Rudnik, Rudničište, Majdan, Krasojevci, Gradovi, medieval mining towns, urban district.

Биљана МАРКОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПРАВО ПРЕЧЕ КУПОВИНЕ ПРЕМА ЗАКОНОДАВСТВУ ЦАРА СТЕФАНА ДУШАНА*

Анстракт: У сачуваним рукописима законодавства цара Стефана Душана имамо одредбе којима се регулише право прече куповине и у рукописима старије и у рукописима млађе редакције. Оне се налазе само у једном правном тексту - у Јустинијановом закону, а нема их у друга два правна текста - Душановом законнику и Синтагми Матије Властара. Ово право је коришћено веома дуго у обичајима разних народа који су штитили правне институте повезане са колективном својином породице и шире друштвене заједнице. Право прече куповине је вероватно сачувано у српском обичајном праву и временом преточено у писано право, па је тако доспело у Јустинијанов закон. У том дуготрајном процесу је могуће делимично угледање на византијско право прече куповине које је имало другачије основне карактеристике.

Кључне речи: Јустинијанов закон, право прече куповине, уговор, купопродаја, јавно оглашавање, рукопис, старија редакција, млађа редакција, обичајно право, законодавство.

Одредбе које се односе на право прече куповине у сачуваним рукописима царевог законодавства налазимо у обе рукописне редакције, али само у једном правном тексту - у Јустинијановом закону.¹ Право прече

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* (Ев. бр. 147026).

¹ Законодавство цара Стефана Душана се у рукописима старије редакције састоји из три правна текста – Синтагме Матије Властара, Јустинијановог закона и Душановог законика, а у рукописима млађе редакције из два правна текста – Јустинијановог закона и Душановог законика. О рукописима старије редакције уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон, у оквиру Кодекса цара Стефана Душана*, необјављена докторска теза, Београд 2004, 42 – 63. О рукописима млађе редакције уп. исто, 88 – 110.

куповине и право откупа већ продате ствари се у овом правном извору не одвајају као два повезана, али засебна права, него се појављују заједно, и то као два сегмента остваривања истог права.

Чл.10 Хил² рукописа који припада старијој рукописној редакцији и потиче највероватније из прве половине 15. века, садржи доста нејасну формулацију у којој се предвиђа да нико у селу не сме било какву ствар продати туђину него тога села сељанину.³ Даље су наведене последице до којих би дошло уколико би се продавац оглушио о ову законску забрану: *јер иначе та куповина није пуноважна*.⁴ Закон, дакле, утврђује да је овакав уговор ништав, па и не производи никакво правно дејство. Све се враћа у пређашње стање, *restitutio in integrum: (a) онај купац (да) нема користи, осим да прими оно што је дао*.⁵ Према овако састављеној реченици би се могло помислити да је постојала забрана продаје свих ствари туђину, односно било коме лицу изван заједнице, што може изазвати забуну. Јасно је да су многе ствари, које су у савременом свету релативно лако надокнадиве, као што су алат или одећа, некада биле много драгоцене за свога власника и да се до њих теже долазило, поготово на селу. Ипак би била сувише необична помисао да треба буквално схватити формулацију првог дела реченице којом се ограничава продаја било које, па значи и покретне потрошне или непотрошне ствари туђину.⁶

У наставку текста, у чл. 11 Хил наводе се непокретне ствари за које су предвиђени посебни услови продаје. Тако продавац који жели да прода зграду или њиву или виноград или млин, мора прво те

² За означавање назива преписа биће коришћене следеће скраћенице: Хил – Хиландарски, Рак – Раковачки, Рав – Раванички, Борђ – рукопис Борђошких, Бог – Богишићев, Грб – Грбаљски, Тек – Текелијин, Паш - Паштровски, Страт – Стратимировићев, Поп - Попиначки, Врш - Вршачки, Ков - Ковиљски, Патр - Патријаршијски и Карл - Карловачки. Објављени су Раковачки, Софијски, Паштровски, Грбаљски, Богишићев, рукопис Борђошких и Текелијин. Хиландарски и Раванички ће бити цитирани према Б. Марковић, *Јустинијанов закон*. Остали ће бити цитирани према фотодокументацији Одбора за изворе српског права САНУ. Препис и превод аутора. Међусобне разлике рукописа блиских Софијском (рукопис Борђошких, Стратимировићев, Ковиљски, Карловачки, Вршачки) уп. Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 71-109.

³ Чл.10 Хил: *Яще кто хощет продати оу селѣ каковѣ люво вещь, да ю не продаст надвоушемѣ чловекоу нѣ того села селанинѣ...* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 245, 255.

⁴ Чл.10 Хил: *... понеже не крѣпка ест коупла та...* Исто, 245, 255.

⁵ Чл.10 Хил: *... а чнзи коупць не иматъ ползѣ развѣ прѣети цю ест даль.* Исто, 245, 255.

⁶ Чл.10 Хил: *Яще кто хощет продати оу селѣ каковѣ люво вещь...* Исто, 245, 255.

непокретности понудити ближици и општинику да они купе.⁷ Уколико они не буду желели да купе понуђену непокретност, могао ју је власник продати ономе *туђину који хоће да купи*.⁸ Ако власник не би понудио ближици и општинику непокретну ствар на продају него би је продао одмах туђину, општиници и ближике су имали право да се успротиве таквој продаји и да траже утврђивање ништавости уговора.⁹ Оштећеним лицима је за подношење захтева остављен дуги рок од десет година, а *после десет година да не траже ништа*.¹⁰ Они су могли преузети некретнину, али су били обавезни да купцу надокнаде исплаћену цену. У даљем тексту се не види да је постојала било каква обавеза да се савесном купцу надокнади нека штета. Свакако је било штете на страни купца, уколико би се после низа година довела у питање ваљаност уговора на основу кога је он прибавио некретнину. Одузимање некретнине од савесног купца (нпр. винограда у чију је обраду, као што знамо улаган велики труд да би се унапредио),¹¹ уз једину обавезу да му се надокнади износ који је он за ту некретнину платио пре више година, не изгледа примерено ситуацији. Осим тога доводи се у питање правна сигурност због одсуства гаранције да је купљена некретнина постала трајно власништво купца после исплате уговорене цене. Но, треба имати у виду да се овим одредбама жели онемогућити продаја некретнина лицима изван заједнице, па купци – *туђини*, и нису представљали неку посебно заштићену категорију. Њихова правна сигурност није ни била гарантована све до истека рока од десет година, што је била оправдана мера за

⁷ Чл.11 Хил: *Иџе кто продаваеть хлѣвиноу или нивѣ, или виноград, или млинъ, прѣжде да обличить ближиком и вбѣцником, да они коупеть. Исто, 245, Ако ко продаје зграду или њиву, или виноград, или млин, прво да објави ближици и општинику, да они купе. Исто, 255.*

⁸ Чл.11 Хил: *Иџе ли они не вѣсхотеть коупити, а они да продаст надворнемѣ кто хощет коупити. Исто, 245, Ако ли они не буду хтели купити, а он да прода (ономе) туђину који хоће да купи. Исто, 255.*

⁹ *Иџе ли не обличить ближиком и вбѣцником нь продаст штан надворнемѣоу чловѣкоу, да соу волни вбѣцници и ближници соупротивити се... Исто, 245-246, Ако ли не објави ближици и општинику, него тај (власник) прода туђем човеку, (дозвољава се) да могу општиници и ближике успротивити се... Исто, 255.*

¹⁰ *...а по десетом лѣтѣ не искати нищо. Исто, 246, а по десетој години да не траже ништа. Исто, 255.*

¹¹ О земљорадњи у средњовековној Србији в. М. Благојевић, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Историјски институт, Београд 1973. Уп. М. Благојевић, *Земљорадња*, Лексикон српског средњег века, приредили С. Ћирковић и Р. Михаљчић, Београд 1999, 240 – 241, Ј. Мргић, *Виноград*, Лексикон, 81- 83.

отежавање и онемогућавање продаје, пре свега обрадиве земље, особи која није члан заједнице. По истеку предвиђеног рока евентуално оштећена лица нису могла више ништа да потражују.¹²

Оба члана, скоро истоветно формулисана, налазимо и у другим рукописима старије редакције, осим у Рак, и то увек на истом месту у тексту.¹³

У Рак рукопису који припада старијој редакцији, иако је настао на самом почетку 18. века, такође налазимо одредбе посвећене праву прече куповине. Према нумерацији Флоринског то су два члана, 13. и 14. а према оригиналној нумерацији то је један члан, чл.ī (10). Прва одредба је иста као у Хил и односи се на сваку ствар коју би неко лице продало туђину. Такав уговор се сматра ништавим и купац има право да добије натраг онај износ новца који је дао приликом склапања купопродајног уговора. Даље се, опет као у Хил, наводе некретнине које се могу продати само под одређеним условима. То су, *двор* (зграда), *њива* и *виноград*, а *млин* се не помиње.¹⁴ Право прече куповине имају *општинници* и *комшије*. Некретнина се прво мора понудити општиннику, и комшији, па се тек после њиховог одбијања да купе понуђену некретнину, може даље продати туђину. Навођењем лица која су имала право прече куповине, *општинника* и *комшија* – изостављају се *ближике*, сродници који су наведени у другим рукописима старије редакције. Може се само претпоставити да су се међу општинницима најчешће и налазили они сродници продавца који су живели у тој заједници, а који би имали право прече куповине по основу сродства, и то према свим другим рукописима старије редакције. Истовремено је јасније уведено право суседа који су се према Хил налазили међу другим општинницима. Овај члан Рак је ближи византијском узору, као што ћемо касније видети него што су то одговарајући чланови рукописа старије редакције, управо због тога што се у њему уопште не помињу сродници као лица која независно од свог места пребивалишта имају право прече куповине. У Рак постоји и значајна разлика која се односи на рок у коме оштећено лице има право да поднесе захтев за утврђивање ништавости купопродајног уговора. Одређен је рок од четири месеца, у коме је носилац права прече куповине могао поднети захтев, чак иако је пре склапања уговора са трећим лицем

¹² Чл.11 Хил: ...а по десетом лѣтѣ не искати нищо. ... Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 245-246, а по десетој години да не траже ништа. Исто, 255.

¹³ Уп. Исто, табела 1, 307.

¹⁴ Т. Флоринскій, *Памятники законодательной дѣятельности Душана Цара Сербовъ и Грековъ*, Киевъ 1888, 214. Уп. С. Ћирковић, *Двор* – 1. Лексикон, 139-140.

био уредно обавештен о намери продавца да прода некретнину. Уколико би продавац тајно продао некретнину, лица која су имала право прече куповине могла су да траже утврђивање ништавости уговора у року од десет година.¹⁵ Тиме се подразумева да је свака информација о продаји наведених некретнина морала бити јавно саопштена и доступна заинтересованим лицима, односно носиоцима права прече куповине.

У рукописима млађе редакције је једноставно решена дилема око формулације чл.10. Чланови 10. и 11. се спајају у један сажетији члан. Некадашњи чл.10 постаје први став чл.11, проширен навођењем могућих предмета продаје, а то су само непокретне ствари. Тако први став чл.11 Рав из последње четвртине 17. века гласи: *Ако ко хоће продати у селу коју ствар непокретну, кућу или баштину, да не прода туђем човеку, него тога села сељанину.*¹⁶ Овај текст је јасан и више нема никакве забуне. Уколико би се продавац и купац оглушили о законску забрану и уговор закључили, такав уговор би био ништав и не би производио никакво правно дејство. Законодавац опет предвиђа *restitutio in integrum*: *Ако ли ко (-ји туђин) купи (непокретну ствар), та куповина је ништава, (а купац) да прими (натраг) само оно што је дао.*¹⁷ У даљем тексту истог члана наводе се даље могући предмети купопродаје и добија се иста листа као у Хил: *Ако ли ко хоће продати кућу, или њиву, или виноград, или млин.*¹⁸ Према Рав продавац је био обавезан да по праву прече куповине понуди некретнину прво *ближици*, па тако имамо опет сроднике, кориснике права прече куповине као у рукописима старије редакције. Уколико продавац не би прво понудио некретнину ближици него би одмах нашао купца изван заједнице и продао му некретнину *тајно*, као што је предвиђено и у тексту Рак, имала је право *ближика* и *до десетого лета противити се*

¹⁵ Т. Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 214. А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Књиге Скопског научног друштва, књ. друга, Скопље 1928. 110-113. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, репринт издања Т. Тарановски, *Историја српског права у немањихкој држави*, I-IV, Београд 1931-1935, 653-656.

¹⁶ Чл.11 Рав: *Ако хоте к'то продати љ селѣ кою вещь недвижимѣ, кѣкю или башинѣ, да не продаст над'воу'немѣ человекѣ, нь тога села селанинѣ.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 265, 287. О баштини уп. Р. Михаљчић, *Башта* и *Баштиник*, Лексикон, 30-34.

¹⁷ Чл.11 Рав: *Ище ли кто кѣпить (sic) кѣплю, в ничтоже ест, тѣк'мо да приметъ дан'но.* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 265, 287. (sic) потпуније је у чл.15 Ков: ... *кѣпить надвоуни, та кѣпла ни в тоже ест...* (препис Б.М.)

¹⁸ Чл.11 Рав: *Ако тко хоцет продати кѣкю или нивѣ, или винограда, или млин...* Исто, 265, 287.

њему и продато узети, а цену вратити.¹⁹ То значи да према Рав општиници нису имали право прече куповине, исто као што је било предвиђено у Хил. Међутим, општиници су вероватно она категорија која се појављује на крају члана под називом *сељани*. Наиме, уколико нико од носилаца права прече куповине није био заинтересован за куповину те некретнине, продавац је могао продати *туђину који хоће (да купи) и после тога да немају право сељани откупити*.²⁰ Значи да су правне последице оваквог поступка продавца биле исте као и према Хил.

Међу рукописима млађе редакције постоје извесне разлике у односу на текст Рав. У неким од њих се уводи сусед међу лица која имају право прече куповине, као што је било и у Рак. То су : чл.15 Соф, чл.15 Борђ, чл.18 Тек, чл.15 Ков, чл.18 Патр и чл.15 Карл.²¹ Тако сусед има право прече куповине заједно са ближиком, уместо општиника, како је било предвиђено у Хил. Међутим, поред Рав, у још неким рукописима се не помињу експлицитно ни општиник ни сусед. У њима је ово право дато само ближики. То су: чл.15 Страт, чл.11 Паш, чл.11 Грб, чл.19 Врш, чл.11 Поп.²² У Паш се право прече куповине не ограничава термиолошки само на село: *Ако хоће тко у селу алити у мјесто продати коју ствар намјестну*. Осим тога, разликује се формулација којом се предвиђа поништавање уговора, па тако ако продавац не буде поштовао право прече куповине *та купља да је невалјатна него да прими рукованје*.²³ У Грб се при враћању у пређашње стање у случају ништавости уговора не користи термин *цена* него треба *аспре вратити*.²⁴

¹⁹ Чл.11 Рав: ...ако не вблचितъ ближ'никомъ, и продаст тайно надвоу'немѣ человекѣ, дост'онитъ ближ'никомъ и до десетаго лѣта протівити се емѣ, и продан'ное възети, а цѣнѣ въз'вратити. Исто, 265, 287.

²⁰ Чл.11 Рав: ... надвоу'немѣ человекѣ кто хоцетъ, и по сих да несѣ вол'ни селани отк'пити. Исто, 265, 287.

²¹ Чл.15 Соф, Флоринскій, *Памятники, Приложения*, 57, чл.15 Борђ, Б. Марковић, *Јустинијанов закон, средњовековна компилација*, 79 - 116. чл.18 Тек, I. Ђорђевић, *Законъ царева: Константина Великогъ, Юстинијана и Стефана Душана*, Србскій Лѣтописъ, књ.99, св. прва, Будим 1859, 1-51, 1-51, 6 -7, чл.15 Ков, чл.18 Патр и чл.15 Карл, уп. нап. 2.

²² Чл.11 Грб, А. Соловјев, *Књига привилегија Грбальске жупе (1647-1767) са Душановим законом*, Споменик СКА, LXXXVII, Београд 1938, 21-79, 56, чл.15 Страт, чл.11 Паш, чл.11 Поп, чл.19 Врш, уп. нап. 2.

²³ V. Mošin, *Paštrovski spisak Dušanova zakonodavstva prema Zagrebačkom rukopisu*, *Starine*, 43, Zagreb 1951, 7-27,14.

²⁴ А. Соловјев, *Књига привилегија*, 56.

У литератури су заступана различита мишљења о пореклу права прече куповине код нас. Неки аутори сматрају да је оно византијског порекла, други да је ово право превасходно везано за сродничке односе и да је било самосвојно или да су Словени утицали на византијско право.²⁵ Укратко ћемо се подсетити неких карактеристика права прече куповине у Византији, имајући у виду да је њен правни систем био најважнији узор српске средњовековне државе. По Острогорском је облик права прече куповине такав какав је постојао у Византији био изнуђен да би се заштитили слободни сељаци и њихова имовина. Византијски цареви су желели да буде сачуван слободни сељачки посед и да се тиме осигура сталан и сигуран приход државној благајни, али и одређени број војних обвезника који су долазили управо са слободних сељачких поседа. Међутим, велики земљопоседници су имали интерес да ојачавају и укрупњавају своја имања и да се према централној власти поставе као слој моћних и повлашћених, што је убрзавало пропадање малих слободних поседа. Цркве и манастири такође постају велики поседници захваљујући многобројним завештањима. Одвијала се дуга и огорчена борба између великих поседника и централне власти. Још од времена Константина Великог познате су одредбе о праву прече куповине. Касније их налазимо и у Теодосијевом и у Јустинијановом кодексу, где су даље разрађене. Затим у Василикама и другим новелама царева Македонске династије. Ипак, Лав VI (886-912) је протимезу (πρωτίμησις) ограничио у интересу земљишне аристократије. Новела Романа I Лакапина (919-944) из 922.г. враћа суседима право првенства при куповини непокретних имања.²⁶ Право првенства је тада уживало чак пет категорија поседника: 1. рођаци, ако су били и сувласници, 2. други сувласници, 3. власници оних парцела које се међусобно пресецају, 4. власници суседних парцела који су заједно са продавцем сносили одговорност за плаћање пореза (чега

²⁵ О односима Словена и Византије в. Г. Острогорски, *Утицај Словена на друштвени преображај Византије*, Византија и Словени, Београд 1969, О праву прече куповине код Словена в. Н. Ф. Павковић, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрвата*, студија из правне етнологије, Београд 1972. 44-53. Уп. А. Соловјев, *Уговор о куповини и продаји у средњовековној Србији*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XV (XXXII), бр. 6, Београд 1927, 429-448. Т. Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, Класици југословенског права, Београд 1996, репринт издања Т. Тарановски, *Историја српског права у немањинској држави*, I-IV, Београд 1931-1935, 646-656.

²⁶ Г. Острогорски, *Право првенства сељака при куповини земљишних поседа*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 157-174.

није никада било у Србији), 5. остали власници суседних парцела. Сва ова лица су имала право прече куповине, те је продавац могао продати земљиште, тек ако би сва наведена лица одбила понуду. Слободни сељачки посед је, ипак, временом пропадао. Централна власт је успевала да успори овај процес само делимично, јер су, између осталог, велепоседници и високи државни чиновници у ствари били једна социјална групација.²⁷ Цар Нићифор Фока (963-969), долазећи на престо из богате великашке породице из Мале Азије, је укинуо оно што је остало од законских преимућстава малих земљопоседника. Законом из 967.г. је успоставио формалну равноправност при купопродаји између богатих и сиромашних.²⁸ Ипак, основна начела права прече куповине се могу наћи и касније, у XI, XII и XIII веку, али са другачијом економском и политичком позадином. Протимеза је, престајући да буде одбрана малих поседа од моћних велепоседника, задржала практичну улогу у помагању да се распарчани и измешани поседи земљорадника могу неком врстом премештања, при купопродаји, довести у погодније стање.²⁹ Право прече куповине је више постало средство за остваривање права између лица сличне економске снаге, него за борбу против моћних велепоседника. Још је Захарије фон Лингентал сматрао да се веза између пореских обавеза и права прече куповине изгубила, али да је остало живо право прече куповине по основи сродства и суседства. У том суженом облику се одржало у балканским земљама које су некада улазиле у састав византијске империје.³⁰

Треба посебно узети у обзир да право прече куповине није било ограничено на правну историју само једног или неких међусобно блиских народа, него је било повезано са економским и друштвеним развитком аграрне привреде. Стога га налазимо код разних народа и у разним

²⁷ Угледни чиновници и официри су улагали свој новац у поседе у провинцијама и постепено постајали велики земљопоседници. Истовремено, земљопоседници су желели за себе високе чиновничке положаје. Тако се виша класа састојала често од људи који су били чиновници на важним местима и истовремено имали велике поседе у провинцијама. Уп. Г. Острогорски, *Проблеми из историје византијског сељаштва*, О византијском феудализму, Београд 1969, 343-404.

²⁸ Г. Острогорски, *Аграрне прилике у Византијском Царству*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 61-99. 74-77.

²⁹ Г. Острогорски, *Сеоска пореска општина у Византијском Царству у X веку*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 259-350, 287-289. Уп. Г. Острогорски, *Византијска сеоска општина*, Привреда и друштво у Византијском Царству, Београд 1969, 103-115.

³⁰ Н. Павковић, *Право прече куповине*, 39.

епохама.³¹ Оно се појављује у различитим облицима и варијантама, често у вези са правом откупа већ продате непокретности уз исплаћивање оне исте суме новца купцу коју је он раније исплатио продавцу. У старом германском праву продаја некретнина почиње тек у V веку, а сва акта о продаји су романског порекла. Најстарији германски закони садрже бројне трагове некадашње колективне својине на земљи, па тако Салијски закон, *Lex Salica* са почетка 6. века, дозвољава сваком члану марке да спречи отуђење земље странцу. И у другим германским законима постојао је читав низ ограничења у слободном располагању земљом. У неким од њих се предвиђа да у случају *велике потребе*, односно материјалних тешкоћа које појединац није у стању да превазиђе, може власник некретнине тражити помоћ од сродника, па тек ако они не могу или не желе да му помогну, има начина да се изврши отуђење некретнине преко уговора о залози или продаји. Такве услове предвиђа и Саксонски закон из 800.г. Међутим, навођење *велике потребе* као разлога за отуђење некретнине, како би се обезбедила ваљаност купопродајног уговора, је временом постало средство за изигравање могуће забране продаје од стране сродника. Тако је *велика потреба* навођена у уговорима и онда када реално није постојала.³²

Право прече куповине је имало утицаја и на слободно уступање имовине у корист цркве. Иако је у даровницама нанизан читав низ клетви за оне који се супротставе жељи дародавца, ипак је незадовољство сродника утицало на доношење одлуке да се поново уведу ограничења за располагање некретнинама. Од каролиншког времена постоји право отуђења некретнина у корист цркве или краља и тада се искључује забрана од стране наследника. Ипак, режим забране продаје имовине попушта и своди се на право прече куповине сродника и родбинско право откупа после извршене продаје. Није прављена разлика између наслеђених и стечених добара. Баварски закон из VIII в. овлашћује оца да може чинити побожне поклоне у корист цркве, али претходно мора да се изврши подела имовине између оца и синова. Ако се није радило о поклону у корист цркве, власник је био обавезан да изврши претходну деобу са свим сродницима који би на ту имовину имали право (синови, ћерке, унуци, прауници и др.). Саксонско право једнако забрањује отуђење и наслеђених и стечених добара без пристанка сродника. Уколико би се десило да дође до отуђења некретнине без пристанка сродника, оштећени је могао да оствари своје право судским путем. Од XIII века је прављена

³¹ Исто, 33-53.

³² Исто, 41-42.

разлика између наслеђених и стечених добара. Стечена добра су се могла слободно продавати, а за продају наслеђених добара су постојала ограничења. Временом је апсолутну и релативну забрану продаје земље заменило право прече куповине. Да би се избегли разни неспоразуми око примене овог права, биле су предвиђене норме које су одређивале поступак. Важан део овог поступка је била обавеза власника, продавца, да огласи своју намеру.³³

Право прече куповине је нашло своје место и у приморским градовима дуж јадранске обале. Стога је јавно оглашавање продаје некретнина једно од важних обележја купопродајних уговора у средњовековним статутима приморских градова од Венеције до Котора. Циљ је био да се отежа отуђивање некретнина које су најдуже остајале у својини ширих породичних заједница. У поглављу 155. Будванског статута се детаљно предвиђа поступак оглашавања продаје уз звоњаву звона цркве св. Ивана и то током *три недељна дана*.³⁴ У чл. 256 Которског статута из 1312.г. је предвиђен сличан поступак: *Oglašavanje prodaje je vršeno usmenim putem, preko službenih lica opštine (per vicarium seu riparium communitatis) na javnom mestu (in platea) tri nedelje uzastopce (tres diebus Dominiciis)*...³⁵ Право прече куповине је у Венецији (по поступку *vetus povus*) признато рођацима, и то чак уз повољнију цену, која је зависно од степена сродства била 4-8% нижа од процењеног износа.³⁶ Уз многе разлике које су постојале у статутима средњовековних градова у приморју, важно је приметити да су управо сродници и општиници били категорије лица којима је право прече куповине обавезно било намењено, па се веома водила брига о поступку приликом продаје и јавном оглашавању продаје, да би се сва лица која имају право прече куповине могла на време укључити.³⁷ Ово право је било очувано и у подручју

³³ Исто, 40-44, 127-131.

³⁴ О праву прече куповине у средњовековној Будви в. Ž. Vučković, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 167-173.

³⁵ Исто, 168.

³⁶ Исто, 169.

³⁷ Године 1496. Велико веће града Трогира је донело одлуку којом се допуњава одлука о оглашавању из 1425. г. јер је она често била изигравана од стране продавца и оглашивача: *Uбудуће neka se spomenuta oglašavanja vrše i moraju se vršiti u nedeljnim danima, kao što je prije rečeno, i to čim se završi velika misa i ljudi izadju iz crkve, tako da s takvim oglašavanjem svi budu upoznati, a ne prije niti poslije*. Опширно и детаљно су формулисане обе одлуке у целини. Уп. у *Statut grada Trogira*, превели и уредили Marin Berket, Antun Cvitanić i Vedran Gligo, Split 1988, 276 – 278, 358-359. У Сплитском статуту се забрањује продаја некретнина странцу без

приморског залеђа и примењивано је под сличним условима. Тако се у Пољичкој жупи поштовало правило јавног оглашавања и обавезно нуђење некретнине сродницима пре него другим купцима. Склапање уговора морало обавити *свитло, билодано и понудити ближњега свога*.³⁸

Као што се из наведених примера види, право прече куповине је у средњем веку било широко распрострањено. Србија је била само једна од оних земаља које су ово право унеле у своје законодавство.

У рукописима Јустинијановог закона млађе редакције, који најчешће потичу из 18. века, налазимо још једну норму везану за промет некретнина, која је, изгледа, сасвим специфична. Према чл.28 Рав, да би неко лице могло склопити ваљан купопродајни уговор, претходно је морало понудити некретнину својој млађој браћи, и то поред већ наведених лица из чл.11.³⁹ Купопродајни уговор који би био склопљен без поштовања овог услова могла су оспорити и млађа браћа продавца и њихова деца, као директни потомци и законски наследници првог наследног реда.⁴⁰ Нема

дозволе о којој треба да одлучи већина чланова градског већа. Регулише се и режим продаје неподељених, подељених и стечених добара. Право прече куповине је признато сродницима до трећег степена сродства и право откупа продате ствари у року од годину дана. Ипак, разне злоупотребе наводе на опрезност и према захтевима сродника: *Pri tome, neka se ti srodnici koji žele taj posjed otkupiti osobno zakunu na sveto Božje Evanđelje da taj posjed hoće i otkupljuju za sebe, a ne za drugu osobu. I u toku tri godine računajući od dana kada su ga kupili ne smiju nikome taj posjed prodati.* В. и друге одредбе у *Statut grada Splita*, priredio i preveo Antun Cvitanić, Split 1987, 21, 309 – 311.

³⁸ А. Соловјев, *Приватноправни уговори XVI века из Пољичке жупе*, АПД књ.44, Београд, 1934, 399-415, 403.Н.Ф. Павковић, *Право прече куповине*, 39. У Пољичком статуту се објашњава да не треба олако продавати наслеђену имовину: *Zakon od plemenšćin jest ovaj: ka je ošasta od prvih, oni tko je drži, ima ju radovati i uživati i ob njoj živiti; da nije podobno da ju kamo strati ni obrati bez velike nevolje, nego kako veli stari zakon i običaj: da ju ondi ojde, gdi je i zastao.* Даље се говори о разлици између наслеђених и стечених добара и о поступку за продају некретнина, па се предвиђају три оглашавања: *A zakon je stari poljički da ima opoviditi oni koji misli prodati po tri zборе, ali o knezu na tri obroke, govore: ovo ću prodati, ako će koji bližnji kupiti, pristupiti; ako li, a ja ću komu mogu.* М. Pera, *Poljički statut*, Split 1988, 444 – 446, 448 – 449.

³⁹ Рав чл.28: *Яко кто продаст вещь нед'вѣжимѣ и не запѣтает вратѣю свою юнѣю, еже кѣпит, ни въ ч'тоже ест тѣ кѣп'ла...* Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, 267. *Ако ко прода ствар непокретну и не запита своју млађу браћу, да ли (они хоће ту ствар) купити, није пуноважна та куповина...* Исто, 290.

⁴⁰ Чл.28 Рав: *...не тѣчио та, нь и деца сиѣ въз'ети се могѣтъ.* Исто, 267. *...(јер) не само та (браћа) него и њихова деца, могу то(купцу) узети.* Исто, 290.

помена о другим потомцима. То би значило да су спорну некретнину после утврђивања ништавости уговора могла од купца преузети млађа браћа продавца и њихова деца. Знамо да су браћа и иначе спадала у круг блиских сродника и то није потребно посебно истицати. Из саме одредбе се не види да ли би ова лица имала право на откуп ствари од трећег лица, уколико је та ствар даље продата. Не говори се о процедури која омогућава преузимање продате некретнине, као ни о надлежним државним органима који треба да утврде ништавост уговора о купопродаји и спроведу поступак одузимања ствари од купца. То би све морало негде бити предвиђено, уколико би уопште било прилике за примену ове норме. На крају члана 28. Рав утврђује се рок у коме поступак може бити покренут, али се овај рок не односи директно на ситуацију изложену у претходном ставу. Наиме предвиђа се рок за подношење захтева за поништење оног уговора који је склопљен са лошом проценом вредности ствари, односно предмета уговора или уколико је уговор склопљен под неком принудом. Оно што је *лоше процењено или по сили купљено* може се повратити у року од 24 године.⁴¹ Тај део члана 28. је по свом садржају у ствари наставак члана 26. Рав и сигурно се односи само на непокретне ствари, иако то није експлицитно наведено. Тешко би било претпоставити да има сврхе тражити да се у року од 24 године врати потрошна или покретна пропадљива ствар. Треба приметити да се у овом члану говори о ствари која је купљена силом, *по силием кџплено*, баш у Рав, где се иначе не помиње овакав разлог за поништење уговора у чл.26 где би му било право место. Могуће је да се уношењем овог рока баш у чл.28 његово важење проширује и на право прече куповине.

Једнако је формулисана заштита млађе браће и њихове деце и у другим рукописима млађе редакције.⁴² Грб у последњем ставу члана 26 прецизира да од законских наследника само деца могу оспорити овакав уговор.⁴³

Одредба којом се међу лицима са правом прече куповине као посебна категорија истичу млађа браћа продавца указује на велику

⁴¹ Чл.28 Рав: *Вещь нед'вижімаа до .кѣ. лѣт въз'вратити се можетъ зде зценено или по силием кџплено*. Исто, 267. *Непокретна ствар се може вратити до 24 године (ако је) лоше процењена или по сили купљена*. Исто, 290.

⁴² Чл.32 Соф, Флоринскій, *Памятники*, Приложения, 59, чл.34 Тек, I. Ђорђевић, *Законъ царева*, 9, чл.32 Стр, чл.32 Ков, чл.35 Врш, уп. нап. 2.

⁴³ Чл.26 Грб: *...то да ништа невали та куповина, зацо ћеца такву продаю могу одкупитъ*. А. Соловјев, *Књига привилегија*, 56.

економску и друштвену повезаност унутар породице. Није вероватно да се у овом случају ради о покушају продаје дела имовине породичне задруге. Најстарији брат, као старешина задруге никад није ни имао потпуна овлашћења за располагање непокретном задружном имовином.⁴⁴ Осим тога, млађа браћа најчешће нису могла у оквиру задруге поседовати тако велика сопствена новчана средства да би могла исплатити цену некретнина. Вероватно је била у питању имовина одељеног брата, али је заштита интереса млађе браће била логична последица претходне повезаности имовине и рада свих чланова породичне задруге.

Соловјев је у свом издању Грбаљског рукописа у научном апарату упутио на Синтагму Матије Властара као извор овог члана.⁴⁵ Међутим, у Синтагми нема ни речи о праву прече куповине млађе браће. Одредбе на које Соловјев упућује су посвећене уговору о купопродаји који је склопио малолетник проглашен за пунолетника. Наиме, предвиђено је да се дозвољава повраћај ствари, уколико малолетник склопи уговор мимо одговарајуће процедуре и судске одлуке и уколико је тако склопљеним уговором отуђена непокретна ствар. Рок за повраћај ствари је износио 25 година, а поступак за повраћај ствари се морао покренути најкасније у року од годину дана после истека рока од 25 година. Из превода Л. Урошевића се може схватити да се рок од 25 година односи на стицање пуне пословне способности, те да се поступак мора покренути у року од годину дана после навршавања 25 година живота продавца.⁴⁶ Поступак за оспоравање уговора могли су истом року покренути и наследници продавца, а не само његова деца. Лице које би склопило такав уговор имало је право да откупи своју продату ствар. Ни у једном делу текста се не говори о праву прече куповине млађе браће. У Студеничкој синтагми у глави 34. која је посвећена купопродаји такође нема ни речи о праву прече куповине млађе браће.⁴⁷ У Прохирону у грани 14. која се односи на купопродају оваква правна ситуација се уопште не помиње.⁴⁸

⁴⁴ О задругама уп. С. Новаковић, *Село*, Београд 1965. Т. Тарановски, *Историја*, 582-598. С. Ђирковић, *Задруга*, Лексикон, 202-204.

⁴⁵ Састав А, глави 6, 6. А. Соловјев, *Књига привилегија*, 56. Прописи о куповини и продаји се према издању Флоринског у Синтагми налазе у саставу А, глави Д, а део овог члана у пасусу 7. Т. Флоринскиј, *Памятники*, Приложения, 108-110. С. Новаковић, *Синтагмат*, 79-81.

⁴⁶ Т. Флоринскиј, *Памятники*, Приложения, 109, С. Новаковић, *Синтагмат*, 80-81. Л. Урошевић, *Правосуђе и писано право*, 39-40.

⁴⁷ V. Mošin, *Vlastareva Sintagma i Dušanov Zakonik u studeničkom »Otečniku«*, *Starine*, 42, Zagreb 1949, 7-93, 70-71.

⁴⁸ Н. Дучић, *Крмчија морачка*, Гласник СУД, VIII, Београд 1877, 64 - 66.

Члан 28 Рав и одговарајући чланови у другим рукописима Јустинијановог закона млађе редакције⁴⁹ имају највероватније извор у обичајном праву. Наиме у византијском правном систему, као што смо видели, установа права прече куповине није подразумевала право чланова породице само као чланова породице, а поготово није било посебних обзира према млађој браћи. Стога наглашавање права прече куповине млађе браће у посебној одредби није могло имати узор у византијском праву.

У законодавству цара Стефана Душана право прече куповине је регулисано само у Јустинијановом закону и у рукописима старије и у рукописима млађе редакције. Нема ниједне норме у којој се помиње право прече куповине у Душановом законнику и Синтагми Матије Властара. Утврђено је да велики број одредби Јустинијановог закона свој извор има управо у византијском законодавству. Ипак, право прече куповине и право откупа већ продате ствари, онако како је формулисано у Јустинијановом закону, је највероватније сачувано у обичајима Срба, исто као што је у разним варијантама сачувано и у обичајима других народа. Овим правом су били заштићени интереси оних чланова породице и шире друштвене заједнице који су у даљој прошлости били повезани колективном својином. Норме којима је регулисано право прече куповине су временом преточене у писано право, уз могуће и само делимично угледање на византијско право, и тако су унесене у Јустинијанов закон.

⁴⁹ Б. Марковић, *Јустинијанов закон*, табела 6, 311 – 315, 312.

Biljana Marković

**OPTION TO BUY ACCORDING
TO THE LEGISLATION OF TSAR STEFAN DUŠAN
(Summary)**

According to the legislation of Tsar Stefan Dušan, the option to buy was regulated only in Justinian's Law – in the manuscripts of the later and of the earlier redaction, i.e. in all the preserved transcripts ranging from the XVth to the XIXth century. The notion of the option to buy is absent from all the precepts of the Dušan's Law as well as of the Syntagm of Matija Vlastar. The option to buy and the right of the payoff concerning the already sold goods were not separated one from another in Justinian's Law, being mutually linked, but representing only two separate rights apart. Instead, they have been consequently regulated as the two segments of the implementation of one and the selfsame right. It has been attested that an important number of the regulations existing in Justinian's Law has been rooted in the Byzantine legislation. Nevertheless, the option to buy, as it has been formulated in Justinian's Law, has in all likelihood been preserved in the customs of the Serbian people, but also in other nations' customs, only in different variations. This right safeguarded the interests of those members of the family and of the enlarged social community who have been related through the common property in the more remote past. The precepts that regulated the option to buy have, through time, been transposed into the written law, while probably only partially taking after the Byzantine law, and were thus incorporated in Justinian's Law.

Keywords: Justinian's Law, option to buy, contract, buying and selling, public announcement, manuscript, later redaction, earlier redaction, customary law, legislation.

Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ
Историјски институт
Београд

**ПЕТАР КАТЕНА,
КОТОРСКИ ТРГОВАЦ (14. ВЕК)***

Анстракт: На основу углавном објављене архивске грађе из Которског и Дубровачког архива и литературе приказан је живот и рад Петра Катене као пример пословног човека карактеристичног за Приморје у позном средњем веку. Истакнуто је ступање Петра Катене на пословну и јавну сцену у Котору; те успешно кредитно пословање са својим сународницима и најближим суседима (Дубровчанима, Улцињанима, Скадранима и Драчанима) и трговцима из Фиренце и других места у Италији (Осима). Улагање стеченог капитала истовремено, у разгранате трговачке и кредитне послове и непокретну имовину (куће и земљу) у Котору, Дубровнику и Србији. Учешће у јавним делатностима у Котору (судија и аудитор) и црквеном животу (херeditар цркве Св. Бартоломеја). Породичне прилике и имовно стање. Специфичност односа (кредитни послови) између которске општине с једне, и најистакнутијег Которанина Петра Катене, с друге стране. Привредна и друштвена делатност овог познатог которског трговца послужила је као основа за проучавање друштвено-економске историје Котора у првој половини и средином 14. века.

Кључне речи: Котор, Дубровник, Србија, трговина, црква, брод, со, метали, сребро.

О которском трговцу Петру Катени (или Петру Катенину) има мало података у историографији. Понеки податак о њему налази се у студијама које проучавају племство Дубровника и Котора у средњем веку, као и у делима која се баве друштвено економским односима средњовековне српске државе и медитеранских земаља.¹ На основу литературе и објављене

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој 147026А *Србија и медитерански свет у позном средњем веку*.

¹ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат у XIV веку*, Београд 1960, 208; J. Martinović, *Prilozi proučavanju genealogije i heraldike znamenitih vlasteoskih rodova u Kotoru prve polovine XIV vijeka*, Glasnik РМ u Kotoru XII (1964) 49-50; *Историја Црне Горе* 2/1, Титоград 1970, 84 (С. Ћирковић); Р. Ћук, *Србија и Венеција у XIII и XIV веку*, Београд 1986, 207, 220 види Табелу V.

грађе из Которског архива приказаћемо живот и рад овог познатог которског трговца из патрицијске породице.

Петар је био орођен са властеоском породицом Бугон. Његова блиска рођака Ана (сестра од стрица), била је удата за Тому Бугона, познатог которског трговца и властелина. Од остале ближе Петрове родбине помињу се поред Ане и њена сестра Вјекослава, ћерке његовог стрица Грубоње Катене. Вјекослава је била удата за Јоханеса Биса. Други стриц Петров звао се Матеј Катена и његова ћерка Бони, била је удата за Ивана Базилија, који се помиње 1326. и 1334. године, као један од хередитара – баштиника цркве Св. Луке.² Изгледа да је од три брата: Бенедикта, Грубоње и Матеја мушке потомке имао само отац Петров Бенедикт. У једном спору који је вођен почетком децембра 1327. године помиње се Петар, син Бенедиктов и три сестре од стрица горе наведене (Ана, Бони и Вјекослава). Спор се водио због наследства, (покретне и непокретне имовине-земље, кућа, винограда, и другог) у Котору, јер изгледа њихови очевеи нису били подељени (Бенедикт, Грубоња и Матеј), што је била честа појава у то време у Котору. Тада није био присутан ни Петров брат Никола, вероватно није био пунолетан. Сестра Вјекослава је имала неку епитропску исправу, вероватно да се радило о тестаменту којим јој је отац завештао нешто од имовине. Она је игледа своју имовину или део имовине продала Петру, па се била покајала. Спор се завршио тако што су се Петар, Ана, Бони и Вјекослава договорили, да након дужег спорења око имовине, свима остаје и даље онако како су раније држали. Одлучено је да Петар Катена задржи оно што је купио од Вјекославе.³

Као многе друге которске властеоске породице изгледа да се и део породице Катена преселио у првој половини 13. века из Котора у Дубровник.⁴ Котор је за Дубровчане имао посебан значај. Био је у непосредном суседству, њихови грађани били су повезани родбински, располагао је великим економским потенцијалом, који је највећим делом потицао од веза и утицаја које су Которани као поданици српских владара имали у привреди српске државе и на српском двору . Стога је разумљиво што је дубровачка влада на разне начине настојала па и додељивањем свога племства которским породицама које су захваљујући својим привредним

² С. Ђирковић, *Парница цркве Св. Луке у Котору 1270. године*, 134.

³ *Prva knjiga kotorskih notara od God. 1326-1335*, ed A. Mayer, Zagreb 1951, nr. 488,172 (у даљем тексту: *Kotorski spomenici I*) Име Петрове рођаке Вјекославе, како сам је ја назвала, неки научници (Јован Мартиновић) је прочитао као Вићеслава, можда би се могла назвати и као Викеслава.

⁴ И.Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 76.

и политичким везама у Србији настојала да их веже за свој град и тиме обезбеди заштиту својих интереса у Србији а и да бар део тог великог богатства пренесе у свој град.⁵ И Петар Катена (Катенин) је своје послове удруживао са Дубровчанима и бавио се посредничком трговином с Венецијом и другим градовима у Италији, која је из Србије углавном ишла преко Дубровника и Котора и даље за Млетке и обрнуто. У тим оквирима одвијала се пословна каријера Петра Катене.

Петар Катена је успешни которски трговац прве половине 14. века. Трговао је металима (сребром), кожама, сољу и другом робом. Трговачко пословање обављао је са својим сународницима, суседима из зетских приморских градова, Дубровчанима, Млечанима и другима.

О Петровом детињству и раној младости нема вести. У Котору се јавља 1324. као зрео послован човек. Исте године (1324) крајем фебруара, имао је свог заступника Јунија Ђорђића у Дубровнику ради утеривања дугова.⁶ Трговачко пословање и кредитне послове најчешће је обављао са својим сународницима. Крајем јула 1326. основао је трговачко друштво са једним Которанином у које је сам Петар уложио сав капитал од 205,5 перпера. Добит и штету сносили су попола, рачун ће полагати у року од два месеца.⁷ Изгледа да је Петар приликом оснивања трговачких друштава улагао сам сав новац у друштво, док је његов ортак био онај путујући члан.⁸ Петру је договала Маргарита, удова Томе Павла Драга 500 перпера почетком октобра 1331. Дуг је требало да му исплати у четири годишње рате. Уколико то не уради, Петар је могао ући у Маргаритин посед који се налазио у Котору или Дубровнику.⁹ У истој години Петар је кредитирао још неке своје сународнике.¹⁰ Код Петра су се задуживали которска властела и пучани.¹¹ Петар је углавном пословао са которским успешним трговцима из редова племства и богатог грађанстава. Код њега се задужују појединачно и заједно више њих. Вероватно су се иза таквих задужења крили кредити у роби или су пак то била трговачка друштва.

⁵ Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник током средњег века*, Нови Сад 1995, 182.

⁶ *Prva knjiga kotorskih notara od God. 1326-1335*, ed A. Mayer, Zagreb 1951, nr. 95, 50-51 (у даљем тексту: *Kotorski spomenici I*).

⁷ *Kotorski spomenici I*, nr. 30,31.

⁸ *Kotorski spomenici I*, nr.287,110.

⁹ *Kotorski spomenici I*, nr.750, 263.

¹⁰ *Kotorski spomenici I*, nr.713, 251.

¹¹ *Kotorski spomenici I*, nr.57, 39, nr. 87, 48 nr.272,106 , nr. 1274,424, nr. 1323, 436-7 ; II nr. 21, 6, nr. 101, 26, nr. 41, 11, nr.101, 26; II,409, 102, nr. 418,104.

Само у току децембра 1334. Петру и његовим компањонима дуговало је неколико познатих которских трговаца 1073,5 крстатих перпера.¹² Његови повериоци залагали су му за позајмљени новац земљу, радње, занатлије прибор за рад.¹³

Петар се у Котору јавља као јемац и поверилац. Средином маја 1334. био један од јемаца познатим которским трговцима Трипуну Бући, Сергију Трифуна Јакоби и Магији, брату реченог Сергија, када су узели градску месару под закуп од которске општине.¹⁴

Осим са Которанима Петар је пословао са трговцима из зетских приморских градова. Почетком септембра 1332. код Петра се задужио један Арбанас из Скадра на износ од 160 перпера. Дуг је требало да му врати за два месеца.¹⁵ Пословао је са познатим улцињским трговцем Луком Кимовим. Није му на време вратио дуг од 1000 перпера па је суд дозволио Луки крајем 1334. да уђе у Петрове поседе (у Столиву, Доброти, Корвешу и Магарисију).¹⁶ Почетком јуна 1334. Петар је купио једну лађу са опремом за 80 перпера од двојице браће из Драча.¹⁷

Он није само трговао са познатом которском властелом већ и са дубровачким трговцима из редова властеле и богатих грађана. Петрови пословни партнери били су дубровачка властела Ђорђићи¹⁸ и Вукасовићи.¹⁹ Пословао је са дубровачким трговцем Јунијем Ђорђићем који је био бродовласник као и његов отац.²⁰ Јуније Ђорђић био је Петров заступник у Дубровнику почетком октобра 1326. ради наплате потраживања из 1324. године од дубровачког трговца Жоре Гундулића.²¹ Тражио је Петар Катена средином 1331. од Јунија Ђорђића да му исплати неки капитал у висини од 3000 перпера, а право на ту своту пренео је на Маргариту, удовицу Томе Павла Драго, притом је изричито констатовао да му је Јуније Ђорђић увек у одређеном року плаћао одговарајући део добити из капитала.²² Петар је крајем фебруара 1336. одредио сина

¹² *Druga knjiga kotorskih notara god. 1329, 1332-1337*, ed. A. Mayer, Zagreb 1981, nr. 677,168; nr.690, 172 (даље :*Kotorski spomenici* II).

¹³ *Kotorski spomenici* II, nr.437, 109, nr. 541, 135.

¹⁴ *Kotorski spomenici* II, nr.862, 213.

¹⁵ *Kotorski spomenici* II, nr. 95, 25.

¹⁶ *Kotorski spomenici* I, nr.1063, 358.

¹⁷ *Kotorski spomenici* II, nr.877,216.

¹⁸ *Kotorski spomenici* II, nr.3-4,1-2.

¹⁹ *Kotorski spomenici* II, nr.2,1.

²⁰ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 208.

²¹ *Kotorski spomenici* I, nr.95, 50-51; И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 208.

²² *Kotorski spomenici* I, nr.749, 751;И.Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 208.

Трифуна за свог легитимног заступника у Дубровнику ради утеривања потраживања од 220 перпера од Јунија Вукасовића, на основу исправе писане у Котору 3. јуна 1332. године.²³ Петрови пословни партнери из Дубровника нису били само властелини већ и богати пучани. Тако је почетком јуна 1334. изјавио један дубровачки пучанин Славко Stoiscia да је примио од Петра Катене једну лађу са опремом у вредности од 100 перпера.²⁴ Поменути Славко правиће рачун почетком сваког тромесечја. У супротном, вероваће се Петру Катени када је реч о висини зараде. У овом случају основано је трговачко друштво где је једна страна уложила брод. Исти Славко је изјавио 3. јуна 1334. године да је примио од Петра Катене 105 перпера на добит. Према уговору два дела добитка и штете припадају Петру Катени а трећи део Славку. Рачун ће положити месец дана након овог путовања.²⁵ И средином августа 1336. пословао је Петар Катена с Дубровчанима. Основао је мешовито трговачко друштво средином августа 1336. у које су ушли један Дубровчанин и двојица Которана. Двојица компаноа (један Дубровчанин и један Которанин) изјавила су да су примили од Петра Катене 621 перпер на добит, тако да три дела добитка и штете припадају Милуну (из Котора) и Велоју (из Дубровника) а четврти део Петру Катени.²⁶ Исто тако Петар је заступао почетком маја 1332. у Котору дубровачке трговце око утеривања њихових потраживања.²⁷ Осим са Дубровчанима трговао је Петар и са људима са Хвара. Петар је као трговац кожама, средином априла 1337. пословао са крзнарком Крестолом са Хвара.²⁸

Остало је забележено Петрово кредитно пословање са Млечанима и трговцима из других места у Италији (Фиренце, Осима). Трговачко и кредитно пословање обављао је са оним трговцима из Венеције који су у двадесетим и тридесетим годинама 14. века боравили у Котору, Дубровнику и Србији. То су били: Марко Квинтавало, Јакобело Томадо, Рамбалдо Боно, Стефан Циуријано и други. Петров дуг наведеним млетачким трговцима у периоду од 1326. до 1337. године износио је око 522 перпера.²⁹

Поред Млечана имао је пословне контакте и са трговцима из других места у Италији. Тако је трговао крајем фебруара 1337. са

²³ *Kotorski spomenici* II, nr.1582, 394.

²⁴ *Kotorski spomenici* II, nr.878, 216-217.

²⁵ *Kotorski spomenici* II, nr.881, 217.

²⁶ *Kotorski spomenici* II, nr.1055, 272.

²⁷ *Kotorski spomenici* I, nr.4, 2.

²⁸ *Kotorski spomenici* II, nr.1125,292.

²⁹ *Kotorski spomenici* I, nr. 127, 59, nr.272,106, nr.316, 119; II, nr.411, 102, nr.1531, 383.

трговцима из Осима, рођацима которског нотара Филипа.³⁰ Пословао је крајем октобра 1334. са трговцима из Фиренце, пре свега са онима из породице Катани. Тако су тројица которских судија (Петар Катена, Нуције Гиле и Никола Ђуфекти), заједно са которским цариником Матом Петра Ђуфекти изјавили 21. октобра 1334. да дугују у име которске општине 210 златних дуката Бернарду Катани из Фиренце, које ће му исплатити до два месеца.³¹ Почетком јуна 1331. Петар је водио и неке преговоре око послуге са људима из Требиња.³²

О Петровом непосредном пословању у Србији нема података. Међутим, на посредан начин сазнајемо да је трговао у Србији, јер су предмет његове трговине били метали (сребро) и коже које је вероватно набављао у Србији. Исто тако пословао је са оним трговцима из Котора за које се сигурно зна да су трговали и боравили у Србији (Радогост Дудић и Шанта (у Брскову) Михо Бућа, Тома Бугон, Марин Мекша и други. У прилог томе говори и податак да је Петар Катена у свом трговачком пословању користио и рудничке перпере.³³ Према томе, Петар се бавио посредничком трговином између Србије с једне, и Венеције и других места у Италији, с друге стране.

Није Петар само пословао са странцима већ и са својом најближом родбином. Брата Николу је заступао и исплаћивао његова дуговања млетачким трговцима.³⁴ Син Трифун све чешће је заступао оца у Дубровнику око утеривања Петрових потраживања.³⁵ У свом трговачком пословању код Петра су биле у оптицају различите врсте новца: дукати, перпери, крстати перпери и руднички перпери.

Када је реч о Петровим кредитним пословима, веома је тешко израчунати колики је износ новца био у оптицају који је поседовао. Архивска грађа често говори да су његови дужници, било да су Которани, Дубровчани, Барани, Драчани, Млечани, или други, измирили дуговања не наводећи износ новца.³⁶

Када се говори о Петровим кредитним пословима потребно је следеће нагласити. Он се скоро увек јавља као поверилац которским

³⁰ *Kotorski spomenici* II, nr.1081, 180.

³¹ *Kotorski spomenici* II, nr.611,153.

³² *Kotorski spomenici* I, nr. 644, 227. Почетком јуна 1331. Прибихвал Крелић из Требиња почетком јуна 1331. имао је контакте са Петром у вези неке послуге, али је од тог захтева одустао.

³³ *Kotorski spomenici* II, nr.1113, 288.

³⁴ *Kotorski spomenici* II, nr.1412,358.

³⁵ Види нап. 16.

³⁶ *Kotorski spomenici* I, nr.316, 119; nr. 713, 251.

грађанима, понекад и которској општини. Исправе о томе су врло једноставне и говоре да се дужник обавезује да ће одређену суму исплатити до одређеног рока, уколико прекорачи тај рок следила је казна која се увек јавља у Котору шест уместо пет, то јест сума увећана за 20%. У исправама се не наводи као уосталом свугде у то доба, висина камате. Сигурно је да средњовековни кредити нису били бескаматни, али се проценат нерадо бележи, због црквеног учења које је осуђивало лихварство (*usura*). Камата је вероватно била урачуната у укупној суми коју је требало вратити. Први пут је отворено речено о интересу односно камати онда када се задуживала которска општина код Петра Катене и других богатих которских грађана, као што смо навели, али ни тада доследно, и нудила је од 10-15 % камате што је свакако одговарало тржишту, јер иначе не би добила потребан новац.³⁷

Петрови кредитни послови били су повезани са трговином. Новац је узимао да би га инвестирао у робу, уколико и кредит није настао услед узимања робе. Повезаност кредита са испоруком робе, говори нам да се он јавља и као кредитор једнима а и сам се задужује код других. Он очигледно поступа како налаже одређена ситуација приликом уговарања посла; даје кредите кад жели да му се обезбеди и испоручи одређена роба, а сам их узима кад му се укаже прилика да набави знатнију количину неке тражене робе.

Петар се бавио трговином металима (сребром), кожама, сољу и другом робом као што смо навели. Обавезао се Которанину Грашу, сину мајстора Томазија да ће му испоручити за 333 перпера у току јануара 1327. године 28 либри финог и чистог сребра. Уколико би Петар прекршио договор морао је платити дупли износ сребра.³⁸ Петар је трговао кожама које је куповао у Србији. О томе сведоче његови пословни контакти са которским кожарима и крзнарима.³⁹ Они су често јављају као Петрови дужници. Имао је неке кредитне послове са крзнарском Крестолом са

³⁷ *Историја Црне Горе* 2/1, 39 (С. Ћирковић) види напред нап. 41 и 44. Петар Катена био је један од честих кредитора которске општине (види нап. 42, 43, 45, 46). Иако је Петар Катена сам. или заједно са другим которским трговцима, кредитирао которску општину више пута, као што смо навели, током тридесетих година 14. века, понекад се у име општине и задуживао код Млечана и Фирентинаца, само је у два случаја отворено речено о камати; једном, током јануара 1332. када је камата износила 10% (*Kotorski spomenici* I, nr.890, 302); и други пут крајем септембра 1333. када је камата била 15% (*Kotorski spomenici* II, nr.452, 113).

³⁸ *Kotorski spomenici* I, nr.316, 119.

³⁹ *Kotorski spomenici* II, nr.1337, 341.

Хвара.⁴⁰ То су речити примери који говоре о кредитима у роби, у конкретном случају у кожама.

Бавио се и трговином сољу. Петар је био и которски цариник. Узимао је которски трг соли у закуп са осталим которским цариницима, међу којим су били Михо и Павле Бућа, Тома Бугон. Општина је давала у закуп трг соли уз сагласност српског краља. Из једног которског документа од 3. јануара 1333. године сазнаје се да је општина дала у закуп трг соли на две године познатим которским трговцима: Мihu Бући, Петру Катени, Томи Бугону, Марину Мекши и Павлу Трипуна Буће са соланама и 4500 модија соли по которској мери за 10 000 перпера које је већ примила. Договорено је да за ове две године нико не сме продавати со осим наведених цариника-закупаца. Једино општина сме набавити 800 модија соли годишње да подели грађанима и такође да купи 450 модија соли за цркве. Овај уговор могли су раскинути на првом месту српски краљ, општина, и архиепископ, вероватно тада власник трга у Будви.⁴¹ Уколико би српски владар одузео у наведеном року трг соли, требало је да општина надокнади штету на тај начин, што би закупци трга задржали све општинске дажбине до намирења дуга. Ако им општина то учини у наредне две године судије и већници ће бити кажњени по 1000 перпера сваки појединачно. Можда је наведене године легализован трг соли у Будви и тако изишао испод окриља которског кумерка солског, или је само остао за поданике архиеписковог властелинства, с правом поставља питање Сима Ђирковић.⁴² Месец дана касније, 15. фебруара 1333. године, наведени закупци которског кумерка солског склопили су трговачко друштво у које су уложили сваки понаособ по 1666 перпера и 8 гроша, изузев Павла Трипуна Буће који је сам уложио 3333 перпера, за куповину которско трга соли.⁴³ Они су у овом уговору изнели како и на који начин су узели у закуп которски трг соли још 3. јануара 1333. године. Једино је у уговору од 15. фебруара изостао Марин Мекша а појавио се Илија Загури. Уговором је наглашено да, уколико се буде бунио Марин Мекша због изостанка, Илија Загури се обавезао да му да надокнаду. Према овом уговору требало је да добитак и штету носе према уложеном капиталу.

⁴⁰ *Kotorski spomenici* II, nr. 1125, 292.

⁴¹ *Kotorski spomenici* II, nr. 244, 60; М. Јанковић, *Поседи и привилегије српске цркве у Будви*, ИЧ XXXV (1988) 35.

⁴² *Kotorski spomenici* II, nr. 244, 60; S. Ćirković, *Starigrad-srednjovekovna Budva*, Ž. Bujuklić, *Pravno uređenje srednjovekovne budvanske komune*, Nikšić 1988, 17.

⁴³ *Kotorski spomenici* II, nr. 287, 71.

О угледу и богатству Петра Катене говоре нам следећи пример. Он је као и други богати трговци из Котора, који су припадали племству и богатом грађанству био понекад и кредитор которској општини, када је западала у финансијске тешкоће, или онда када јој је хитно био потребан готов новац. Тако је которска општина позајмила крајем јануара 1332. године 600 перпера од Бисте Примути, браће Николе и Миха Буђе, Марина Мекше, Марина Симонова, Петра Бугона и још неколико богатих угледних Которана. Општина се обавезала да ће дуг вратити за месец дана са каматом од 10% по центенару. Ако на време општина не врати новац кредитори узимају которску царинарницу до намирења дуга. Уколико се неко супростави следила би казна: краљу 500 перпера и кредиторима исти износ.⁴⁴ Неколика година касније догодило се опет нешто слично. Крајем марта 1336. године, богати которски трговци, међу којима је био и Петар Катена, Марин Мекша, Бисте Примути, Михо Бућа, Марин Голија и други (њих дванаесторица) задужили су се у име которске општине код млетачког трговца Рамбалда Бона на суму од 950 млетачких перпера, које је требало да врате у октобру текуће године. Исплата се може извршити из соли или из друге трговине уколико кредитор буде хтео.⁴⁵

Колико је которска општина зависила у економском и друштвеном погледу од својих богатих грађана, пре свега, оних из редова патрицијата говоре нам бројни примери из которске архивске грађе. Петар се као и други богати которски трговци задуживао у име которске општине код млетачких и других трговаца из Италије како смо већ навели. Тројица которских судија, међу којима је био и Петар Катена задужила су се у другој половини маја 1334. године у име општине Котора на суму од 210 дуката код Бернарда Катанија, трговца из Фиренце.⁴⁶ Которска општина је заложила још једном своју царинарницу крајем септембра 1333. за позајмљени новац у износу од 1100 перпера од Петра Катене и његових компањона, трговаца из Котора (једанаесторица) уз 15% камате до потпуног намирења дуга. Уколико им се одузме царинарница пре истека уговора, од стране судија или већника, дужни су сваком од њих исплатити по 100 перпера и још уобичајену казну.⁴⁷ Понекад је которска општина залагала Петру земљу и радње за позајмљени новац.⁴⁸ Имао је и других новчаних

⁴⁴ *Kotorski spomenici* I, nr.890, 302.

⁴⁵ *Kotorski spomenici* II, nr.1629, 405-406; М. Маловић-Ђукић, *Которски кумерак солски*, ЗРВИ 41(2004) 457.

⁴⁶ Види нап. 28.

⁴⁷ *Kotorski spomenici* II, nr.452,113.

⁴⁸ *Kotorski spomenici* I, nr.1272,423.

трансакција са општином. Которска општина је позајмљивала од Петра готов новац за куповину соли или за неке друге потребе Нису увек били складни односи између Петра с једне, и општине, с друге стране. Једном приликом је Петар и тужио которску општину што му на време није вратила дуг. Петар је тражио почетком априла 1333. године, на суду и пред већницима, од которске општине да му врати 30 дуката које је позајмио судијама за одлазак тројице Которана на пут у Задар.⁴⁹

И Петар се појављује једном као њен дужник. Остао је дужан которској општини почетком априла 1333. године 27 перпера и један грош.⁵⁰

О Петровом богатству сведоче и његове слуге, који су му помагали у трговачким пословима. Познат је његов слуга Микоје који се бавио кредитном трговином и другим облицима трговачког пословања, вероватно, помажући свом газди.⁵¹ Петар је био трговац великог формата што се види по капиталу којим је располагао и кредитима које је давао, као и трговачким друштвима које је оснивао.

Као угледан которски племић Петар је почетком маја 1334. био хередитар-баштиник цркве Светог Бартоломеја у Котору заједно са Теодором Гигом и Трифуном Скитовим.⁵² Хередитари су се бринули о приходима и расходима црквене имовине; учествовали су у избору опата и ректора цркве. Део од прихода цркве свакако је припадао и поменути баштаницима. Сви хередитари –баштаници цркава у Котору били су родбински повезани што говори о настанку и повезаности которског племства.⁵³ Узимао је црквену земљу у закуп и на њој подизао куће и плаћао цркви годишњу најмовину у новцу.⁵⁴

Када је боравио у Котору обично је позајмљивао новац својим суграђанима,⁵⁵ оснивао трговачка друштва,⁵⁶ куповао земљу⁵⁷ и бринуо о

⁴⁹ *Kotorski spomenici* I, nr.1120,377. У овом случају је вероватно општина за позајмљени новац куповала со у Задру, или је пак било у питању неко посланство.

⁵⁰ *Kotorski spomenici* I, nr.1131,381.

⁵¹ *Kotorski spomenici* II, nr.584, 145, nr.609,152.

⁵² *Kotorski spomenici* II, nr.851-852,110-111.

⁵³ С. Ћирковић, *Парница о цркви Св. Луке у Котору 1270. године*, Зборник радова Црква Св. Луке кроз вјекове, Котор 1997, 133, 135.

⁵⁴ *Kotorski spomenici* I, nr.692, 244.

⁵⁵ Петар је пословао са которским успешним трговцима из редова племства и богатог грађанстава. Код њега се задужују појединачно и заједно више њих. (*Kotorski spomenici* I, nr. 57, 39, nr. 87, 48 nr.713, 251; II, nr. 677,168, nr.690, 172.)

⁵⁶ *Kotorski spomenici* I, nr.287, 110.

⁵⁷ *Kotorski spomenici* I, nr.952, 319, nr.956, 320

својој послузи. Као и остала которска властела давао је стоку на припашу сељацима са которске територије према обичају града.⁵⁸ Имао је на свом имању зависне сељаке, кметове-посаднике.⁵⁹

Захваљујући свом богатству а тиме и угледу, али пре свега зато што је припадао патрицијату могао је учествовати у градској власти. Када није био заузет трговачким пословима и када је боравио у родном граду обављао је значајне друштвене функције. У 1330. години био је судија око 20 пута у Котору. У току 1334. судијску функцију вршио је око 70 а у 1335. око 18 пута. Дужност аудитора обављао је у 1327. години око 12 пута.⁶⁰ Функција судије и аудитора су места у градској власти у Котору која су искључиво била резервисана за познату которску властелу у коју се убрајају породице Буће, Драго, Мекша, Бугони, Примути и друге. Њима се придружио и Петар Катена.

Када говоримо о Петровом имовном стању и породичним односима ускраћени смо јер није сачуван његов тестамент као ни друге которске властеле 14. века. На основу разасуте которске архивске грађе покушаћемо да саставимо мозаик о Петровој имовини и породичним приликама. Пошто је био веома познат и успешан трговац поседовао је велики капитал који је улагао у непокретну имовину -земљу и куће⁶¹ у Котору, Дубровнику и Србији. Поседовао је земљу, винограде и расаднике на целој которској територији (у Столиву, Кавчу, Магарисију, Доброти, Костајници)⁶² и другим местима. Имао је вероватно неколике куће у Котору.⁶³

Отац Петров звао се Бенедикт (Бене).⁶⁴ Ко му је била мајка нема вести. Имао је троје деце, два сина и једну ћерку. Ћерку Славу удао је почетком фебруара 1335. за златара Медоша, и дао јој је у мираз 250 перпера, три тунике, четири пара сребрних и позлаћених наушница и још одела према обичају племкиња.⁶⁵ Златар Медош није припадао патрицијском сталежу у Котору али се оженио племкињом. У 30-тим годинама 14. века нису биле још постављене законске преграде које би спречиле мешање племићких породица и пучана у Котору (брачни

⁵⁸ *Kotorski spomenici* I, nr.195, 80; nr.1252,418.

⁵⁹ *Kotorski spomenici* I, nr.1270, 423; II, nr.644,160.

⁶⁰ *Kotorski spomenici* I, II, passim.

⁶¹ *Kotorski spomenici* I, nr.692, 244; II, nr.797,197.

⁶² *Kotorski spomenici* I, nr.58, 48, nr.718, 253, nr.753, 264, nr.952, 319, nr.956, 320, nr. 1063,358, nr.1303, 431; II, nr.461,115, nr.720,172.

⁶³ *Kotorski spomenici* II, nr.797, 197.

⁶⁴ *Kotorski spomenici* I, nr.750, 263.

⁶⁵ *Kotorski spomenici* I, nr.1158, 393.

уговори, женидбе и друго). Тако је Петар Катена, један од најистакнутијих Которана имао за зета пучанина златара Медоша. Он је припадао најотменијем занату и био је изрзито богат грађанин. Имао је кућу на которском тргу.⁶⁶ Синови Јуније и Трифун наставили су очевим стопама. Бавили су се успешно трговачким пословањем.⁶⁷ Син Трифун био је далеко успешнији и познатији ид брата Јунија. Познати су Трифунови трговачки послови и трговачка друштва не само са Которанима већ и са трговцима из суседних зетских градова (Бара),⁶⁸ затим Дубровника⁶⁹ и Хвара.⁷⁰ Трговао је кожама као и његов отац. Пословао је са крзнарком Крестолом са Хвара који му је био и јемац.⁷¹ Он је често заступао оца приликом утеривања Петрових потраживања у Дубровнику.⁷² Куповао је бродове све у циљу трговине. И Петров брат Никола био је угледан послован човек у Котору. Склапао је мешовита трговачка друштва са Дубровчанима и Млечанима. Заступао га је брат Петар код измирења дуговања млетачким трговцима.⁷³

Када је умро Петар Катена, извори ћуте. Исто тако, нема вести о последњим годинама живота Петрових наследника и сродника.

Потомци и сродници Петра Катене изгледа да су нестали са друштвено-економске сцене у Котору крајем 14. или почетком 15. века. Род Катена се угасио негде у наведеном периоду, јер нису имали мушких потомака, како смо већ напред изнели, и зато се нису налазили међу оним которским племићима (Буће, Драго, Мекша, Бисанти, и други) који су добили земљу у Грбљу у тридесетим годинама 15. века (1430.). И дубровачка породица Катена води порекло из Котора, али у Дубровнику није била тако позната као у Котору.⁷⁴

На крају да закључимо да приказани живот и рад Петра Катене јесте пример пословног човека карактеристичног за Приморје у позном средњем веку. Привредна и друштвена делатност овог познатог которског трговца и властелина послужила је као основа за проучавање друштвено-економске историје Котора у првој половини и средином 14. века.

⁶⁶ *Историја Црне Горе* 2/1, 84 (С. Ћирковић).

⁶⁷ *Kotorski spomenici* II, nr.576, 144

⁶⁸ *Kotorski spomenici* II, nr.592, 148.

⁶⁹ *Kotorski spomenici* II, nr.590-591, 147, nr.593, 148.

⁷⁰ *Kotorski spomenici* II, nr.591, 147, nr. 593, 148.

⁷¹ *Kotorski spomenici* II, nr.590, 147.

⁷² Види нап. 31.

⁷³ Види нап. 30.

⁷⁴ И. Манкен, *Дубровачки патрицијат*, 76.

Marica Malović-Đukić

**PETAR KATENA,
MERCHANT FROM KOTOR (XIVth CENTURY)
(Summary)**

According to the archivist material, both published and unpublished, originated in the Archives of Kotor and Dubrovnik, as well as the literary works, the life and work of Petar Katena was portrayed, serving as an example of the man of affairs, typical of the maritime region in the late Middle Ages. We made notice of his entering the scene of the business and public life in Kotor; successful in managing his credit affairs with his compatriots and his nearest neighbors (inhabitants of Dubrovnik, Ulcinj, Skadar and Drač), as well as with merchants coming from Florence and other Italian towns (Florence, Osimo); simultaneous investment of the gained capital into the expanded commercial and credit affairs as well as into the real property (houses and lands) in Kotor, Dubrovnik and Serbia; engagement in public office activities in Kotor (as a judge and an auditor) and in the church life likewise; his familiar circumstances and the state of property; the particularities of the relation between the community of Kotor and Petar Katena, its most prominent inhabitant (credit affairs). The economic and social activity of this outstanding merchant from Kotor has served as a basis for the research of the social and economic history of Kotor in the first half and in the middle of the XIVth century.

Keywords: Kotor, Dubrovnik, Serbia, commerce, church, ship, salt, metals, silver.

Гордана ТОМОВИЋ
Београд

ПОСЕД СРПСКОГ ВЛАСТЕЛИНА ДЕТОША У XIV ВЕКУ

Анстракт: У граничном пределу српске државе према Угарској, у околини Ваљева, у XIV веку био је посед српског властелина Детоша са три града (Бела Стена, Непричава, Debrechen), који је заменом постао угарско крунско добро и као такво ушло у уговор у Тати. Границе феуда, које су обележене токовима река и атарима насеља из српског предлошка властелинске повеље преведене су у актима Угарске (1392, 1426) као дистрикти, у српској историографији тумачени као посебне области – жупе. У ствари био је то простран, али јединствени посед код Ваљева ограничен падинама планине Влашић са извориштем Уба и сегментима тока Колубаре, Љига, Топлице и Обнице. У том опсегу налазили су се градови Бела Стена, Debrechen и Непричава, чији је положај потврђен сачуваном топонимијом (поток Белостенац на Влашићу). Такође је истражено порекло и време настанка имена планине Влашић.

Кључне речи: Детош, средњовековна мађарско-српска граница, Уговор у Тати, стари градови: Бела Стена, Непричава, Дебречен, планина Влашић

Регионална и мултидисциплинарна истраживања северозападне Србије крајем седамдесетих година прошлог века, која су донела две значајне монографије, о Сремској Митровици и Шапцу, оживљена су после три деценије и усмерена ка Ваљеву и околини. Поново су подвргнути анализи угарски и српски документи важни за историју Мачве и проблеме угарско - српске границе у средњем веку, изронили су неки занемарени или превиђени топоними и боље је осветљен редослед политичких збивања у северозападној и северној Србији од времена краља Драгутина до пада Српске деспотовине.¹

¹ *Сремска Митровица*, Скупштина општине и Музеј Срема, Сремска Митровица 1969; *Шабац у прошлости*, Историјски архив у Шапцу, Шабац 1970. Логични редослед политичких збивања после смрти краља Драгутина марта 1316. године

У границама српске државе према Угарској, између Ваљева и Љига, у XIV веку налазио се посед српског властелина Детоша. Под именом Dettosfelde детаљно је описан у једној угарској повељи из 1392. године, као и у познатом уговору у Тати из 1426. године. Детошева земља (Dettosfelde) садржала је три града – Белу Стену, Непричаву и Дебречен (Belaztena, Neprichow et Debrechen) са околним селима. О додељивању овога значајног поседа у граничном пределу према Угарској, морала је постојати одређена исправа, данас нестала, коју је српски владар издао Детошу. Како је било уобичајено у званичним актима о земљишним поседима у приватној својини, које је издавао српски владар, у документу су навођене међе целог земљишног поседа или издвојених енклава. Показало се, заслугом Симе Ћирковића, да су се градске области додиривале, те да се ради о обједињеном земљишном комплексу који је поседовао српски властелин Детош у XIV веку у околини Ваљева.²

Југоисточно, код Љига, Детош је имао и друго имање у долини реке Драгобиљ, где је постојала црква Свете Мајке Божије у *Драгобили* и њен метох са црквеним селима. Детош је цркви и метоху, са селима и другим прилозима, обезбедио одређена права, што се памтило и одржавало и после његовог времена. У повељи којом је, крајем XIV века, кнегиња Милица са синовима обдарила манастир Светог Пантелејмона на Светој Гори, међу набројаним прилозима угледне српске властеле,

установио је на основу детаљне анализе већег броја угарских повеља Сима Ћирковић, *Београд под краљем Душаном*, Зборник Историјског музеја Србије 17 - 18, Београд 1981, 37 – 45. Проучавањем микротопонимије ваљевског краја бавио се у више радова Александар Лома. Своја гледишта је преиспитао и свео у: *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, Гласник Међуопштинског архива 31, Ваљево 1997, 5-35. Готово све што је било познато од најраније прошлости ваљевског краја до пада Српске депостовине сакупила је Марија Исаиловић, додавши и лична истраживања грађе из Хисторијског архива у Дубровнику, *Ваљево и околне области у средњем веку. Прилози за историју*, Народни музеј Ваљево, Истраживања V, Ваљево 1989. Поводом шест векова од првог помена Ваљева приређен је зборник у коме су прештампани радови разних аутора од значаја за историју Ваљева и његове околине: *Ваљево кроз векове I*, приредили М. Исаиловић и С. Бранковић, Народни музеј, Ваљево 1993. Тим поводом одржани научни скуп донео је нова сазнања од значаја за историју и историјску географију ваљевског подручја у средњем веку: *Ваљево - постанак и успон градског средишта*, Народни музеј Ваљево, Истраживања VII - Одељење за историју Филозофског факултета у Београду, Ваљево 1994.

² Сима Ћирковић, „*Црна Гора*“ и проблем српско-угарског граничног подручја, Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 59-77.

помиње се црква Матер Божија у Драгобиљи коју је логотет Лука приложио са селима и с метохом и с међама и правинама цркве те што их је држала при Детошу.³

Иако очигледно заслужан за црквено благостање, Детош, међутим, није био први ктитор драгобиљске цркве. Захваљујући археолошким истраживањима, откривена је средњовековна црква на Драгобиљу, која је постојала почетком XIV века, а зна се и ко је био њен оснивач.

Југоисточно од Љига на реци Драгобиљ у селу Дићи на гробљу изнад савременог пута откривена је једнобродна црква са гробом ктитора, челника Влкдрага, који је у монаштву назван Никола. Умро је на дан Вазнесења Господњег, на Спасовдан, а натпис над његовим гробом поставила је његова супруга Владислава, замонашена као Ана, 1327. године у време краља Уроша (Стефана Дечанског). У наосу цркве, у припрати и око цркве пронађен је велики број гробова, а према налазима новца српског цара Уроша V (1355-1371) и угарског краља Жигмунда (1387-1437), сахрањивање је обављано у XIV и XV веку.⁴

Сачувани остаци гробне цркве челника Влкдрага (Вукдрага) у селу Дићи могу се оправдано идентификовати као црква *Свете Мајке Божије у Драгобили*. Само место села, чији атар захвата обе стране реке Драгобиљ, затим старина цркве, надгробни натпис ктитора, некропола и налази новца, упућују на овакав закључак. У време смрти челника Вукдрага, када се његова супруга повукла у манастир, црквени посед је прешао у руке Детоша, можда на основу сродничких веза или неких заслуга. Као други ктитор Детош је манастирској цркви потврдио и

³ Прилог је потврдила кнегиња Милица са синовима Стефаном и Вуком 1395. године хрисовуљом која је издата у Новом Брду, Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 517-529, стр. 519 (о цркви у Драгобили). Према имену села и ређању прилога у повељи, помен цркве везује се за село Драгобиље (Малишево) код Ораховца, иако у њему о томе нема сачуваних трагова, Радослав Грујић, *Руска властелинства по Србији у XIV и XV веку*, Историјски часопис V, Београд 1955, 73; Милан Ивановић, *Црквени споменици XIII - XX век*, Задужбине Косова, Београд 1987, 438; Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 311.

⁴ Жељко Жеж, *Резултати археолошких ископавања средњовековне цркве у селу Дићи код Љига*, Гласник Друштва конзерватора Србије 17, Београд 1993, 85-90; Гордана Бабић, *Старе цркве у Ваљево*, Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 133-161, стр. 135-136, 145, сл. 2 (црква у селу Дићи); Ж. Жеж, *Некропола Дићи, прилог познавању средњовековних надгробних споменика*, Саопштења XXXII-XXXIII, Републички завод за заштиту споменика културе, Београд 2001, 135-147, стр. 139, сл. 3 (натпис на надгробној плочи челника Влкдрага).

проширио метох. Његова власт у том пограничном крају према Угарској морала је да траје довољно дуго да би остала запамћена и после њега, тако да се један значајан земљишни комплекс и даље називао Детошевим поседом, а права црквеног метоха у Драгобиљи бележила касније као она која су постојала „при Детошу“. Његова моћ у томе крају пада у време владавине краља Стефана Дечанског, краља и цара Душана, цара Уроша и кнеза Лазара, наиме, после 1327. године (смрт челника Влкдрага) и пре 1392. године, када је северозападни део Детошевог феуда већ припадао Николи Горјанском Млађем, вероватно као мираз кћери кнеза Лазара, а југоисточни, у Драгобиљи, логотету Луки, који га је приложио манастиру Светог Пантелејмона на Светој Гори 1395. године.

Следећом познатом променом власништва над Детошевим поседом битно је измењен имовинско-правни статус овог властелинства. Краљ Жигмунд је одобрио Николи Горјанском Млађем (1392. године) замену Детошева три града са околином за два града у Угарској, Кисег и Чеснек. На тај начин Детошев посед је постао крунско добро и као такво се појављује у угарско-српском уговору из Тате 1426. године.⁵ Сама извршена размена – три града за два, указује на еквивалентни економски и стратешки значај градских подручја. И поред тога, тумачење градова, насеља, области и речних токова којима је првобитно властеоски Детошев посед био описан 1392. и у уговору у Тати, изазвало је обимне и несагласне расправе у српској историографији.

Ако се низ географских назива, који следи после навођења три града у опису Детошевог поседа 1392. године (*..Castris suis Belaztena Neprichow et debrechen nuncupatis, necnon districtibus Kalabar lygh Topplica Pepelowch Neprichow Kalizar Tomla Ragys Jezuyk Debrechen Abnya et Ubmelleke vocatis..*), схвати као набрајање међника који чине делови појединих речних токова, села и сеоских отеса, који су ограничавали градска подручја (*districtus*), која су се додиривала, а не као низ различитих области, до сада у српској историографији сматраних жупама, добија се слика једног већег, али обједињеног земљишног поседа. Налазио се у околини Ваљева, између делова речних токова Колубаре,

⁵ Обимну грађу из угарских повеља у којој се помињу поседи са обе стране угарско – српске границе у средњем веку сабрао је и детаљно анализирао Сима Ћирковић, „*Црна Гора*“ и проблем српско-угарског граничног подручја, 63-66 (Детошев посед; нап. 23 и 24 са изводом из наведеног акта који садржи топографске податке према издању: I. Nagy, *Hazai okmánytar – Codex diplomaticus patrius VIII*). С. Ћирковић упозорава да у Државном архиву у Будимпешти постоје две или три верзије истог акта - D 1 7768, 7772, 2427.

Љига, Топлице, Обнице и изворишног дела Уба и Тамнаве. Један део географских назива Детошевог поседа измењен је угарском транскрипцијом и знатно удаљен од српског предлошка. Поред тога, после тридесет година у складу са интересима угарске круне сваки отес градског атара или село дефинисани су као посебан крај, дистрикт. Тако је у уговору у Тати 1426. године од једног поседа, чије су оквирне границе биле описане (*..districtibus...vocatis...*) називима река, села или потеса, постао низ посебних обласних целина или дистриката, од којих се неки, разумљиво, нису могли препознати на терену, не зато што су им се имена изгубила, већ зато што као такви нису ни постојали.

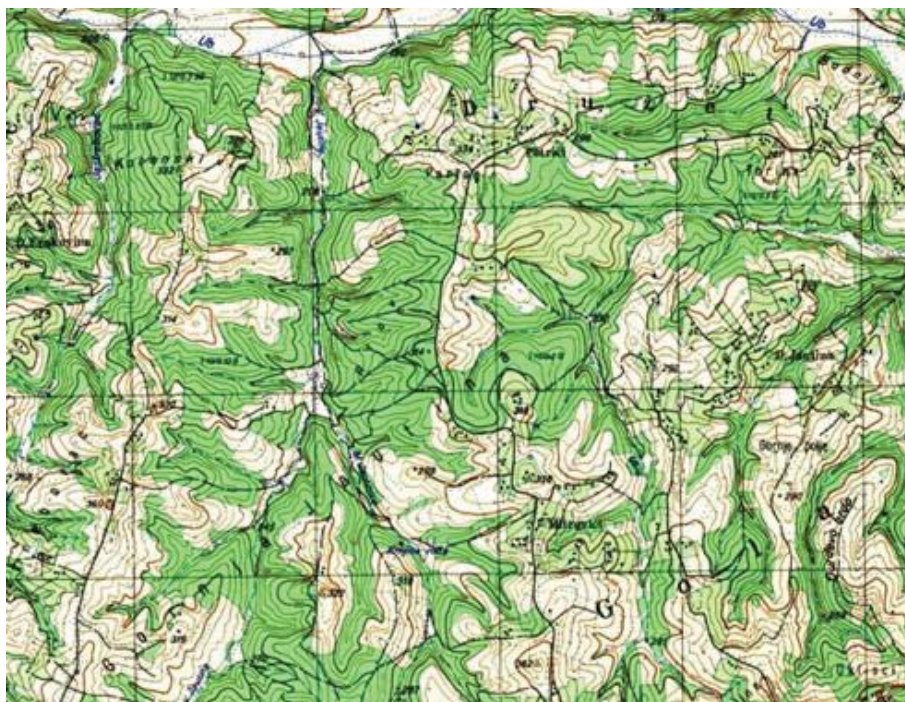
Када се упореде наводи из два угарска документа (у приложеној табели), уочавају се знатне разлике. У старијем, из 1392. године, помињу се три утврђења, у оном из 1426. године у истом комплексу само једно, Бела Стена. И за уговор у Тати морао је постојати одговарајући паралелан српски текст, будући да је реч о билатералном међудржавном уговору. Како је и Србима и Угрима било важно да се тачно географски дефинишу оне области српске државе на које је Угарска и даље полагала право, у уговор из Тате унете су битне промене које су се догодиле на том простору, а некадашњи Детошев посед описан је са више података. И поред тога, уочљива је колебљивост при дефинисању неких земљишних прилога. Један топоним објашњен је помоћу два термина, било зато што писар није довољно познавао српски језик или није могао да пронађе одговарајућу реч у савременом латинском језику угарске дипломатике. Није знао да ли је Непричава село, округ или дистрикт (*..contrata seu districtu Neprichow vocato...*), а *Felsewatna et Alsowatna* – означене су као имања и дистрикти (*..tenutis et districtibus...*), што се погрешно тумачи као жупе Горња и Доња Обна.⁶

Међутим, у оба акта, у оном из 1392. и у оном из 1426, Обна се пише на сличан начин (*Abnya – Abna*), без поделе на горњу и доњу, што значи да је неко друго место носило назив *Watna*. У широј околини Ваљева такво име се није сачувало. Могуће је, да је то некадашње село Горња и Доња Јаутина, које се помиње у XVI веку у турским пописима ваљевске нахије из 1528. и из 1560. године.⁷ Северозападно од Ваљева

⁶ Ч. Мијатовић, *Деспот Ђурађ Бранковић господар Србима, Подунављу и Зетском приморју*, прва књига, Београд 1880, 293; С. Тирковић, „Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, 65. Значење имена Обна настојао је да разреши А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, 19-22.

⁷ Смедеревски дефтер, нахија Ваљево, *Vaşbakanlık Arşivi, Istanbul*, фонд *Taru tahrir defterleri*, No 978 (1528) и No 316 (1560). За коришћење података из наведених дефтера дугујемо захвалност др Еми Миљковић.

постоји река Јаутина, десна притока Уба, која извире испод истоименог виса (470 m), затим Горња Јаутина, велики потес на изворишној челенци реке у селу Гола Глава, у коме је Доња Јаутина заселак окружен током реке Убић, десне притоке Уба. Цело то земљиште улазило је у територију коју је покривао Детошев посед.

Сл. 1 - Горња и Доња Јаутина
(Топографска карта 1:25 000, 478 Valjevo 2-1, Vojnogeografski institut 1970)

Турски попис нахије Ваљево из 1528. године упућује и где би се могао тражити град *Debrechen*, чије се име није сачувало и чији је положај, упркос досадашњим напорима истраживача, остао непознат. У наведеном дефтеру после села Горић и пре села Јасенице, у непосредној околини Ваљева, забележено је село чије се име тумачи као Добричевина, Доброчина или Добриња (?). Село се није сачувало, а могло је бити сеоско насеља под истоименим утврђеним градом, чије је име, у том случају, у српском изворнику гласило Добричин или Доброчин. Име града

транскрибовано је у угарском акту као Debrechen, исто као и Дебрц, далеко боље познати двор краља Драгутина на Сави. Отуда су потекле и главне забуне око идентификовања утврђења у Детошевом феуду.⁸ У непосредној близини управо у то доба развија се трг Ваљево, чији је привредни успон убрзо прекрио и значај утврђеног града и његово име.

Према оквирним границама које бележи акт из 1392. године, град Бела Стена налазио се између реке Обне и Уба. Због тога то не може бити ниједно до сада познато место са остацима утврђења које носи назив Бела стена, а каквих у околини Ваљева има више. Постоје, међутим, јасни, али до сада незапажени трагови, који показују где се налазио град Бела Стена.

У непосредној близини изворишта реке Уб на највишем делу планине Влашић извире поток Белостенац. Четири изворишна крака Белостенца теку са Божића брда (438 m) и брда Грабовац (432 m), између села Осладић и Оглађеновац, непосредно поред пута преко Влашић планине.⁹ Погодно место за подизање једног средњовековног утврђеног града било би на ушћу потока Белостенца у Оглађеновачку реку, или

Сл.2 - Поток Белостенац,
(Карта Српског
Ђенералштаба 1898.
године, размера 1:75 000
В.3. Каменица)

⁸ С. Ђирковић („Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, 64, нап. 27) претпоставио је да се град називао Дебречен или Дебретен и да се налазио у горњем току Колубаре.

⁹ Белостенац се среће на секцији В.3 Каменица Српског Ђенералштаба, размера 1:75 000, 1893. године, као и на секцији Valjevo 1-4 (Kamenica Valjevska), Karta 1:25 000, Vojnogeografski institut 1970. Поред других географских секција карата, у раду су коришћене секције Privredne karte Srbije, izdanje Glavne Geodetske Uprave FNRJ, 1948. размера 1:25 000, на којима су обележене границе села, месних одбора и срезова.

ближе савременом путу, између два крака потока.¹⁰ Такав положај могао је граду да обезбеди контролу пута преко планине, промет робе и руде.

О старом рударењу сведоче налази и топонимија оближњих насеља. Из села Оглађеновац потиче један римски гвоздени суд (патера) за изливање течног метала, који се чува у Народном музеју у Ваљеву.¹¹ У селу Горња Буковица постоје карактеристични хидроними, као што су поток Смрдан, који се улива у реку Медовицу, која, пак, са реком Ковачицом чини реку Буковицу. Поток Смрдан назван је по сумпорним испарењима оловно-цинканих руда галенита и сфалерита, река Медовица по старом називу за бакар – мјед, мед. Река Ковачица добила је име по једној фази обраде метала – ковању, која је обједињавала ковачка постројења и рад занатлија ковача. О постојању старе топионице сведоче потеси Вигниште и Угљара на рту преко Влашића, између села Коњуше и Горњег Црнијева. На источној страни Влашића у селу Близоње на Близанском вису (388 m) уочавају се многобројни трагови старог рударења, где се, по народном памћењу, вадило олово богато сребром.¹²

Пут преко планине Влашић помиње учени Которанин Мартин Сегон у своме рукопису насталом у периоду између 1481-1485. године. Описујући Србију преко Саве, Сегон наводи две покрајине назване Бељина и Мачва, одакле се иде ка познатом селу Ваљеву и Лашким планинама (*Beligna et Mazaitur ad inclitum vicum Vaglevi montesque Lazci ...*).¹³ Реч је о планини Влашић, названој по власима који су је настањивали, на којој настају изворишне челенке реке Уба и реке Тамнаве. Средином XV века Дубровчанима су били познати изразити речни токови на планини и њено влашко становништво, што је остало забележено у једној жалби из Дубровачког архива. Франко Васиљев (*Franchus de Vasil*) жалио се 28. јуна 1459. године, да су му на путу за Београд власи отели робу код Ваљева на

¹⁰ У Оглађеновцу постоје неистражени остаци утврђеног града, који се приписује протоисторијском периоду и позној антици, али је могуће да постоје и трагови средњег века. За овај податак, као и за обавештења о другим налазиштима у околини Ваљева, веома смо захвални археологу Жељку Жежу из Завода за заштиту споменика културе у Ваљеву.

¹¹ Александар Јовановић, *Налази из римског периода у ваљевском крају*, Ваљево кроз векове, Ваљево 1993, 44-51, стр. 44, нап. 2 (налаз из Оглађеновца).

¹² Љубомир Павловић, *Колубара и Подгорина*, Српски етнографски зборник VIII, Насеља српских земаља 4, Београд 1907, 555.

¹³ А. Pertusi, *Martino Segono di Novo Brdo vescovo di Dulcigno, un umanista serbo-dalmata dal tardo Quattrocento, vita e opere*, Roma 1981, 96. Другачије тумачи податак Мартина Сегона о планини Lazci (=Zazci, „Чачанске планине“), А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, 23-24.

месту које се назива *Уб и Тамнава* (...apud Vaglievo in loco dicto Ubu et Tamgliava derobatus fuit per Vlachos...).¹⁴ Наведени податак из Дубровачког архива и Сегонов помен планине Лашци (Lazsi) значајни су за орографију ваљевског краја јер сведоче о настанку и пореклу назива планине Влашић. Дубровачки трговци 1459. године деоницу пута преко Влашића не означавају називом планине, већ као одредницу помињу село Ваљево и планинско извориште река Уба и Тамнаве, али истовремено сведоче о присуству влаха. Формирање турског крајишког санџака довело је до великог прилива влашког становништва у северну Србију и његовог сталног насељавања. Власи су тако запосели и планину код Ваљева коју су Дубровчани препознавали по реци Убу и реци Тамнави и по близини поменутог насеља. Планина је управо по власима добила име, тако да је три деценије касније, Которанину и улцињском бискупу Мартину Сегону било познато да се код Ваљева налази планина названа Lazsi (Лашци = Влашићи), која се и данас назива Влашић.

Приложена табела упоредних података из угарских докумената из 1392. и из 1426. године и њихово сучељавање са стањем на терену и очуваним именима места и речних токова, допуштају да се донесу одређени закључци. На Детошевом поседу постојала су три утврђена града: Бела Стена, на потоку Белостенац на планини Влашић; Непричава – Јеринин град у суседном селу Словац, североисточно од Ваљева¹⁵, и Debrechen, по свој прилици у непосредној близини потоњег трга Ваљево. У посед су улазила и села која су се налазила између ових градова, омеђена речним токовима Колубаре, Љига, Топлице, као и изворишта Уба и Тамнаве. Наведене реке су познате, будући да је њихово старо име до данас остало неизмењено. Није познато који се речни ток називао Обна, јер се то име реке није сачувало, али с правом се претпоставља да се ради о реци у коју се улива данашња река Обница. Обница извире испод планине Медведник и са реком Јабланицом код Ваљева чини Колубару. Од села и других међника који се наводе 1392. и 1426, и данас постоје села Пепељевац и Непричава, североисточно од Ваљева, док је Ragys/Rabas село Рабас, северно од Ваљева.

¹⁴ Михаило Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Српска књижевна задруга, Београд 1978, 44-54, стр. 49, нап. 16: Државни архив у Дубровнику, серија Lamenta de foris, 33, fol. 21. Исти документ помиње и Марија Исaiловић, *Ваљево и околне области у средњем веку*, Ваљево 1989, 125, нап. 259.

¹⁵ Ђорђе Јанковић, *Ваљево и његова област у средњем веку*, Истраживања II, Ваљево 1985, 67-73, стр. 72 (Јеринин град у селу Словац, средњовековно утврђење, XIV-XVI век).

Као први међници Детошевог поседа наводе се река Колубара и потом Љиг, за који се објашњава да је близу Непричаве. Стога помен обе реке треба тумачити као међу оног дела поседа који се налазио на десној страни Колубаре, а која је полазила од Колубаре до ушћа реке Љиг у Колубару код села Непричаве, и даље уз реку Љиг обухватајући село Пепељевац, са западном границом села на реци Топлици. Потом се наводи део поседа на левој страни реке Колубаре: село Непричава, које постоји и данас под истим именом; Kalizar, одговарало би положају села и реке Кланица; Tomla би био неки нестали међник или село, између села Кланице и Рабаса, који се 1426. године, у складу са тежњом Угарске да се увећају области под њеном влашћу, преноси на реку Тамнаву (Tamlavamelek); Ragys из првог акта одговарало би по редоследу помену Rabas у другом акту, а односи се на село Рабас, северно од Ваљева, на истоименој реци, која се лучним и дугим током спушта и улива у Колубару између села Шушеока и Дивци. Судаћи по пространим потесима Рабас, Горњи и Доњи Рабас у селу Попучке (раније Папучке) и у селу Забрдица, некадашње село Рабас било је веома велико.

Следећи међник - Jezuyk одговарао би засеоку Јазавник у селу Козличић, северно од Ваљева, како је већ предложено.¹⁶ Поновљени Debrenchen односио би се на село које је имало исто име као и утврђење (Дебречен – Доброчин), а које се, судаћи по подацима из турских пописа, налазило у близини Ваљева. Цео земљишни комплекс затварају токови река Abnya et Ubmelleche, што би значило ток реке Обне и изворишни део Уба, укључујући насеља Radio, које се може идентификовати као Рађево Село, и Felsewatna et Alsowatna - Горњу и Доњу Јаутину.

Из навода да се Radio налази код *Обне*, постаје јасно да се ради о доњем току реке Обнице и западној околини Ваљева, будући да се Рађево Село простире изнад леве обале те реке у правцу северозапада. Са друге стране, извориште Обне било је близу Уба (Abnya et Vbmelleke), што значи на планини Влашићу. На граници између села Оглађеновац и Каменица на планини Влашић, на развођу испод савременог пута на висини од 448 m, деле се воде потока Белостенца и изворишта реке Каменице. Током свог развијеног слива у правцу југа и југоистока Каменица прима више притока док се код села Беомужевић не споји са Обницом, која притиче са југа. Судаћи по наводима угарских докумената из 1392. и 1426. године, јединствени ток реке Обне, чије се име изгубило, чинио је изворишни део на планини Влашић са горњим током у правцу

¹⁶ С. Ћирковић, „Црна Гора“ и проблем српско-угарског граничног подручја, 64.

југа (=Каменица), а затим је река оштро скретала ка истоку, тако да је доњи ток реке Обне текао даље у правцу истока (= Обница). Јужна притока Обне, данашња Обница, речном пиратеријом преузела је воде старије реке и потиснула њено име. Овакво тумачење тока Обне (Каменица + доња Обница) сагласно је и са другим поменима реке у угарским изворима.¹⁷

Од става Обне (данашње Обнице) и Јабланице, под висом Пећина (262 m), где настаје нови речни ток – Колубара, до ушћа Топлице у Колубару, левом обалом Колубаре протезала се јужна граница Детошевог поседа. Одвајала је данашње подручје града Ваљева на мањи, старији, византијски и црквени центар – Градац, на ушћу реке Градац у Колубару, на десној обали реке Колубаре,¹⁸ од подручја града Debrechen (Дебречен /Доброчин), на супротној обали, у ширем северном предграђу данашњег Ваљева.

На левој страни Колубаре обједињени земљишни комплекс простирао се од Ваљева у правцу северозапада до планине Влашић и до изворишног тока река Уба. Затим се средњим током реке Рабас и преко реке Кланице и границе атара села Кланице и Непричаве, спуштао до леве обале реке Колубаре, насупрот ушћу Љига. На тој територији, северно и северозападно од Ваљева, налазила су се два утврђена града са околним селима, Бела Стена на Влашићу и Дебречен (Доброчин), можда на Голом брду у засеоку Дрочине.¹⁹ Према истоку простирао се подручје града Непричаве на Колубари (Јеринин град у селу Словац), са два села са обе стране реке, Непричавом на левој обали и Пепељевцем на десној страни реке. Између 1392. и 1426. године два утврђена града су нестала, а село Пепељевац је запустело. Непричава и Дебречен (Доброчин) били су, по свој прилици, разрушени у сукобима са Угрима и Турцима.

¹⁷ Угарски продор на српску територију 1329. године до изворишта реке Обне (usque sarut fluvii Obopa, С. Ћирковић, *Београд под краљем Душаном ?*, Зборник Историјског музеја Србије 17 - 18, Београд 1981, 43) био је усмерен, значи, ка освајању стратешки важног пута преко Влашића, где је вероватно већ постојало утврђења Бела Стена.

¹⁸ А. Лома, *Прилог трагању за античким коренима Ваљева*, 14 – 17 (Градац у Ваљеву).

¹⁹ На потесу Дрочине, међутим, нису запажени никакви археолошки трагови, па ни средњовековни, према саопштењу Жељка Жежа, сарадника у Заводу за заштиту споменика културе Ваљево, коме се и овом приликом захваљујемо на спремној помоћи. О називу Дрочине (= густиш, честар), Александар Лома, *Још о географској терминологији северозападне Србије*, Ваљевац 1995, стр. 175.

На месту оба разорена града појављују се тргови, под Дебреченом (или Доброчином) Ваљево крајем XIV века, а трг Непричава почетком XV века у близини рушевина Јерининог града.²⁰

Од три утврђена града у Детошевом поседу у XIV веку до уговора у Тати 1426. године, остало је само утврђење Бела Стена на Влашићу на важном путу ка Посавини. Познат је тачан датум турског освајања града Беле Стене. Румелијски беглер-бег Махмут-паша, који је у освајање српске Деспотовине кренуо са истока према западу, после Ресаве, Вишесава, Голупца и Жрнова, освојио је и град Белу Стену 25. маја 1459. године, попленио Срем и спалио Митровицу, како је забележено у српским летописима.²¹

* * *

Угарски документи који помињу Детошев посед 1392. и 1426. године, били су основа да се у српској историографији усвоји погрешна представа о постојању већег броја жупа у ваљевском крају. Њихова анализа, међутим, показује да се ради само о груписаном и заокруженом поседу једног српског властелина из ваљевског краја, који су чинила три утврђена града са градским округом од неколико села, који је, потом, прешао као мираз у руке угарског властелина и, надаље, заменом под власт угарске круне са само једним градом и два трга, али са истом површином. У угарском акту дистрикт је схваћен у двоструком значењу, као гранична линија и као градски округ, или шире градско подручје. То, међутим, нису биле жупе, већ онда, као и сада, пространа села (Непричава, Пепељевац, Рабас, Рађево Село) или сегменти речних токова који су имали функцију међника поседа (Колубара, Љиг, Топлица, изворишни део

²⁰ Михаило Динић, *Западна Србија у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, 44-54, стр. 49 (Ваљево). А. Лома, *Старим путевима (из средњовековне топонимије ваљевског краја)*, Ономатолошки прилози V, Београд 1984, 197-209, стр. 197-199 (Непричава). У Ваљеву послују Дубровчани од 1393. године, што је и најстарији помен овога места, Марија Исаиловић, *Најстарији подаци о Ваљеву у писаним изворима*, Ваљево - постанак и успон градског средишта, Ваљево 1994, 23-48.

²¹ Љуб. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Српска краљевска академија, Београд – Сремски Карловци 1927, стр. 43, бр. 727 б, г, д. М. Динић, нав. дело, 48, нап.12, ставља освајање Беле Стене у 1458. годину, превидевши да је у летописима тај податак везан за 1459. годину.

Уба и Тамнаве). Забуну су унели непрецизни подаци из угарских докумената, могуће искварени каснијим преписом, као и чињеница да неке истоимене области у географском смислу постоје и данас (Тамнава, Љиг, Колубара).

1392	1426	данашњи назив места или хидронима
	item tenetis et districtibus Felsewatna et Alsowatna vocatis	брдо Јаутина и потеси В. и М. Јаутина сев-зап. од Ваљева
castris Belaztena	item castro Belastena appellato cum suis pertinentiis universis	на потоку Белостенац у селу Оглађеновац на планини Влашић
Neprichow et		Јеринин град у селу Словац сев.-ист. од Ваљева
Debrechen		у близини Ваљева
districtibus Kalabar	item districtu Collubara appellato	река Колубара (део)
Lygh	item districtu Lygh vocato juxta et penes eundem districtum Neprichow existentiy	река Љиг (доњи ток)
Topplica		село Д. Топлица и река Топлица
Pepelowch		село Пепељевац сев.-ист. од Ваљева
Neprichow	item contrata seu districtu Neprichow vocato	село Непричава сев.-ист. од Ваљева
Kalizar		могуће село и река Кланица сев.-ист. од Ваљева
Tomla	Tamlavamelek	река Тамнава (изворни део)
Ragys	item districtu Rabas appellato	река и старо село Рабас
Jezuyk		Јазавник заселак села Г. Грабовица сев. од Ваљева
Debrechen		у близини Ваљева
Abnya et	item districtu Radio vocato penes Abna existente	Рађево Село и река Каменица (Обна) сев.-зап. од Ваљева
Ubmelleche	item item districtu Ub vocato	река Уб (извориште на Влашићу)

Ниједан од наведених назива дистриката не појављује се у другим савременим изворима као жупа. Реч је о једном пространом феудалном добру код Ваљева, које је лежало већим делом на левој, а мањим делом на десној страни горњег тока реке Колубаре, првобитно у XIV веку у граничном појасу српске државе према Угарској. Детошев посед ограничавали су само делови речних токова Колубаре, Љига, Топлице, Уба и Тамнаве, али није обухватао читаве долине тих река и њихово поречје. Зато нема оправдања да се наведени хидроними из угарских аката сматрају дистриктима у значењу посебних округа или области, нити да се преводе као жупе, будући да их тако не означава ниједан савремени извор.

Закључак о просторном смештају Детошевог поседа заснива се највећим делом на сачуваним именима речних токова и села, где је нова упоришна тачка добијена убикацијом града Бела Стена на планини Влашић, на путу који је водио ка Подрињу, Шапцу и Београду. Иако недостају детаљи у везама између онога што јесте и онога што није поуздано у садржају два угарска акта, сигурни подаци имају довољну тежину да би се оцртале оквирне границе једног важног пограничног поседа између Србије и Угарске у XIV веку.

Gordana Tomović

**THE ESTATE OF SERBIAN FEUDAL LORD DETOŠ
IN THE XIV CENTURY
(Summary)**

In the boundary region between Serbian and Hungarian medieval state in the XIV century there was the estate of Serbian feudal lord Detos in Valjevo surroundings with three fortresses Belaztena, Neprichow and Debrechen. This vast feudal estate became Hungarian crown good by exchange and as such entered into the treaty of Tata 1426. The estate limits, marked by river courses and village borders which have been described in Serbian original document, now lost, were translated to Latin as districts (*districtus*) in Hungarian documents from 1392 and 1426, which were consequently misapprehended in Serbian historiography as a series of separate regions (*župe*). It was in fact one vast and united feudal estate in Valjevo surroundings between slopes of Vlačić Mountain, with springs of rivers Ub, Obna and Tamnava, and sections in the course of Kolubara, Ljig, Toplica and Obnica rivers. This territory included three fortresses: Belaztena, Neprichow and Debrechen, whose position confirms existing toponyms (Belostenac brook on Vlačić Mountain). The origin of Vlačić Mountain name was also investigated.

Keywords: Detoš, medieval Hungarian-Serbian border, Tata treaty, fortresses Bela Stena, Nepričava, Debrechen, Vlačić Mountain

Марко ШУИЦА
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

БИТКА КОД НИКОПОЉА У ДЕЛУ КОНСТАНТИНА ФИЛОЗОФА

Анстракт: У раду се проблематизује информативна позадина битке код Никопоља (1396) у житију деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа. Начин на који је аутор извора приступио опису битке одудара од начина приказивања и улоге Стефана Лазаревића у другим важним војним и политичким догађајима. Константин Филозоф не наводи Стефаново присуство у бици, које је познато на основу других извора. Анализом унутрашње структуре и садржине извора, као и компарацијом са другим релевантним изворима западне провенијенције намеће се питање разлога Константиновог прећуткивања Стефанове одлучујуће улоге у победи Османлија над хришћанском коалицијом. Акцент је стављен на ратноисторијски и политички информативни аспект списа, док је његова литерарноисторијска димензија само делимично осветљена.

Кључне речи: Стефан Лазаревић, Константин Филозоф, битка код Никопоља, хагиографија, Ханс Шилтбергер, Бајазит I Муња, краљ Жигмунг, битка код Ангоре

Крајем XIV века, још од Маричке битке (26. септембар 1371), није био покренут ниједан озбиљнији војни поход који би имао исти циљ, да се „неверници“ потисну далеко од угрожених граница хришћанских држава, практично, са европског континента. Веће битке између српских војски и исламских освајача, које су уследиле током осамдесетих година 14. века, имале су искључиво одбрамбени карактер. Окршаји попут оног

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој 147024 *Српска држава и друштво у изворима средњег века.*

код Дубравнице (1380/1), недовољно јасно суочавање противника код Плочника (1386), или битке код Билеће (1388), и на Косову (1389), представљали су, у стратешком погледу, дефанзивне покушаје да се зауставе убојити продори турских акинција или нешто спорији, али масивни налети велике војне силе под вођством самог султана Мурата I. Уколико исходи наведених битки и нису представљали поразе хришћана, коначне, далекосежне последице Косовске битке, свакако су имале такав учинак. Од јесени 1389. године јужни сусед угарске краљевине била је област под директном османском врховном влашћу. Како се турска опасност приближавала границама Угарске, тако је постепено сазревала свест о неопходности постављања чвршће одбране државе краља Жигмунда. После погибије султана Мурата I на Косову 1389. године, политичка стратегија његовог сина Бајазита I Муње била је обележена наставком повлачења изразито агресивних освајачких потеза, како према анадолским муслиманским емиратима, тако и према европским хришћанским земљама. Угарска се врло брзо суочила са убојитим акинцијским провалама. Састанак вазала у Серу у јесен/зиму 1393/4, потоња опсада Цариграда 1394, готово непрестано угрожавање угарске јужне границе и њених савезника, отварају су питања безбедности хришћанских територија не само на Балкану, већ и на ободима централне Европе. Идеја о новом крсташком походу, овог пута на тлу Европе, а у циљу заштите интереса, пре свега католичких држава, попримала је сасвим реалне облике и коначно се реализовала покретањем грандиозног похода ка Никопољу 1396. године.¹ До битке је дошло 25. септембра 1396,

¹ У нашој историографији први се овом темом бавио Ф. Šišić, *Bitka kod Nikopolja*, Glasnik zemaljskog muzeja 8 (1896) 49-95, претходно објављено на немачком језику Ф. Šišić, *Die Schlacht bei Nikopolis*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina VI, Wien 1893, 291-32. Свакако најзначајнији и најопсежнији историјски приступ бици код Никопоља дао је у својој монографији А. S. Atya, *The Crusade of Nicopolis*, London 1934. Истраживања је наставио R. Rosetti, *Notes on the battle of Nicopolis*, The Slavonic Review 15 (1937) 629-638, Ch. Tipton, *The English at Nicopolis*, Speculum 37, 4 (1962) 528-540, који даје комплетну ретроспективу историографских радова о бици 528, нап.1, као и допуну изворне подлоге 536-537; K. Esser, *Der Kreuzzug von Nikopolis*, Wehrwissenschaftliche Rundschau 13/9 (1963) 539-549. Веома важан допринос свестраном сагледавању Никопољске битке представља зборник посвећен 130-годишњици обележавања овог догађаја, који садржи радове превасходно бугарских историчара на тему саме битке, њене рецепције, последица и историјског контекста у редакцији Василија Ђузелева: *1396 Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, Софија 1999. Веома опсежан и готово комплетан списак извора

а њен исход је био поражавајући по хришћанску коалицију. Осим понижавајућег пораза, брутална одмазда над заробљеним витезовима Француске, Немачке, Енглеске и других држава, остала је забележена у великом броју извора. Реконструкција збивања о току, исходу и последицама битке у истраживачком смислу не представља велики изазов. Ипак, уколико би се овај догађај покушао осветлити из угла релевантних домаћих извора, истраживач би остао ускраћен за оне вести које би са правом очекивао.

Српски летописи дају само сумарну вест о одигравању и исходу битке „Разби цар Бајазит (разбише Турци) краља Жигмунда (мађарскога) на Никопољу.“² Наративни извор који се најисцрпније бави овим добом, настао тек неколико деценија после битке, овај догађај описује са готово летописачком сведеношћу. Реч је о житију деспота Стефана Лазаревића.³

и литературе бици код Никопоља дао је Е. С. Antoche, *Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison*, *Mediævalia Transilvanica*, v.4:1-2 (2000) *De re militari*, Society for Medieval Military History. ([www. deremilitari](http://www.deremilitari.com)). Дужну пажњу овом догађају посветио је К-Р. Matschke, *Das Kreuz un der Halbmond, Die Geschichte der Türkenkriege*, поглавље *Das Menetekel von Nikopolis*, Düsseldorf und Zürich 2004, 76-105, као и D. Ioan, *Avant Nicopolis: la campagne de 1395 pour le contrôle du Bas-Danube - Quaderni della Casa Romena di Venezia* v.3 (2004), *De re militari*, Society for Medieval Military History. ([www. deremilitari](http://www.deremilitari.com)).

² Љ. Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 219. Поред српских летописа о догађају говори и једна бугарска хроника чији је аутор, судећи према информативној подлози, био савременик догађаја. Садржај хронике, њене хронолошке недостатке и изворну вредност коментарисао је К. Лиречек, *Прилог за оцену скоро пронађене бугарске хронике*, Зборник Константина Лиречека I, Београд 1959, 397-410.

³ *Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског*, В.Јагић, Гласник СУД XLII (1895), репринт издање Горњи Милановац 2004; Константин Филозоф, *Живот деспота Стефана Лазаревића*, Старе српске биографије XV и XVII века, приредио и превео Л. Мирковић, Београд 1936; К. Куев, *Житието на Стефан Лазаревич от Константин Костенечки (Кирилобелозерски препис)*, София 1983 (фототипско издање рукописа са именским и географским објашњењима); К. Куев, Г. Петков. *Събрани съчинения на Константин Костенечки*. Изследвания и текст, София 1986; Константин Филозоф, *Повест о словима, Житије деспота Стефана Лазаревића*, Стара српска књижевност у 24 књиге, Београд 1989 (превод Л. Мирковић); *Живот Стефана Лазаревића деспота српскога*, Константин Филозоф, (превод и напомене Г. Јовановић), Друштво за српски језик и књижевност Србије, Београд 2007. У даљем тексту извор је цитиран двоструко према издању В. Јагића: В. Јагић, *Константин Филозоф*, и према преводу Лазара Мирковића објављеног 1936: К.Филозоф, *Живот деспота Стефана*.

Исписујући странице житија, Константин Филозоф је велики део текста, који, иако припада специфичном хагиографском литерарном жанру, посветио политичким и војним збивањима која су имала утицаја на формирање личности и саму владавину српског деспота. Структура, тематика и другачији начин приступа сагледавању историје у делу Константина Филозофа био је до сада у више наврата анализиран и истицан од стране истраживача. Фактографско богатство житија деспота Стефана и Константинов исторични приступ уобличавању хагиографског текста наметнули су дилеме око селективности аутора према догађајима из Стефанове прошлости, као и питање дефинисања Константинових критеријума у њиховом одабиру, навођењу и коначном приказивању.

У низу великих и драматичних догађаја који су обележили период кнежевања Стефана Лазаревића испуњеног великим личним искушењима вазалне службе према турском султану, налази се и онај који је везан за битку код Никопоља. Тескобу и немоћ коју су осећали хришћански, српски господари учествујући у султановим војним походима најбоље је осликао управо Стефанов животописац, Константин Филозоф. Речи краља Марка уочи битке на Ровинама, можда најчешће цитиран одломак из житија деспота Стефана Лазаревића, сублимирају идеју која је осликавала расположење, тежак положај и позадину односа потчињености српских господара према Османлијама. Обраћајући се Константину Драгашу, краљ Марко је наводно рекао: „Ја кажем и молим господа да буде хришћанима помоћник, а ја нека будем први међу мртвима у овом рату.“⁴ У бици на Ровинама, краљ Марко, као и Константин Драгаш погинули су ратујући на страни турског султана. Постављајући на тасове скале живота с једне стране припадност хришћанству, заправо, духовни концепт у који су веровали, а са друге, реална, овоземаљска, политичка ограничења српских господара под османским сизеренитетом, Константин Филозоф је кроз овај, готово самртнички вапај непризнатог српског краља, исказао непоколебљиву приврженост хришћанском свету. На тај начин, он је кроз наговештену, готово, свесну жртву, пројектовао животни кредо не само краља Марка, већ вероватно и Стефана Лазаревића, а напоследку и свој лични.

Наведени кратки одломак, сликовито сведочанство унутрашњег немира, али и одлучног става српских вазала султана Бајазита I, да положи и свој живот у испуњавању вазалних обавеза, послужио је као полазиште за анализу одељка Житија деспота Стефана Лазаревића у коме се говори о бици код Никопоља. Конфликтна позиција у којој су се налазили

⁴ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 269-270; К. Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 68.

султанови хришћански поданици, према нашем схватању самог извора, преломила се на дискретан начин, управо кроз опис те драматичне битке из 1396. године. Бавећи се проблемом композиције и историјске изворне подлоге житија деспота Стефана, још је Станоје Станојевић крајем 19. века написао да питање које нас интригира, није на одговарајући начин обрађено у делу ученог средњовековног писца. У том смислу, Станоје Станојевић је написао: „Über die Schlacht selbst (код Никопоља) erzählt Konstantin fast gar nichts; er sagt nur, Bajazid habe mit einigen Worten das Heer ermutigt un gesiegt; er erwähnt auch nischt, dass Stefan in der Schlacht gewesen ist.“⁵

И поред намере да се не понавља већ познат детаљан приказ припрема за битку и њен драматичан ток, неопходно је одређену пажњу посветити кључном моменту војног расплета на бојном пољу, како би се анализирао приказ битке у делу Константина Филозофа. До битке је дошло 25. септембра 1396. и њен исход је зависио од више различитих чинилаца. Заправо, оно што је оставило већи утисак на савременике од самог хришћанског пораза на попришту је крвава освета која је уследила над заробљеним ритерима. Поход је био организован на широкој државној и финансијској основи уз благослов папе Бонифација IX, чиме је добио знамење крсташког рата упереног против непријатеља хришћанства. И поред постигнутог начелног јединства, војничко искуство и спремност витезова западних земаља да ратују за „виши циљ“ остали су у сенци међусобне суревњивости, сујета, борбе за преимућство, погрешне ратне тактике, а на крају и дезертирања појединих учесника битке са стране католичке коалиције. Поред напуштања бојног поља вазалних војски краља Жигмунда из Влашке и Трансилваније, један други моменат је битно утицао на расплет догађаја. Читајући сећања, можда најрелевантнијег извора првог реда о самој бици, османског ратног заробљеника Ханса Шилтбергера, стиче се потпунија представа о преломним тренуцима битке.⁶ Успомене немачког штитоноше, о којима ће бити више речи у даљем тексту, потврђује још један извор западне провенијенције, извесна анонимна аустријска хроника датирана у средину 15. века.⁷ Како се чини,

⁵ S. Stanojević, *Die Biographie Stefan Lazarević's von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv fuer slavische Philologie 18 (1896) 424.

⁶ Hans Schiltbergers *Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift herausgegeben*, V.Langmantel, Tübingen 1885. Даље у тексту: *Schiltbergers Reisebuch*.

⁷ Рукопис се чува у Аустријској националној библиотеци, у Одељењу средњовековних рукописа под бројем 3471, f. 93a-94a. Нажалост рукопис у оригиналу није нам био доступан, па смо овом приликом садржај извора користили према бугарском преводу објављеним у зборнику *Никополската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, 153-156.

исход битке је преокренуо хришћански ратник, који се у бици борио на супарничкој страни, у оквиру војних снага султана Бајазита I. Реч је о, тада још увек кнезу, Стефану Лазаревићу, коме ови извори приписују улогу подизања морала османској војсци, храбрим чином обарања угарске заставе, што је Константин Филозоф прећутао у житију српског владара.

Поређење споменутих западних извора са крајње штуром информативном подлогом из житија деспота Стефана отвара питања разлога Константиновог скромног описа овог значајног догађаја скраја 14. века. С обзиром на то да је у историографији сведочанство непосредног учесника битке Ханса Шилтбергера усвојено као веродостојно, остаје да се одговори на питање, због чега је Константин Филозоф у свом делу догађај описао потпуно невешто, без много детаља и историчарске прецизности и њему својствене, биографске доследности. Стога се намеће потреба за анализирањем Константиновог описа битке код Никопоља на две равни; у поређењу са вестима других извора који спомињу Стефанову улогу, као и са маниром презентовања осталих битака Стефана Лазаревића унутар самог житија, нарочито битке код Ангоре или Трипоља, 1402. године.

* * *

Немачки штитоноша Ханс Шилтбергер, пореклом из Баварске, учесник битке у пратњи баварског племства, преживео је битку код Никопоља, пре свега захваљујући својој младости. У свом мемоарском спису, он приповеда да је никопољски војнички пораз хришћана обележио ужасавајући масакр свих заробљеника старости изнад 20 година, изумимајући најимућније племиће чији откуп је могао добро да се наплати.⁸ Тако је ова амбициозна војна постала црна мрља у хроници крсташког ратовања са наглашеном мартиролошком димензијом, која је дубоко потресла савременике. Пишући како је дошло до погрома, у делу усмена у којима се осврће на ток битке, Ханс Шилтбергер каже да се турска војска поколебала у тренутку када је после страдања дела сјахалих хришћанских коњаника,⁹ краљ Жигмунд ујахао у битку и увео свежи контингент тешке коњице: „Und do die fustgengell wurden erschlagen, do zoch der chönig auff einen anderen hauffen und die waren geritten; und do das der türckischen könig sach, das der chönig auff in zoch, do wolt er die flucht

⁸ *Schiltbergers Reisebuch*, 4.

⁹ A. S. Atya, *The Crusade of Nicopolis*, 87-94.

haben geben.¹⁰ У наставку приповести, извор напомиње да је преокрет на бојишту у корист Османлија настао дејствовањем српских ратника. У метеж око угарске заставе, заједно са својим коњаницима улетео је Стефан Лазаревић: „Das erhört der hertzog auss der Sirifey, der genant was despot, der cham dem thürckischen könig zu hilff mi XV thausent mannen guttes volckes unnd die andern panirherrne¹¹ mitt gantzer macht; und der despot zoch mit seinem volgk auff des chönigs panir und er legt es nyder.“¹² Деспот, како га назива Ханс, услишио је молбу, или заповест султана и притекао у помоћ са својих 15 000 ратника и напао позиције краља Жигмунда где се налазила краљевска ратна застава, односно стегоноша.¹³ Устремивши се ка њој, Стефан Лазаревић ју је оборио и запленио, чиме је било јасно да је угрожен и сам угарски краљ. Шилтбергер изричито каже да је то био

¹⁰ *Schiltbergers Reisebuch*, 4. У научној литератури објављен је превод овог одломка са старонемачког на српски језик Ивана Пудића, у књизи *Деспот Стефан Лазаревић, Књижевни радови*, Београд 1979, 13-14, коју је приредио Ђорђе Трифуновић. Овом приликом у анализи догађаја само делимично смо узели у обзир публиковани превод, трудећи се да извор користимо у оригиналу.

¹¹ Под термином *panirherren*, који се наводи у тексту, а коме Ханс Шилтбергер придаје одређени значај, подразумевала се бандеријална господа, војни команданти коњичких ескадрона. То су били угарски великаши који су као војне старешине опремали и издржавали војне одреде одређене величине.

¹² *Schiltbergers Reisebuch*, 4.

¹³ Број српских коњаника под командом кнеза Стефана свакако је претеран. Још је Атија у својој монографији дошао до закључка да је највероватније реч о грешци у Шилбергеровом мемоарском спису која је могла настати случајно у писању додавањем једне нуле броју од 1500, или свесно, како би се оправдао пораз од бројчано знатно надмоћнијег непријатеља. Он претпоставља да је реч о 5000 ратника, што и даље може деловати као увећан број. А. S. Atya, *The Crusade of Nicopolis*, 94, нап. 53. О могућим, реалним цифрама, бројној снази и регрутним капацитетима српске војске на крају 14. века, нарочито у време Косовске битке, ослањајући се на демографску слику Европе и региона у том периоду, писао је С. Ђирковић, *О саставу и снази Лазаревог табора на Косову*, Војно-историјски гласник 2 (1989) 151-167. Не треба губити из вида да је у време битке код Никопоља, узимајући у обзир социо-демографски пад властеоског слоја као и ограниченост територије Лазаревића, попуна војног капацитета кнеза Стефана била на нижем нивоу него у време кнеза Лазара, када је војна ефективна опремљена коњица износила око 10 000 ратника уз помоћне одреде од 5000 коморника (према Г. Шкриванићу, *Косовска битка*, Цетиње 1956, 30-35). У припремама за Косовску битку у попуни српског табора учествовали су поред стандардне властеоске војске из области кнеза Лазара и ратници из области Вука Бранковића, западни најамници, као и босанске трупе краља Твртка I Котроманића под вођством Влатка Вуковића.

тренутак када је угарски краљ схватио да је битка изгубљена и уз помоћ Хермана Цељског и Ханса Нирнбершког кренуо у повлачење на галију којом је преко Дунава и Црног мора, запловио ка Цариграду: „Do das der chönig sach, das sein panir unter was gangen und das er nymmer mocht pleyben, do gab er die flucht; do kam der von Cili und der Hanns burgraff von Nüremberg und namen den chönig und fürten in auss dem here un prachten in auff ein galein und do fur er hin gen Constantinopel.“¹⁴ О драматичности догађаја сведочи податак да је овај угарски великодостојник био теже рањен и да се једва жив извукао из битке.¹⁵

Опис улоге кнеза Стефана Лазаревића присутан у делу Ханса Шилтбергера, своју потврду нашао је и у споменутој анонимној хроници насталој средином 15. века. У том спису се наводи да је „нечастиви деспот, кнез Србије“ притекао у помоћ Турцима са 15 хиљада војника чиме је спречио бекство Турака са бојног поља и улио им нову снагу.¹⁶ Према писању анонимног анализе, српски кнез је својом снажном десницом кренуо на угарског краља Жигмунда, који је увидевши да се ближи пораз морао да се повуче са бојног поља.¹⁷ Остаје отворено питање зависности ове анонимне хронике у односу на Шилтбергеров текст чији рукопис је био доступан већ средином 15. века. У сваком случају, улога Стефана Лазаревића у никопољској трагедији ушла је у текстове западних хроничара, а тиме, делимично, и у сферу колективног памћења.

* * *

Нема никакве сумње да је Константин Филозоф био веома добро упућен у сва драматична збивања из живота Стефана Лазаревића из времена његовог вазалног односа према султану Бајазиту I. Узимајући у обзир разматрање наведеног питања у ширем контексту, у поређењу са осталим догађајима из живота деспота Стефана, отвориле су се странице Константиновог текста које су понудиле описе различитих битака у којима је српски владар учествовао током свог живота. Градећи брижљиво идентитет главног јунака свог хагиографског списка, водећи се

¹⁴ Исто.

¹⁵ E. Mályusz, *Zsigmondkori oklevéltár* III, Budapest 1993, no. 692; С. Ћирковић, *Неваде – непознати утврђени град у Србији*, ИГ 1-2 (1995), 15-16, нап. 9.

¹⁶ Цитат преузет према бугарском преводу дела хронике који се односи на битку. *Никопољската битка в съдбата на България, Балканите и Европа*, 154.

¹⁷ Исто.

историографским начелом приказивња истинитог, Константин Филозоф није могао да заобиђе и прећути улогу Стефана Лазаревића у сукобима против хришћана, који су се налазили на супарничкој страни његовог сизерена, султана Бајазита I. Ипак свој исказ, и информације о тим догађајима, аутор житија је свео на најмању могућу меру, сматрајући та животна искуства свог владара неприродним. Пре него што је дао кратак осврт на битку код Никопоља, Константин је у опису битке на Ровинама истакао да је Стефан морао бити присутан „са Измаиљћанима, ако не и са вољом, а оно по нужди“.¹⁸ Аутор житија је на још једном месту, описујући међусобне ратове Стефана и Вука Лазаревића почетком 15. века, изнео свој став и према унутарњим сукобима, који су се могли односити и на верску и на „племенску“ припадност „...јер не беше бој са варварима, но (бој), који се не може лако борити, са једноплеменима“.¹⁹ Као што је указано на почетку, у одељку житија у коме се говори о бици на Ровинама, акценат је стављен на личну тескобу и интимни раскол између хришћанског идентитета и присилног ратовања за „невернике“. При томе, у име свих српских господара, у Константиновом хагиографском делу, говорио је краљ Марко, који је том приликом и погинуо. Стефанову улогу у бици аутор је преточио у огољени помен о принудном учешћу, изостављајући било какве друге појединости о његовим евентуалним заслугама, ратној вештини, испољеној храбрости или каквом другом личном чину. За разлику од приказа улоге српског владара у бици код Ангоре 1402. године, Стефан је у епизоди на Ровинама приказан само као један од многобројних који су се нашли у табору Османлија, а чија је улога остала занемарљива. Победа влашког војводе Мирче и краља Жигмунда у бици, оставила је довољно слободног простора Константину Филозофу да истакне врлине српских ратника који су испред вредности сопственог живота стављали приврженост вери и жељу да се макар и личном погибијом ослободе мучног служења „неверницима“.

Пратећи даља збивања у житију деспота Стефана, долази се до кључног догађаја, битке код Никопоља, описаног у 36. глави. Остаје готово невероватно да Константин Филозоф није ни једном речју споменуо чак ни Стефаново присуство на бојном пољу, изостављајући, наравно, и опис његове одлучујуће улоге у победи Османлија над хришћанском коалицијом. Константин је битку представио као сукоб две велике силе под вођством краља Жигмунда са једне и султана Бајазита са

¹⁸ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 269; К.Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 67.

¹⁹ *Исто*, 291; *Исто* 89.

друге стране.²⁰ Напомињући да је угарски краљ окупио велику савезничку војску,²¹ Константин је, попут других релевантних наративних извора за битку, истакао да је у почетку хришћанска коалиција имала преимућство, готово исто као и у свом приказу Косовске битке²²: „При судару прво сузбише западни цареву (Бајазитову) војску веома јако, и опет громонаречени онај (Бајазит) пред целом војском напред потекавши, сузби многим мољењем и оваквим учењем говорећи...“.²³ Поставивши основни контекстуални оквир, аутор житија је прешао на одлучујућу улогу самог султана у мотивацији својих ратника и поданика за наступајући преокрет у бици. Као што су речи краља Марка у бици на Ровинама носиле јединствену хришћанску поруку, тако је говор султана Бајазита у бици код Никопоља имао потпуно другачију, егзистенцијалну димензију, лишену било какве верске, државничке или етничке припадности и симболике. Султаново обраћање војсци, како га је приказао Стефанов хагиограф, звучало је као позив не само за одбрану части, већ пре свега највреднијег, људског, тј. породица, жена и деце: „А где ћемо побећи од руку ових? Ако нас сада сасвим победи (Жигмунд),

²⁰ Не треба занемарити чињеницу да Константин Филозоф, говорећи о Жигмундовој војној команди над хришћанима, разликује и двоји његова владарска достојанства. Прво спомиње угарску краљевску титулу, а тек пре него што ће писати о учешћу других народа у саставу коалиције „Сармате, Германе и Угре и остале у помоћ скупивши“, наводи и да се Жигмунд називао немачким (царем). Жигмунд Луксембуршки је титулу римског / немачког краља стекао 1411, а крунисао се новембра 1414. у Ахену, док је ту титулу уздигао на ранг царске 1433. године. Детаљно у Ј. Hoensch, *Kaiser Sigismund, Herrscher an der Schwelle zur Neuzeit 1368-1437*, München 1996. Прошривање регалне основе и територијалних компетенција угарског краља, као и уздизање на највиши царски положај нашли су место у Константиновом делу, па је писац житија антидатирао Жигмундово потоње звање, ставивши га у општи контекст легитимног хришћанског предводника у збивањима из 1396. године.

²¹ Као што је наведено у претходној напомени, у саставу хришћанске коалиције, поред Угара, Константин наводи Германе и Сармате. Под Германима би могли да се препознају немачки витезови, док идентитет Сармата остаје споран. Једна од спекулација могла би ићи у правцу препознавања Пољака под именом древних Сармата. У 15. веку у Пољској је била раширена легенда о античком сарматском пореклу, што је нарочито заступала тадашња пољска аристократија на тај начин истичући расну супериорност. Видети чланак *Sarmatians* (B. Porter) у *The Encyclopedia of Russian History*, ed. by James Millar, New York 2004, 1350.

²² В. Јагић, *Константин Филозоф*, 260-261; К.Филозоф, *Живот деспота Стефана*, 59.

²³ *Исто*, 271; *Исто*, 69.

бићемо предани на оштрицу мача, као они мало пре нама, а деца и жене ваше у њиховим рукама, као и њихове у рукама вашим. Није ли боље нама одједном сада или умрети или победу однети над њима?²⁴ Подстицај који су, према оваквој верзији догађаја, добили ратници под османском командом имао је и другу страну, а то је била материјална сатисфакција уколико победе у бици. Константин опис догађаја завршава на следећи начин: „И тако опет добивши снаге и вративши се, победише. И једне посекоше, а друге у Дунаву и својим коњима заједно потопише, а неки у лађама са њиховим краљем побегоше у царствујући град, и одатле лађама по острвним спасоше се у своје крајеве. Исмаилћани ту узеше неисказану множину богатства.“²⁵ Као што се из наведених одломака види, о Стефановој улози у боју нема нити једне речи. Наведени одломак сведочи да је Константин био веома добро обавештен и о развоју догађаја на самом бојном пољу као и о последицама битке, чиме прећуткивање Стефанове улоге добија још више на тежини.²⁶

На овом месту било би умесно направити поређење приказа Никопољске битке са описима других ратних окршаја Стефана Лазаревића, забележених у Константиновом делу. Нарочито су упечатљиве слике битака код Ангоре 1402. и код Трипоља из исте године. Растерећен хришћанског карактера противника, који је био присутан у биткама на Ровинама и код Никопоља, битку код Ангоре, која је представљала сукоб две зараћене муслиманске армије, Константин Филозоф је приказао у пуном светлу, са опсежним уводом и мноштвом интересантних детаља. Градећи брижљиво Стефанов лик, аутор житија је битку која је окончала владавину султана Бајазита, искористио да прикаже важну врлину Лазаревог сина. Пажњу је поклатио, пре свега, Стефановој пожртвованости у испуњењу лојалности сизерену, тада још увек османском султану. Поред тога, приказана је и ратничка вештина самог кнеза, али и његових ратника: „...А изабрана перска војска оделила се и удари на увек спомињаног тј. деспота (Стефана); јер како је још пре било одређено удари на њега, и они ускликнувши својим гласовима ударише и одмах побеђени бише и погинуше од оштрица мача и копаља српске војске. А

²⁴ Исто.

²⁵ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 271; К. Филозоф *Живот деспота Стефана*, 69.

²⁶ Поред преокрета који је наступио на бојном пољу, а који је извела османска страна, Константину Филозофу је познат и начин на који се краљ Жигмунд евакуисао са никопољског стратишта. У прилог његове добре обавештености сведочи и претходно наведен податак, на почетку 36. главе, да је Бајазит, да би се супротставио хришћанима на Дунаву, морао да напусти опсаду Цариграда.

видећи где су многе десетине хиљада опколиле цара (Бајазид), неисказана множина и Стефан хотећи га као ослободити, три пута улажаше у борбу, сасецајући и побеђујући. А када виде да се смањује број његове војске, врати се. Јер шта је могао и учинити у толиким тисућама и десетинама тисућа без Божје воље! А величина његове тадање победе од свију је причана и доста чувена...“.²⁷ Из наведеног одломка јасно се види које је све особине свог јунака желео да нагласи Константин Филозоф. Ако не исте, оно бар, сличне особине, како је показано, кнез Стефан Лазаревић је испољио и у бици код Никопоља. А то је пожртвованост, ревност у испуњавању вазалне обавезе, макар и са дубоким неслагањем, као и велику ратничку вештину.

Да своју војничку вештину и храброст Стефан није испољио само у бици код Ангоре, Константин је нагласио и у одломку у коме се говори о великом окршају који је уследио у јесен исте 1402. године, код Трипоља у близини Грачанице на Косову.²⁸ И овога пута, непријатељ је био погодан за истицање Стефанових врлина. Он је тада укрстио оружје са османском војском Бајазитовог сина Сулејмана. У бици је на супарничкој страни учествовао и његов сестрић и будући наследник, Ђурађ Бранковић. Међутим, аутор житија је у приказу овог догађаја имао две олакшавајуће околности. У самом боју, Ђурђево војска се сударила не са Стефановом већ са војском под командом Стефановог брата Вука Лазаревића, која је при томе доживела тешке губитке. Са друге стране, Константин Филозоф је релативизовао учешће Ђурђа у боју, прилагођавајући новим околностима идеју изложу у опису битке на Ровинама.²⁹: „А беху тада са нареченим Сулејманом и синови старије деспотове сестре Маре (Ђурађ и Лазар), који се, и не хотећи, заједно бораху са Турцима, јер друкчије не беше могуће.... А са Ђурђем, беше и неки исмаиљхански велики војсковођа ради надзиравања његове верности цару.“³⁰ Направивши погодан амбијент за наставак обликовања Стефановог лика, Константин је могао да приступи књижевном опису његове улоге у бици, као и утиску који је Стефан, сада већ деспот, остављао на своје противнике. Употребљен цитат из друге књиге Мојсијеве, додатно је појачао светост српског владара и дао библијску тежину његовој, божјом вољом вођеној, судбини: „Против њих (Турака) веома храбро удари, а када су га ови угледали, кликнуше један другоме: „Погледајте, погледајте Лазарева

²⁷ Исто, 274; Исто, 72.

²⁸ М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 68-69.

²⁹ Видети напред у тексту.

³⁰ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 280; К.Филозоф *Живот деспота Стефана*, 78.

сина“! И одмах са речју дадоше се у бегство. А овај (Стефан) крвављаше десницу своју у освети крвљу својих непријатеља и тада се могла рећи она пророчка реч: „Десница Господња учини силу и десница Господња прослави се у крепости и множином славе своје срушио си ратне непријатеље“. И тако сам гоњаше тисућу и двојица дигоше десетина тисућа. Од тада ухватише од овога (Стефана) страх и трепет...“³¹

Уколико се Константинов готово неми приказ хришћанског страдања код Никопоља, упореди са описима из наведених одломака, самом својом садржинском структуром и информативном празнином, постаје тенденциозан, пружајући недоречену, самим тим и искривљену слику стварних збивања. Изворна намена списа јасно је водила њеног аутора кроз захтевни и клиски лавиринт утврђених норми хагиографске књижевности. Сасвим је јасно да Стефанова улога у борби против хришћанске лиге и његовог потоњег сизерена, угарског краља Жигмунда, није могла на лак и допадљив начин да се уклопи у жељену структуру, а да не утиче и на особиту концепцију литерарног жанра коме је Константин приступио под утицајем световних биографија византијског типа.³²

Недоречен опис битке код Никопоља у делу Константина Филозофа, толико драматично приказиван у другим изворима наговештава залеђину тешкоћа са којима се аутор животописа могао сусрести правећи историјску ретроспективу најважнијих догађаја Стефанове владавине. Један од могућих разлога маргинализовања Стефанове улоге могао би лежати управо у исходу битке, односно застрашујућој одмазди која је задесила хришћанске витезове после пораза. Масакрирање и масовна егзекуција хришћанских заробљеника, битку су претворили у стратиште које је наговестило заокрет у државној одбрамбеној политици краља Жигмунда која се огледала и у покушају угарског двора да се придобије Стефан Лазаревић. С друге стране, не би требало губити из вида да природа житијне литературе као припрема за канонизацију, која у основи има апологетску, узвишену хришћанску димензију, са циљем дивинизовања личности којој је житије посвећено предодређује и садржину самог дела. У том смислу улога кнеза Стефана у бици против хришћана могла је створити нежељен утисак и одударати од осталих врлина главног јунака.

³¹ Исто, 281-282; Исто, 79-80.

³² Б. Бојовић, *Краљевство и светост, Политичка филозофија средњовековне Србије*, Београд 1999, 302, 318.

Поред потребе одгонетања разлога Константиновог прећуткивања Стефанове улоге у поразу хришћана код Никопоља, треба укратко истаћи и Константиново имплицитно објашњење Стефанове потчињености, садржано у опису битке код Никопоља. Цитирани говор султана Бајазита, макар био и производ Константинове конструкције, упућује на реалан Стефанов вазални положај. Кнез Стефан Лазаревић није имао дилему око свог деловања, односно, доследног извршавања вазалне обавезе према Османлијама, јер је био свестан могуће и своје и судбине своје области, која је могла трпети разарања од стране крсташке војске. Непризнавањем угарског суверенитета још после Косовске битке 1389. године Лазаревићи су се за исвесно време јасно одредили према својим северним хришћанским суседима. У време битке код Никопоља крајем 1396. године, краљ Жигмунд Луксембуршки још увек није исказивао спремност на компромисе са својим непријатељима, поданицима турског султана, нити се определио за покретање нових дипломатских делатности према српским земљама, посебно према својим најближим суседима Лазаревићима. Преговори са Вуком Бранковићем из лета 1389. године до тада су били последња осведочена дипломатска веза између угарског краља и наследника традиција српске државности.³³

* * *

Константин Филозоф је животопис деспота Стефана Лазаревића писао током тридесетих година XV века, у време после сређивања односа између српске државе и Угарске. Текст је настао са одређеном сврхом и по наруџбини патријарха Никона,³⁴ а после низа догађаја који су деспота Стефана уздигли на пиједестал великог хришћанина, државника и ктитора. Као витез Змајевог реда и одан вазал краља Жигмунда, постао је и његов најзначајнији савезник истурен према територијама Османског царства. Да ли у накнадном сагледавању повести Стефановог живота треба тражити свесно изостављање детаљнијег описа битке код Никопоља, у којој се Стефан устремио на угарског краља, остаје отворено питање. Као готово неприхватљив закључак намеће се могућност да Константин Филозоф није знао за ову епизоду. Обавештеност о детаљима Косовске битке, збивањима у табору српских војсковођа уочи битке на

³³ J. Gelcich – L. Thalloszy, *Diplomatarium relationum republicae Ragusinae cum regno Hungariae*, Budapest 1887, 113-114.

³⁴ В. Јагић, *Константин Филозоф*, 244; К.Филозоф *Живот деспота Стефана*, 43.

Ровинама, као и детаљан опис Стефановог понашања на другим бојним пољима, готово да искључују могућност Константинове необавештености о никопољској драми. Аргумент више представља и детаљан опис завршетка битке, пошто Константин приповеда и о Жигмундовом бегу са попришта преко Дунава, као и о догађајима који су непосредно уследили по бици.³⁵ У позадини анализираног приступа опису битке из 1396. године, заиста могу лежати сви наведени разлози, политички, лични-хришћански, а нарочито они диктирани хагиографским карактером Константиновог дела.

³⁵ *Исто*, 271; *Исто*, 69.

Marko Šuica
THE BATTLE OF NICOPOLIS
IN THE HAGIOGRAPHY OF STEFAN LAZAREVIĆ
BY CONSTANTINE THE PHILOSOPHER
(Summary)

It has been a long time since *Житије деспота Стефана Лазаревића* (*The Hagiography of Despot Stefan Lazarević*) has been established in historiography as the paramount historic source regarding the period between the end of the 14th century and the first half of the 15th century. The abundance of data provided by it, not only on the life of prince and despot Stefan, but about the other persons, phenomena and events, exceeds the chronological and biographic frame of an only locally significant person's hagiography. The manner in which Constantine the Philosopher in his work depicted one of the most dramatic events from the end of the 14th century, i.e. the Christian victimisation at the Battle of Nicopolis in 1396, differs from his detailed descriptions of the other events that Stefan Lazarević took part in. A comparative display observation of the event within the very source, as well as by comparing it with the other relevant sources of the western provenience, the issue of the hagiography author's aim projections has arisen. The fact that Constantine the Philosopher described the battle in a reduced way, omitting Stefan Lazarević's crucial role in the Christian defeat against the Ottomans, brought along the question of self-censorship. Certain potentially compromising facts regarding Stefan Lazarević in Constantine's work are certain to have been left out. Those facts could have cast some doubt on the creation of his Christian cult.

Having taken into consideration all the relevant factors, the time of its origin (the fourth decade of the 15th century) as well as the endangered position of the Christian states by the Ottomans, the inner analysis of the hagiographic contents and the comparison with the other available sources, we have derived the conclusion that Constantine the Philosopher, most likely led by the higher, Christian ideal, purposefully omitted Stefan's key role in the Battle of Nicopolis in which the conflict was resolved in favour of the 'infidels' and after which the persecution of the Christian captives took place. The other presumption according to which Constantine, although being very well-informed even on the events preceding the rule of Stefan such as the Kosovo Battle, had no clue of Stefan's role at the Battle of Nicopolis, remains almost not plausible at all.

Key words: Stephan Lazarević, Constantine the Philosopher, the battle of Nicopolis, hagiography, Hans Schiltberger, Bayezid I Yldirim, vassal, king Sigismund, the battle of Ankara

Невен ИСАИЛОВИЋ
Историјски институт
Београд

О ФАМИЛИЈАРИМА ХРВОЈА ВУКЧИЋА ХРВАТИНИЋА У СПЛИТУ (1403-1413)*

Анстракт: На основу објављене грађе и литературе, у раду су приказани фрагменти биографија личности које су заузимале значајна места у управи града Сплита у периоду од 1403. до 1413. године. Те личности припадале су кругу фамилијара (службеника, људи) херцега Хрвоја Вукчића Хрватинића, тадашњег сплитског господара, за кога су обављале бројне задатке. Њихова делатност није била ограничена само на правни и управни домен, већ је обухватала и посредничке, посланичке и војне дужности, а вероватно и кредитно пословање. Највећи део рада представља приказ каријере тројице највиших Хрвојевих функционера у Сплиту – кнеза Петрице Јурјевића из Врбаса, *miles*-а Раупа (Рауфа) Драговића из Сане и кнеза Цвитка Толихнића из Раме.

Key words: Сплит, Хрвоје Вукчић Хрватинић, Петрица Јурјевић, Рауп (Рауф) Драговић, Цвитко Толихнић, Гојчин, Вукац Угринов, Крижан Марков, Павао Вучине, Далмација, Хрватска, Босна, 15. век, фамилијари

Хрвоје Вукчић Хрватинић био је на челу ратоборне босанске властеле која је 1398. године, заједно са новим краљем Остојом, ушла у политички савез са напуљским краљем Ладиславом како би се Босна поново проширила на простор Далмације и Хрватске. Иако се до остварења тог циља дошло тек након пола деценије, победа је на крају била потпуна. Хрвојева власт у Далмацији санкционисана је одлуком краља Ладислава да му додели положај вицекраља (викара) и звање сплитског херцега крајем октобра 1403. године. Управо је херцешка титула била подстицај Вукчићу да заснује сопствену владарску идеологију и програм који је водио постепеном осамостаљивању његових области. Сплит је био

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Србија и медитерански свет у позном средњем веку* (Ев. бр. 147026А).

значајно трговачко средиште које је, иако је заостајало за центрима у унутрашњости (Дријевима и Сребреницом) које је такође контролисао Хрвоје, имало крупан потенцијал, излазило на Јадран и доносило свом господару велике приходе.¹ О томе посебно сведочи понуда коју је 1415. године тада већ збачени херцег дао Млечанима, нудећи им Омиш и бројне повластице уколико му помогну да поврати Сплит.²

Далматински градови су и под босанско-напуљском влашћу у основи задржали исти управни систем какав је владао док су признавали угарску власт. То се може разумети јер је, барем формално, од свог крунисања у Задру у лето 1403. Ладислав Напуљски био угарски краљ. Он је, заједно са својим заменицима, потврдио привилегије свих комуна, стављајући Далматинце под своју заштиту. Привилегије су укључивале и аутономију у управи, мада је она често била угрожена политичким притисцима. Сплит је, међутим, непосредно додељен Хрвоју чиме је постао саставни део његове области. Херцег је задржао већину општинских установа, али је на најзначајнија места именовано своје људе, јер се власт обласних господара ослањала на економску моћ и на верне слуге.³

Постоје бројни називи за личности које су служиле владаре и великаше – човек, добар човек, челядин, слуга (*servitor*), фамилијар (*familiaris*), верни (*fidelis*) – али сви они одражавају однос блискости и поверења који је владао између господара и њихових службеника. Великашке пратње првобитно су чинили углавном њихови рођаци, али су оне временом почеле да обухватају бројно ситно племство из области које су биле под контролом одређене магнатске породице. Верна служба је обезбеђивала напредовање и уздизање властеличића до важних и уносних положаја војних заповедника, кастелана утврђења, жупских или

¹ О Хрвоју Вукчићу и његовој владавини Сплитом и Далмацијом погледати: F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba (1350.-1416.)*, Zagreb 1902, passim; С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 192-214, 240-244; D. Lovrenović, *Istočni Jadran u odnosima između Hrvoja Vukčića i Sandalja Hranića na prelazu iz XIV. u XV. stoljeće*, Glasnik arhiva i društava arhivskih radnika (=GADAR) BiH 27 (1987) 55-66; Isti, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska kotuna 1403-1413*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu (=Prilozi) 23 (1987) 37-45; J. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају. Крајина средњовековне Босне*, Београд 2002, 71-108; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, Београд 2008, passim (магистарски рад у рукопису).

² S. Ljubić, *Listine o одношajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike VII*, Zagreb 1882, 200-201.

³ G. Novak, *Povijest Splita I*, Split 1957, 227-239; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 108-118.

градских кнежева, посланика, коморских чиновника итд. Освајање нових области значило је и стицање нових подложника из редова локалне властеле, али су те везе у почетку биле знатно лабавије. Због чврстине своје вере, фамилијари из матичних области својих господара довођени су на новоосвојене територије и постављани на кључне положаје.⁴ Тај уобичајени поступак следио је и Хрвоје Вукчић у Сплиту.

Највише се зна о Вукчићевим људима који су заузели водеће положаје у управи сплитске комуне. То су, пре свега, тројица фамилијара за које је забележен и податак о пореклу – кнез Петрица Јурјевић из Врбаса, кнез Рауп Драговић из Сане и кнез Цвитко Толихнић из Раме. Док су Јурјевић и Толихнић били на положају сплитског кнеза (први у периоду од 1403. до 1407/8, а други у периоду од 1407/8. до 1413), Драговић је у Сплиту краће време вршио функцију *miles*-а.⁵ Жупе из којих су долазиле ове личности припадале су области Хрватинића или су биле под непосредним утицајем њиховог предводника Хрвоја Вукчића. Сану и Врбас, са утврђењима Козаром и Врбашким градом, Вукчићи су преотели од Угарске између 1383/85. и 1391. и задржали их све до 1413. године. Хрвојев зет, тепчија Батало, добио је од браће Вукчића санску жупу, али само привремено, јер је његови потомци нису задржали.⁶ Не зна се тачно ко је господарио жупом Рамом у то време, али се она почев од 1404. године местимично појављује, а временом устаљује, као део титулатуре цетинско-клишког кнеза Иваниша II Нелипчића, мада није познато од кога је он могао добити звање рамског кнеза.⁷ Извесно је, међутим, да је и та жупа била под утицајем Хрвоја Вукчића. Поред наведене тројице, у изворима је сачуван помен о још неколико херцегових службеника у Сплиту, о којима ће такође бити речи.

⁴ А. Бабић, *О односима вазалитета у средњевјековној Босни*, Годишњак Историјског друштва БиХ 6 (1954) 29-44; С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, Зборник Филозофског факултета у Београду 6-2 (1962) 95-112; Исти, *Русашка господа*, Историјски часопис (=ИЧ) 21 (1974) 5-17; *Лексикон српског средњег века* (ур. С. Ћирковић – Р. Михаљчић), Београд 1999, 161-162 (Ђ. Бубало), 674-675 (Р. Михаљчић), 814-815 (Ђ. Бубало), 818-819 (Ђ. Бубало); Р. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary 895-1526*, London – New York 2005, 126-128.

⁵ D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 39-40; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 97-99; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 196-215. Ловреновић назива Петрицу Јурјевића Хрвојевим рођаком, али не наводи извор такве тврдње.

⁶ Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Крају*, 76-77, 92, 101, 110-111.

⁷ ur. J. Barbarić – J. Kolanović, *Šibenski diplomatarij. Zbornik šibenskih isprava*, Šibenik 1986, 79-80, dok. br. 35.

*

Петрица Јурјевић из Врбаса био је један од ретких фамилијара Хрватинића чија се делатност везује искључиво за простор средње Далмације. О његовој каријери пре добијања кнежевске части у Сплиту не знамо апсолутно ништа. На тај положај дошао је указом свог господара, новоименованог херцега, Хрвоја Вукчића 5. или 6. новембра 1403. године, и на њему је остао све до позне јесени 1407. године, ако не и нешто дуже.⁸

Петрицин први помен забележен је 6. новембра 1403. када је, заједно са подбаном Твртком Латичићем и кнезом Иваном Мишљеновићем, прогласио сплитским племићима све оне који су учествовали у склапању Дилатског мира између завађених Сплићана.⁹ Од тада се бележе бројне његове активности, мада оне не говоре много о њему као личности. Јасно је да је за свог господара, херцега, обављао најразличитије задатке, представљајући његовог заменика (викара) у сплитској комуни. Иако су његове кнежевске дужности, према градском статуту, биле пре свега везане за правна тј. судска овлашћења, он је по Хрвојевој наредби и уз његову несумњиву подршку, преузео и многе друге надлежности, пре свега над одбраном града и финансијама, умањујући значај већа. Тако је 8. децембра 1403. преузео на себе старање о приходима и расходима комуне, наводно због лошег финансијског стања у Сплиту, присиливши при том већнике да се, супротно обичајима, о том предлогу изјасне јавним

⁸ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino di archeologia e storia Dalmata* (=Bullettino) 12 (1889) 189-190, *Bullettino* 13 (1890) 16, 31-32; V. Rismondo, *Pomorski Split druge polovine XIV st. Notarske imbrevijature*, *Izdanje Muzeja grada Splita* 5 (1954) 107-108; ed. E. Mályusz, *Zsigmondkori Oklevéltár* (=ZsO) II/1, Budapest 1956, n. 2705, 2874, 3255, 3745, 4219, 4917; *ZsO* II/2, Budapest 1958, n. 5773; V. Klaić, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća* II, Zagreb 1980², 367; M. Šunjić, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV. i XV. st.)*, Sarajevo 1996, 94. На почетку нотарске књиге Томе из Цингула, херцег Хрвоје наводи се као владар Сплита без помена кнеза 4. новембра 1403, док се 11. новембра у истој књизи помиње и градски кнез, господин Петрица Јурјевић из Врбаса, са судијама. Луцић доноси документ који наводи да је Петрица на дужности кнеза био већ од 6. новембра 1403.

⁹ F. Bulić, *Note cronologiche e documenti raccolti da Giovanni Lucio Traguriense*, *Bullettino* 4 (1881) 173; *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 12 (1889) 190; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, 166, 273; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, Split 1979, 840; V. Klaić, *Povijest Hrvata* II, 381.

гласањем.¹⁰ Херцегове економске интересе, Јурјевић је чувао и када је крајем 1403. и почетком 1404. године активно учествовао у споразуму о исплати крвнине Цетињанима који су погинули у Сплиту током грађанског рата између „унутрашњих“ и „спољашњих“ Сплићана децембра 1400. године. Петрица, који је деловао као преговарач и овлашћено лице, иако је преузео градске финансије на себе, постао се да читава одштета од 1200 либара буде сакупљена од богатијих грађана. Он и његов господар нису платили ништа.¹¹

Јурјевић је за Хрвоја посредовао и код других далматинских комуна, набављајући помоћ у средствима, оружју и људству. Он је практично био координатор војних акција Босанаца у средњој Далмацији. Тако је од Трогирана, у херцегово име, често тражио да му пошаљу стрелце (4. децембра 1403, пре 4. маја 1404), наоружају галију (3. марта 1404, 5. новембра 1405) итд.¹² Више пута је и лично боравио у Трогиру, па су му тако тамошње власти 24. јануара 1406. дале новац за оброк када је требало да отпрати своју господарицу, Хрвојеву жену Јелену, у Сплит. Том приликом је, изгледа, његова пратња направила неки инцидент, будући да су се трогирска већа 5. фебруара одлучила на жалбу сплитском херцегу због штете коју су кнез Петрица и његови људи починили над њиховом стоком.¹³ И поред таквих искустава, Јурјевић је постао животно везан за Трогир.

Наиме, већ почетком јануара 1404. године, Трогирани су упутили посланство Хрвоју да би га измолили да ћеркама Матеја Петрова Цеге – Марији и Пелегрини врати село Радошић које је заузео Иваниш Нелипчић крајем 1401. године.¹⁴ Радошић је још почетком 1397. краљ Жигмунд

¹⁰ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Starine JAZU 39 (1938) 236-237, dok. br. 75; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 840-841; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 40; M. Šunjić, *Bosna i Venecija*, 126; H. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 118.

¹¹ I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 841, 1088-1093; H. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 117. Преговори Цетињана и Сплићана око питања вражде вођени су од 21. децембра 1403. до 26. фебруара 1404. Фејер погрешно цитира Луцића и наводи 22. новембар као дан почетка преговора. Уп. G. Fejer, *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Civilis X/IV (1401-1409)*, Budae 1841, 249, dok. br. CX.

¹² F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, Starine JAZU 13 (1881) 258-260; P. Andreis, *Povijest Trogira I*, Split 1977, 140; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 840; H. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 120, 147.

¹³ F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, 261.

¹⁴ Исто, 259; H. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 87.

издвојио из клишког дистрикта и поверио Цегиним наследницама по праву префекције, дозвољавајући наслеђивање по женској линији. Касније се, након одметања Трогирана, одлучио да село поклони кнезу Томи Курјачићу из Лике (Луке).¹⁵ Отворила се велика парница, окончана тек 1407. године. Сплитски херцег је одлучио да се умеша у случај и приватно, те је оженио кнеза Петрицу Пелегрином Цега. То се највероватније десило пре него што је, 16. новембра 1405. Јурјевић, као јединствен случај, био изабран у састав трогирског већа, што је, иначе, за странце било готово немогуће због компликоване процедуре.¹⁶ У сваком случају, и то је један од доказа огромне моћи коју је Хрвоје имао у Далмацији у првој деценији XV века. Спор око Радошића одуговлачио се годинама¹⁷, све док 23. марта 1407. године краљ Ладислав Напуљски није дао Хрвоју овлашћење да пресуди у корист свог присталице кнеза Петрице и његове супруге.¹⁸ Пресуда је донесена након формалног саветовања са племством краљевине Хрватске, 23. септембра 1407. у Топлици, и Радошић је досуђен Пелегрини и Јурјевићу, а не Томи Курјачићу.¹⁹

Кнез Петрица је, током рата који су око Омиша водили краљ Остоја и херцег Хрвоје, 1. јула 1404. захтевао од Корчулана да пошаљу једну лађу у помоћ Сплићанима, што су они и учинили, те су за петнаестак дана сукоби утихнули херцеговом победом.²⁰ Током октобра

¹⁵ F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, 250, 251, 255; P. Andreis, *Povijest Trogira I*, 312; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 848; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 82, 87, 119-120, 146, 151, 200. Лука, понекад навођена и као Лика, је жупа у залеђу Задра.

¹⁶ P. Andreis, *Povijest Trogira I*, 312, 368-369; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 146, 224.

¹⁷ Из тог села чак није узиман зајам када је граду Трогиру био потребан новац за краља Ладислава (1404), што је значило да је на статус Радошића стављен мораторијум. Погледати: F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, 259.

¹⁸ F. Rački, *Izvadci iz kralj. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslovensku poviest*, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7 (1863) 68-69, dok. br. LXIII; В. Макушев, *Итальянские архивы и хранящиеся в них материалы для славянской истории. II Неаполь и Палермо*, Санктпетербургъ 1871, 36; *ZsO II/2*, n. 5396; V. Klaić, *Povijest Hrvata II*, 386.

¹⁹ F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, 263; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 848-849; М. Анчић, *Pet dokumenata za povijest istočnojadranskog zaleđa na početku XV. stoljeća*, *GADAR BiH* 29 (1989) 162-164; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 151, 200.

²⁰ V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do g. 1420*, Zagreb 1940, 154; S. Dokoza, *Obrambeni sustav korčulanske komune u srednjem vijeku*, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru (=Radovi Zadar)* 49 (2007) 218.

1405. у време спорова напуљских капетана и Дубровника, дубровачке власти су се обраћале Петрици, кога називају сплитским кастеланом, због пљачке њихових бродова, инсистирајући да чува покрадену робу (тј. сукно), уколико је код њега, док Хрвоје не донесе неку одлуку у вези са њиховим жалбама.²¹ У сачуваним списима сплитске провенијенције, Јурјевић се на положају кнеза Сплита, уз епитет *homo egregius*, а каткад и *homo nobilis et egregius*, помиње још и 31. децембра 1403, 13. јуна 1404, 25. марта и 25. октобра 1405, те 10. августа 1406. Међутим, како је његово име у тим случајевима било само део нотарске датације, ови документи не пружају додатна сазнања о његовој делатности.²²

Петрица се последњи пут помиње као сплитски кнез 21. октобра 1407. године. Непуну годину дана касније, 4. октобра 1408. на том се месту налази Цвитко Толихнић.²³ Не знамо када је тачно Јурјевић напустио положај, али се то вероватно десило већ крајем 1407. када му је досуђен и Радошић. Он се тада преселио у Трогир где је, као племић, наставио живот и каријеру. Захваљујући истраживањима Дубравка Ловреновића познато нам је да је вршио дужност трогирског градског судије марта 1413. и да је умро у јесен 1416. године.²⁴ Наиме, 16. октобра 1416. од његове жене Пелегрине преузета је сума од 160 дуката коју је Петрици дала Јелена Нелипчић, Хрвојева удовица и тада већ супруга босанског краља Остоје, како би отпутовао у Констанцу и у њено име повео одређене преговоре са угарским краљем Жигмундом. У истом документу стоји да је, крећући на пут, бивши сплитски кнез преминуо у Трогиру и да се због тога краљици Јелени враћа новац преко њеног представника, ливањског племића Билослава Љубунчића.²⁵

Петрица Јурјевић је са Пелегрином имао сина Иваниша који је, након мајчине смрти 1427. године, тестаментом наследио део њених

²¹ М. Пуцић, *Споменици срџбски* I, Београд 1858, IX.

²² *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 16, 31-32; *ZsO* II/1, n. 2874, 3255, 3745, 4219, 4917.

²³ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 32, 44; *ZsO* II/2, n. 5773, 6355.

²⁴ D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 43; *Isti, Na klizištu povijesti. Sveta kruna ugarska i Sveta kruna bosanska 1387-1463*, Zagreb – Sarajevo 2006, 174.

²⁵ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić, splitska vojvotkinja i bosanska kraljica*, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 20 (1987) 189; *Isti, Na klizištu povijesti*, 226. Билослав Љубунчић је вероватно личност истоветна са последњим босанским кастеланом Омиша који је тај положај напустио крајем марта или почетком априла 1416. године. Погледати: Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића и борба за његово наслеђе*, *ИЧ* 54 (2007) 142-147.

поседа, као и све очеве.²⁶ Пелегрин се одмах после 1416. преудала за Петра Чипика са којим је имала најмање четверо деце, међу којима је био познати хуманиста Кориолан, ктитор чувеног каштела Чипика у Каштелу Старом на Дилату. Иванишев син, Гргур-Грго Иванишевић, спорио се касније са Кориоланом око поседа, а чини се да су тај сукоб додатно подгревале промлетачке симпатије Јурјевићевих потомака и проугарске Чипикових. Село Радошић је припало Чипику, али је и Иванишевић остао имућан поседник.²⁷ О даљој судбини Петрициних наследника, међутим, немамо података.

*

Кнез Рауп (Рауф) Драговић из Сане био је дугогодишњи Хрвојев слуга и човек од поверења. За свог господара обављао је низ најважнијих послова о којима ће овде бити речи, иако је његово деловање везано непосредно за Сплит било краткотрајно. Први пут се помиње 15. јануара 1399. године, истог дана када је краљ Остоја, уз подршку Вукчића, уступио Дубровчанима Сланско приморје. Рауп је, заједно са краљевим логотетом Стипаном Добриновићем послат у Дубровник да преузме заостали Светодмитарски доходак што је био предуслов да Остоја изда потврду старих привилегија граду св. Влаха.²⁸

²⁶ I. Babić, *Oporuke Pelegrine, Petra i Koriolana Cipika*, Radovi Instituta za povijest umjetnosti 30, Zagreb 2006, 29, 31, 33, 39-40. Пелегрин је Иванишу, који је у време састављања тестамена био одсутан из Трогира, оставила 200 златних дуката, нешто сребра и сва очева добра. Њену имовину требало је на равне части да поделе њен удовац Петар Чипико, те њена деца – синови Иваниш, Никола, Марин и Кориолан и кћер Петрица. Не наводи се прецизно о којој се имовини ради, осим што је за село Радошић назначено да се надаље морало наслеђивати искључиво по мушкој линији.

²⁷ F. Rački, *Notae Joannis Lucii*, 263; I. Pederin, *Koriolan Cippico, njegov odnos prema mletačkoj vlasti i njegove veze sa ugarskim dvorom*, Zbornik Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU 13 (1983) 193-195. У спору Кориолана и Грге Иванишевића потоњег је заступао доктор права Јаков Андреис, док је судија био трогирски викар Лоренцо (Ловринац). Међу поседима који су, поред Радошића, били предмет спора помињу се и: земља крај Св. Петра на обали, затим у Клужаници, крај Св. Николе и у Дубовици (укупно 205 вретена), као и две зидане куће у Трогиру. Део тих поседа припао је Грги Иванишевићу.

²⁸ М. Пуцић, *Споменици српски II*, Београд 1862, 43-44, док. бр. 61; F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, 131; Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I-1 (=ССП I-1)*, Београд – Сремски Карловци 1929, 423-424, док. бр. 430; Р. Михаљчић, *Писмо краља Остоје о Српском дохотку 1399*, Грађа о прошлости Босне (=ГПБ) 2 (2009) 123-127.

Петог фебруара исте године, кнез Рауп и логотет Стипан примили су к знању да Дубровчани намеравају да њиховим господарима доделе племство и куће. Размењене су и заклетве којима је званично потврђен уговор о уступању приморског појаса од Курила до Стона, те је истог дана краљ потврдио дубровачке привилегије.²⁹ Сутрадан су дубровачке власти затражиле од босанских посланика да отпутују до војводе Радича Санковића и од њега издејствују потврду уступљених поседа, будући да су се они преплитали са Радичевим.³⁰ Осмог фебруара исплаћен је и дуговани доходак. У свим дубровачким документима, кнез Рауп се наводи као *servitor* великог војводе Хрвоја и посланик краља Остоје.³¹ Преузимање кућа није, пак, прошло без трзавица. Незадовољни понуђеним избором зграда, босански посланици су, на крају, добили право да сами изаберу куће. Након тога је одлука о додели истих озваничена двома повељама од 25. фебруара 1399. године.³² Рауп и логотет Стипан су крајем фебруара окончали преговоре са Дубровчанима, посредујући вероватно и у њиховим првим контактима са војводом Радичом.³³

²⁹ ed. N. Nodilo, *Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*, Zagreb 1893, 185; N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siecle* II, Paris 1899, 76; G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku god. 1399. i kralj Ostoja*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 40 (1928) 121-122.

³⁰ N. Jorga, *Notes et Extraits* II, 76.

³¹ К. Јиречек, *Споменици српски*, Споменик СКА 11 (1892) 103; G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku*, 121; М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА 168 (1935) 235. Чремошник на основу вести из Дубровачког архива наводи да су Дубровчани Раупу, из захвалности, дали не само 300 перпера дара јавно, већ и још 150 тајно, уз напомену „*specialiter*“.

³² N. Jorga, *Notes et Extraits* II, 76-77; G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku*, 121; С. Рудић, *О кући Хрвоја Вукчића Хрватинића у Дубровнику*, ИЧ 56 (2008) 353-355; Р. Михаљчић, *Повеља краља Остоје којом потврђује раније даровнице Дубровнику (1399)*, Стари српски архив (=ССА) 7 (2008) 163-173; Исти, *Исправа о примању краља Стефана Остоје за дубровачког властелина (1399)*, ГПБ 2 (2009) 129-145; Исти, *Исправа о примању Хрвоја Вукчића за дубровачког властелина (1399)*, ССА 8 (2009) 165-171.

³³ N. Jorga, *Notes et Extraits* II, 75-77; G. Čremošnik, *Prodaja bosanskog Primorja Dubrovniku*, 122. Рауп и логотет Стипан су, према Чремошнику, издејствовали повећање свог посланичког дара са 300 на 500 перпера, изгласано у Дубровнику 25. фебруара 1399. године. Због тога је овај историчар оценио да њих двојица „*kao da nisu bili najskromniji Bosanci*“. Могуће је, међутим, да је то била самостална одлука дубровачких власти.

Кнез Рауп се поново појављује у изворима тек 27. јануара 1403. године, када му пишу Дубровчани, захваљујући му на залагању за укидање незаконите продаје соли у Суторини коју је вршио велики војвода Сандаљ Хранић и молећи га да се и даље залаже за то.³⁴ Јасно је да је кнез задобио поверење дубровачких власти, што наговештава да је и након 1399. вршио посланичку и посредничку службу у име свог господара, великог војводе Хрвоја, али и босанске државе. Власти града св. Влаха истакле су даље, у поменутом писму из 1403, да је Рауп разговарао са Јакетом и Палком Гундулићима и да им је послао извесни „слободни лист“ по Дабиживу Латиници, још једном Хрвојевом фамилијару који ће доцније управљати Сребреницом у војводино име.³⁵ Након тога су предложили да му пошаљу једног властелина, како би заједно отишли до Вукчића и пред њим се додатно zaloжили за уклањање Сандаљевих солана. Надали су се да ће им Драговић помоћи и да добију „слободни лист“ од капетана напуљских галија и заштитити их од даљих напада на мору. Мисија коју су Дубровчани наменили Раупу није се окончала пре избијања босанско-дубровачког рата у јуну 1403. године, када су на дневни ред била стављена значајнија питања.

Сукоб Хрвоја и краља Остоје пренео је делатност кнеза Раупа из јужне у средњу Далмацију. Још пре промене на босанском престолу, Вукчић је почео да постепено осамостаљује своју област, посебно од када је од Ладислава Напуљског добио звање херцега Сплита и кнеза средњо-далматинских острва. Остојиним падом и заузимањем Омиша, Хрвојева област је била заокружена, као и његова доминација далматинским простором. Рауп Драговић имао је своју улогу у тим променама. У једином документу у коме се наводи именом, презименом и местом порекла, од 25. марта 1405. године, Рауп је уписан као *miles* кнеза града Сплита.³⁶ Функција *miles*-а, није сасвим разјашњена, али се радило о војном звању које није било стална служба, већ се јављало само у кризним периодима.³⁷ За време Хрвојеве власти у Сплиту, пре Драговића ту је

³⁴ М. Пуцић, *Споменици срџбски* I, 44-45, док. бр. 80; *ССП I-1*, 479-480, док. бр. 497; М. Динић, *Државни сабор средњовековне Босне*, Београд 1955, 50; *ZsO II/1*, n. 2233; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 98.

³⁵ О Сребреници у време Хрвоја Вукчића и о Дабиживу Латиници погледати: М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I*, Београд 1955, *passim*; Ј. Мргић-Радојчић, *Доњи Краји*, 98-99.

³⁶ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 31; *ZsO II/1*, n. 3745.

³⁷ G. Novak, *Comes, potestas, prior, consul, rector, capitaneus i miles grada Splita*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 50 (1928-29) 263-264.

службу неко време вршио сплитски патрициј Миха Мадријев (крајем 1403), с тим што се он наводи као *miles града Сплита*, док се Рауп помиње као *miles кнеза града Сплита*.³⁸ Није нам познато да ли се ради о различитој служби или тек о различитој формулацији истог звања.

Разлог који би могао да стоји иза именовања *miles*-а марта 1405. био је латентни херцегов сукоб са Дубровчанима око средњодалматинских острва, на првом месту Корчуле, као и око решења спорова у вези са мировним споразумом Босне и Дубровника који дуго није био закључен због тврдих ставова обеју страна. Управо у вези са тим је и писмо које су 26. марта 1405. дубровачке власти упутиле свом старом пријатељу кнезу Раупу кога називају „*почтеним Дубровчанином*“. У том документу они му честитају на недавном избору за сплитског кнеза и надају се наставку добрих односа из прошлости. Због тога се и чуде што су их нападала нека сплитска пловила. Нису могли да верују да их нападају пријатељи попут Драговића и његовог господара Хрвоја, па су желели да се кнез постара да неки лоши људи не покваре добре односе јер су Сплићани иначе слободни да долазе у Дубровник.³⁹ Упркос подацима које доноси ово писмо, Рауп никада није постао кнез Сплита, јер је то већ био Петрица Јурјевић. Вероватно је да дубровачке власти нису у српскословенском нашле реч којом би превеле звање *miles*-а или да нису јасно диференцирале сплитске градске службе које нису имале адекватни еквивалент у Дубровнику. Није нам познато да ли је Рауп Драговић на било који начин одговорио на поменуто писмо.

Један дубровачки извор из маја 1405. помиње Драговића у контексту изолованом од далматинске политике његовог господара, херцега Хрвоја. Вукчић је, наиме, око 1404. дошао у посед Сребренице, важног трговишта у Подрињу насталог око рудника сребра. Овај град он је задржао све до 1410. када га је предао угарском краљу Жигмунду Луксембуршком. Сребреницом је, у херцегово име, најдуже управљао Дубровчанин Дабижив Латиница, његов вишегодишњи фамилијар и повереник. Кнез Рауп, као што је речено, већ је 1403. посредством Латинице комуницирао са властима у граду св. Влаха. У априлу или мају 1405. године обојица се налазе у Сребреници или њеној околини где се помињу у вези са афером са дубровачким куририма који су имали задатак да посредују између угарског краља и Дубровника или босанских великаша

³⁸ Исто, 251-253; *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 16, 79.

³⁹ М. Пуцић, *Споменици срѣбски* I, 60, док. бр. 110; *ССП* I-1, 480-481, док. бр. 498; *ZsO* II/1, п. 3742; Н. Исailовић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 137, 145, 200.

(нарочито Сандаља Хранића и Павла Раденовића). Лонко Томазиновић, још један Дубровчанин у Хрвојевој служби, преузео је писма и покушао да помогне куририма да утекну, али су га у томе спречили људи Дабижива Латинице, кнеза Раупа и Драгише Дињичића и пребацили му што помаже непријатељу. У исто време је један Раупов слуга, заједно са човеком Дињичића, ухватио неког Сандаљевог слугу.⁴⁰

Након овог догађаја, Драговић је нестао из историјских извора и није позната његова даља улога. Сукоб херцега и Дубровчана утихнуо је до почетка лета исте године, када је Хрвоје коначно преузео пуну контролу над свим острвима средње Далмације и када је дошло до закључења мира између Дубровника и Босне уз потврду дубровачких привилегија од стране новог босанског краља Твртка II Твртковића.⁴¹ Крајем октобра 1405. у Сплиту више не постоји *miles*.⁴² Та служба поново се показала краткорочном и у граду св. Дује се више није јављала до краја Вукчићеве владавине овом комуном.

Имајући у виду изложено, може се закључити да је кнез Рауп Драговић био један од најближих сарадника херцега Хрвоја и фамилијар од његовог највећег поверења.

*

Цвитко Толихнић из Раме постао је сплитски кнез пре 4. октобра 1408. године, када се први пут помиње на том положају.⁴³ И он је једна од особа које се помињу искључиво у далматинским документима и, стога, о његовом пореклу сведочи само одредница да је „из Раме“.⁴⁴ Упркос томе што је жупа Рама у време Цвитковог доласка на власт већ почела да улази у титулатуру кнеза Иваниша II Нелипчића и што је Толихнић веома често

⁴⁰ М. Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни* I, 55; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 129.

⁴¹ Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 137-138.

⁴² *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 31; *ZsO* II/1, n. 4219.

⁴³ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 44; *ZsO* II/2, n. 6355.

⁴⁴ D. Farlati, *Illyricum Sacrum* III, Venezia 1765, 361; *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 44-48, 63-64; *ZsO* II/2, n. 6355, 6776, 7904, 8073; *ZsO* III, Budapest 1993, n. 565, 819, 1545, 2691; *ZsO* IV, Budapest 1994, n. 263, 696. Цвитко се помиње као сплитски кнез од 4. X 1408. до 3. VI 1413. године (у сачуваним сплитским списима по њему се датује 4. октобра 1408, 8. маја 1409, 4. септембра и 3. децембра 1410, 3. марта, 9. јуна и 13. августа 1411, 11. јануара и 16. септембра 1412, те 5. марта и 3. јуна 1413).

деловао као пословни заступник Иванишеве сестре Јелене, сплитске херцежице, није вероватно да је он био фамилијар породице Нелипчића.⁴⁵ Херцег Хрвоје је на место сплитског кнеза морао постављати своје људе од поверења, без обзира на пријатељство са шураком или на дугове својој супрузи. Стога смо уверени да је и Цвитко био део ужег круга Хрвојевих слугу, а један од доказа за то је и његово протеривање из града са падом Вукчићевог режима у лето 1413. године.⁴⁶

Толихнић је службовао у времену када је Хрвоје Вукчић почео да прави измене у управном устројству својих области у Далмацији. Од 1405. до 1407. године средњодалматинским острвима управљао је, барем формално, кнез Балша, херцегов син. Сплит је имао своју администрацију, а не може се поуздано рећи да ли је Омиш већ тада чинио целину са острвима или су га контролисали посебно именовани кастелани. До краја 1407. године, створена је мање-више јединствена управа. Хрвоје је био врховни господар области, а свака тврђава и комуна имала је свог надлежног викара или кастелана. Међутим, чини се да је у тој хијерархији власти постојао и међуниво и да је постојао јединствени кнез за Сплит, Омиш и острва, барем у периоду од 1409. до 1411. године.⁴⁷

О реорганизацији Хрвојеве области сведочи чињеница да се 1. априла 1409. као чувари слобода хварске комуне помињу херцег и кнез Цвитко, што би значило да је Толихнић уједно био и хварски кнез.⁴⁸ Нешто касније, 3. марта 1411. године, он се наводи као кнез Омиша, судећи у спору између неких Омишана и Пољичана.⁴⁹ Највероватније је дошло до управног обједињавања Вукчићевихседа у средњој Далмацији, а на чело јединствене области дошао је управо Цвитко Толихнић. До нове промене дошло је са уздизањем Михаила Кабуџића у хијерархији Хрвојевих службеника, па је тако овај дубровачки одметник постао омишки и корчулански (а можда и хварски и брачки) кнез, пре 13. августа 1411, а затим и протовестијар. Занимљиво је да се у то време,

⁴⁵ ur. J. Barbarić – J. Kolanović, *Šibenski diplomatarij*, 79-80, dok. br. 35; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 185-186. О Иванишу II Нелипчићу погледати: Д. Ловреновић, *Цетински кнез Иваниш Нелипчић у политичким превирањима у Далмацији крајем XIV и током првих деценија XV стољећа*, Прилози 22 (1986) 199-220.

⁴⁶ G. Novak, *Povijest Splita I*, 237-238.

⁴⁷ Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића*, 134-136; Исти, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 211-215.

⁴⁸ S. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Budae, Scardonae et Lesinae, Zagrabiae* 1882-1883, 225, 489.

⁴⁹ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 46.

Цвитко наводи као изасланик херцезице Јелене, а Кабужић као викар херцега Хрвоја.⁵⁰ Обојица су, заједно са сплитским суцима, пресуђивали у спору сукобљених Брачана и Хварана, и уопште су се често помињали заједно током 1411. и 1412.⁵¹ Овакав поредак остао је до непромењен све до пролећа 1413. године – Омиш и острва били су под влашћу једног кнеза, а Сплит под влашћу другог. Неке надлежности су се, међутим, и даље преплитале. После губитка Сплита и острва, Омиш су, као једини преостали Хрвојев посед у Далмацији, држала двојица кастелана.⁵²

Захваљујући истраживањима Д. Ловреновића и Младена Анчића, познато нам је више детаља из Толихнићеве делатности и живота. Док је у време кнеза Петрице Хрвојева власт над Сплитом, али и готово целом Далмацијом, била неприкосновена, највећи део Цвитковог мандата протекао је у времену када је врховну власт у тој покрајини повратио угарски краљ Жигмунд. Иако је формално задржао своје поседе и положај, херцег је изгубио некадашњу самосталност у наступању, због чега је, временом, копнео осећај страхопоштовања који је раније наметао далматинским градовима. То се одразило и на положај сплитског кнеза, па је Цвитко Толихнић био растрзан између дужности према свом господару, херцегу, и његовој супрузи, према граду на чијем је челу био и према органима централне угарске власти (тј. хрватско-далматинском бану).⁵³ Постао је слуга више од једног господара, што му је у многоме отежавало деловање. Па опет, показао је да је преузео практичан дух и умешност људи из приморја међу којима је дуго живео и представљао је једног у низу босанских племића који су се успешно интегрисали у друштвене оквире типичне за далматинске комуне.

⁵⁰ Исто, 47; *ZsO* III, n. 819; Н. Исаиловић, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*, ИЧ 56 (2008) 392-395. Као хварски кнез (*honoriandi comes Lesinae*) помиње се 4. јуна 1412. године Парис Суперанцио. Погледати: S. Ljubić, *Statuta et leges*, 226-227.

⁵¹ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 47-48; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 40. Толихнић и Кабужић се јављају заједно у документима датованим 13. августа 1411, те 11. јануара и 5. маја 1412. године. Заједно су проглашени за племиће града Сплита и примљени у градско веће (11. јануара 1412).

⁵² V. Foretić, *Otok Korčula*, 160-173; Н. Исаиловић, *Омиш под влашћу Хрвоја Вукчића*, 142-147; Исти, *Михаило Кабужић*, 397-398; Исти, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 213, 215.

⁵³ I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 852; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 182-184.

Након повратка Далмације под власт краља Жигмунда, из корена се променила ситуација на терену, па су морали бити изнова склопљени сви уговори о контроли и закупу краљевских прихода од соли и царине. Иако су одређени приходи од тих резервата поново уступљени Хрвоју, о томе се морао закључити посебан акт. Тако је бан Карло Курјаковић 2. јуна 1409. под Клисом дао у закуп порез од соли и тридесетине у Скрадину, Шибенику и Трогиру сплитском кнезу Цвитку и сплитском племићу Ивану Иванову.⁵⁴ У присуству људи Нелипчића, уговором је дефинисано и мноштво клаузула које су предвиђале забрану трговине са градовима који су признавали власт Ладислава Напуљског. О томе да су пријатељске и пословне везе још увек надилазиле право сведочи и документ од 27. августа 1409. године, у коме се истиче да је Толихнић у Сплиту запленио брод и товар млетачког трговца Ивана Белтрамовог, намеравајући да га казни са 300 дуката због недозвољене трговине стоком. Међутим, на молбу и уз јемство клишког кастелана Ловре и кнеза Јурја Продашића, некадашњег фамилијара краља Ладислава, иза чега су, заправо стајали притисци Иваниша II Нелипчића и његове жене, Цвитко је пристао да пусти заробљеног Млечанина.⁵⁵ Опште околности у Далмацији, али и пријатељство Хрвоја и Нелипчића, нагнали су сплитског кнеза да заобиђе закон и лиши своју општину прихода од казне. Као што је истакао М. Анчић, на делу је, без сумње, била корупција. Толихнићево име среће се и у дубровачким одлукама већа од 11. новембра 1410. године, када је, у склопу припрема за, на крају неостварено, крунисање Жигмунда Луксембуршког за босанског краља, требало да га посети делегација града св. Влаха на путу за Угарску.⁵⁶

Кнез Цвитко је спроводио и бројне друге херцегове налоге, па је, по Ивану Марка Крижанова, почетком 1411. године, упутио писма Трогиранима тражећи да протерају неке Сплићане које је Хрвоје изгнао из града након чега су они нашли уточиште у Трогиру. Запретио им је казном од 10 000 златних дуката уколико не поступе по том налогу, на шта су се они 18. фебруара исте године жалили краљу Жигмунду да трпе

⁵⁴ М. Анчић, *Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo (Prilog poznavanju prvih humanističkih krugova u Dalmaciji)*, *Radovi Zadar* 47 (2005) 114-117, 140-141; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 145; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 168.

⁵⁵ М. Анчић, *Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo*, 117, 142.

⁵⁶ М. Анчић, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb 2001, 266. Истом приликом дубровачко посланство требало је да посети и Јелену Нелипчић.

херцегове притиске.⁵⁷ Забележена су још два случаја који указују на то да је било доста тешко доћи до усаглашавања интереса свих политичких чинилаца у Далмацији, Босни и Угарској. Тако се херцег Хрвоје 27. априла 1411. из Јајца жалио кнезу, судијама и већу свога града Сплита што су донели одлуку да „бившем краљу Босне Остоји“ поклоне једну кућу са поседима који су припадали Петру Кацијанићу и захтевао је да се тај закључак поништи, а исти поседи дарују херцеговом слуги, Сплићанину Станку Дујмову.⁵⁸ Ово писмо садржи и посредну оптужбу о учешћу кнеза Цвитка у доношењу погрешне одлуке. Последица по његов положај није било, али је изванредан зазор и страх од још увек моћног Хрвоја постојао код Толихнића, што се види из његове молбе од 29. априла 1412. године да сплитски канцелар два пута изда признаницу којом се закупац херцегових посела у Сплиту заклео да кнез Цвитко није преузео ништа од новца добијеног тим закупом. То је учињено ради „умирења и заштите“ поменутог кнеза.⁵⁹

Доста података сачувано је и о Цвитковом деловању у својству правног и пословног заступника сплитске херцезице Јелене Нелипчић. Он је испрва био сведок или посредник у трансакцијама између Јелениних дужника и њених „жупана“, тј. финансијских заступника. Тако је 13. јуна 1409. примио од Крижана Маркова 43 марке и две унче сребра које је херцезица својевремено наменила за израду рекликвијара за мошти св. Дује.⁶⁰ Толихнић је и 5. маја 1412. посведочио да је Андрија Дујмов исплатио Крижану Марковом камату од 30 дуката на очев дуг Јелени Нелипчић. Око месец дана касније, 25. јуна 1412. године, сплитски кнез је и лично заступао Јеленине пословне интересе, наплаћујући дугове које је она потраживала од Дујма Јеремијиног и Анице, супруге Михе Мадиева.⁶¹ Као што смо већ напоменули, Цвитко Толихнић је још 13.

⁵⁷ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, 225; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 873-876; V. Klaić, *Povijest Hrvata III*, Zagreb 1980², 80.

⁵⁸ I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, 852; M. Brković, *U Jajcu izdane isprave bosanskih vladara*, Radovi Zadar 40 (1998) 98.

⁵⁹ M. Ančić, *Inventar splitskoga kancelara i javnog bilježnika Tome Colutii de Cingulo*, 117-118.

⁶⁰ G. Alačević, *La consorte di Hervoya duca di Spalato contribuisce quarantre marche e due onces d'argento pel lavoro dell'arca di S. Doimo*, *Bullettino* 14 (1891) 74; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 185.

⁶¹ V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411-1412)*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije. Izdanje Historijskog arhiva u Splitu 8 (1974) 13, 15, 52-53; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 185-186; Isti, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 43. Сер Дујам је предао Толихнићу 100 дуката и тиме измирио ранији дуг херцезици

августа 1411. поменут као херцежицин делегат на суђењу одржаном испред сплитског каштела поводом спора неких острвљана.⁶² На основу до сада изложеног, чини се да су надлежности овог сплитског кнеза увелико надилазиле оквир предвиђен основним описом службе коју је вршио.

Упркос свом деликатном положају и страхопоштовању које је осећао и према херцегу Хрвоју и према угарском краљу Жигмунду, Цвитко Толихнић био је и сам угледан, а вероватно и имућан човек. Иако о Цвитковом приватном пословању немамо података, зна се да је његов *cavalerius* сер Мишљен имао користи од службовања код сплитског кнеза. Тако је у сплитским нотарским књигама забележено да је Никола Ловрин из Шибеника, становник Сплита, поклонио Мишљену један нож окован сребром у знак захвалности за нека добротинства (1. фебруара 1412). Исти кнежев службеник бавио се и кредитним пословањем – давао је на зајам мале своте новца сиромашнијим пучанима. Сачуван је помен о две Мишљенове позајмице (из јануара 1412. године) – Цвитоју Ратову из Перуна, односно Стојславу и Милогосту Лепићу.⁶³ Нема сумње да је на исти начин, али са већим сумама и са важнијим људима, пословао и кнез Цвитко Толихнић.

Уочи самог слома Хрвојеве власти у Сплиту, 2. маја 1413, у град св. Дује упућен је фирентински посланик Ђовани д'Андреоцо Орланди са циљем да преузме наследство Фирентинца Ренијеа Кјаринија Даванцатија. Посланик је имао задатак да посети Венецију, а затим и Сплит где је требало да се обрати херцегу и његовој супрузи у вези са својим послом, будући да је Ренијеов деда Бернардо био сплитски грађанин и племић. Орландију је такође речено да се обрати и господину Ивану, кнезу Цетине, као и кнезу Цвитку, Хрвојевим службеницима и правим заменицима (*luogotenenti*), и да их поздрави као добре пријатеље фирентинске општине.⁶⁴ Није познато да ли је посланство реализовано пре сплитске побуне против херцега.

од 300 дуката, док је госпођа Аница исплатила 300 малих либара и тиме измирила остатак дуга свог мужа Михе Мадијева који је износио 150 дуката. Ловреновић датује признанице од 25. јуна у 1413. годину, што је, међутим, у несагласју са досадашњим сазнањима о времену пада Хрвојевог режима у Сплиту.

⁶² *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 47-48.

⁶³ V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411-1412)*, 13-14, 40. Дужници су Мишљену дуговали неколико каца вина, односно 4 мале либре новца.

⁶⁴ N. Jorga, *Notes et Extraits* II, 141; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 186-187; *ZsO* IV, n. 528.

На основу извода из аката сплитске општине, донетих у *Bullettino di archeologia e storia Dalmata*, до преврата у граду дошло је између 3. и 4. јуна 1413. јер се првог датума по последњи пут акта датују по херцегу Хрвоју и кнезу Цвитку Толихнићу, док се већ следећег дана помиње краљ Жигмунд и ректор Карин Радослављев.⁶⁵ Међу судијама, промењен је само Павао Вучинин, осведочени сарадник Босанаца.⁶⁶ Сплитски патрицији су се, мотивисани обавештењима са угарског двора да је Хрвоје проглашен издајником, побунили и након извесног времена протерали херцегову посаду и кнеза Цвитка, те срушили утврђење, изграђено 1403. године, у којем су они били смештени. Краљ Жигмунд је још пре 17. јуна 1413. био обавештен о смени власти, што се види из његовог писма Дубровчанима у којем тражи од њих да запоседну средњодалматинска острва.⁶⁷ Крајем јуна, Сплићани су писали угарском владару, тражећи потврду повластица и поништење свих Вукчићевих мера против аутономије комуне. Дана 8. јула 1413. заклели су се да ће саградити цркву св. Витала (Вида) да обележе ослобођење од фараонског ропства, а до јесени им је Жигмунд потврдио привилегије. Даља судбина Цвитка Толихнића није нам позната.⁶⁸

*

Поткнез (*viccomes*) Гојчин помиње се у Сплиту од 8. фебруара 1411. до 5. марта 1413. године.⁶⁹ Појава поткнеза у вези је са усложњавањем државног апарата Хрвоја Вукчића у средњодалматинским областима. Његова улога је највероватније била да замењује и преузима кнежева овлашћења у случају његовог одсуства или спречености. Тако је Гојчин

⁶⁵ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 63-64; G. Novak, *Povijest Splita* I, 237-238; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 44; *ZsO* IV, n. 696; J. Мргич-Радојчић, *Доњи Крају*, 92.

⁶⁶ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 64; V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna (1411-1412)*, 18; M. Ančić, *Pet dokumenata*, 165.

⁶⁷ S. Ljubić, *Listine* VII, 123-125; D. Lovrenović, *Na klizištu povijesti*, 171-174; Н. Исаиловић, *Омиу под влашћу Хрвоја Вукчића*, 135-136.

⁶⁸ F. Šišić, *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić*, 226; G. Novak, *Povijest Splita* I, 237-241; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru* II, 857-862; V. Klaić, *Povijest Hrvata* III, 80-81; D. Lovrenović, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 44; Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, 200.

⁶⁹ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 46, 48, 63; V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna*, 18; *ZsO* IV, n. 263. Помени кнеза Гојчина бележе се 8. фебруара 1411, 11. јануара и 12. фебруара 1412, те 5. марта 1413.

први пут наведен као поткнез и судија Сплита, бавећи се неким правним питањем у вези са Омишом, Брачом и Крајином, које је остало недоречено у архивском испису који нам је био доступан.⁷⁰ председавао је, затим, једним суђењем у Сплиту 12. фебруара 1412. године.⁷¹ Познато је да је управо Гојчин, по херцеговом наређењу, 11. јануара 1412. званично предложио да се кнез Цвитко Толихнић и протовестијар Михаило Кабуџић изаберу за племиће и већнике града Сплита. То је учинио он, пошто Толихнић није могао да се самопредложи за ту част.⁷² О Гојчину не знамо ништа, али претпостављамо да је и он био из Босне. Готово је сигурно да, упркос сличности имена, он није личност истоветна са Гојаком Лалковићем, једним Хрвојевим повереником пореклом из Сплита⁷³. Није нам познато ни да ли је имао претходнике и наследнике на том положају, али се чини да је он био први и једини заменик кнеза током Хрвојеве владавине Сплитом.

У Сплиту су се о приходима који су припадали лично Хрвоју Вукчићу старали функционери са титулом жупана који су, на пример, издавали под закуп херцегове земљишне поседе и бринули се о његовим личним финансијама. Ова се функција помиње почев од 1409. године, а позната су нам двојица жупана – Крижан Марков (1409, 1412) и Вукац Угринов (1411).⁷⁴ За Крижана се зна да је био племенити Сплићанин, а то је вероватно био и Вукац. У оба случаја радило се свакако о људима из приморја, будући да им је служба била чисто финансијске природе, за шта људи из Босне, који су чинили великашке свите, углавном нису били стручни. Крижан је обављао послове и за Јелену Нелипчић, Хрвојеву супругу.⁷⁵ Истом кругу људи припадао је и Сплићанин сер Павао Вучинин који је, маја 1412. године, поменут као Јеленин заступник.⁷⁶ По свему судећи, ови жупани нису били стална функција, већ по потреби (*ad hoc*)

⁷⁰ *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 46. У овом документу помиње се и крајински властелин Павле Костањић који је имао поседе у Макаарском приморју.

⁷¹ V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna*, 18.

⁷² *Serie dei Reggitori di Spalato*, *Bullettino* 13 (1890) 48; *ZsO* III, n. 1545.

⁷³ *ССП I-1*, 451-453, док. бр. 463 и 464; V. Foretić, *Otok Korčula*, 137.

⁷⁴ V. Rismondo, *Registar splitskog notara Jakova de Penna*, 8, 26, 37, 46; F. Smiljanić, *O položaju i funkciji župana u hrvatskim srednjovjekovnim vrelima od 9. do 16. stoljeća*, *Povijesni prilozi* 33 (2007) 72-74.

⁷⁵ V. Rismondo, *Pomorski Split druge polovine XIV st.*, 108; D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 185; Isti, *Hrvoje Vukčić Hrvatinić i Splitska komuna*, 40, 43.

⁷⁶ D. Lovrenović, *Jelena Nelipčić*, 185. Видети и нап. бр. 66. Павао Вучинин примио је, 17. маја 1412. године, 40 дуката на име камате коју је сер Антоније Иванов дуговао Јелени Нелипчић.

бирана овлашћена лица која су се старала о пословању сплитског херцега и његове жене.

Нису само босански фамилијари Хрватинића били погођени сломом Вукчићевог режима у Сплиту. Сплитско Велико веће је 28. августа 1413. лишило племства бројне Хрвојеве присталице међу градским патрицијима, међу којима су били и Крижан Марков, Јурај Продашић, Павао Вучинин, Бартол Рушин, док су грађанских права лишени Иван Фуматис са синовима, Мартин Дујмов, Гргур Угринов и Матија Драгонић. Ови људи су се окренули Венецији, покушавајући да Сплит преведу на страну Млетачке републике и тако поврате привилегије. Због тих активности су 1418. осуђена на смрт и погубљена браћа Крижан, Иван и Антун Маркови и Јаков Иванов. Тако оштар обрачун са некадашњим Хрвојевим присталицама, појачао је сукобе у граду и убрзао долазак Сплита под власт Млечана (1420).⁷⁷

⁷⁷ G. Novak, *Povijest Splita I*, 238-250.

Neven Isailović

**ON FAMILIARES OF HRVOJE VUKČIĆ HRVATINIĆ
IN SPLIT (1403-1413)
(Summary)**

When the mighty Bosnian magnate Hrvoje Vukčić Hrvatinić gained Split and the title of its duke from Ladislas, the king of Naples and the Hungarian pretender, in late October of 1403, he had to organize the city administration in order to secure his power. Reducing the autonomy of Split, he appointed his trusted men – *familiars*, brought from his provinces in Bosnia, to the leading positions in government. For their lord they carried out many tasks that exceeded framework of the office they were formally entrusted. In the group of Hrvoje's *familiars* who served in the Split administration, the most important were city counts Petrica Jurjević of Vrbas and Cvitko Tolihnić of Rama, and also *miles* (knight) Raup (Rauf) Dragović of Sana. Beside the duties they were performing for their master and his wife, Vukčić's men became nobles in the cities of Dalmatia and there is no doubt that they organized their own business, although we only have records of their credit dealings.

Petrica Jurjević of Vrbas held the office of the count of Split from 1403 to 1407/8, during the period of the greatest power of his lord, duke Hrvoje. Jurjević acted as the main executant of the decisions that made that power even stronger. He virtually suspended city's autonomy by taking over not only the judicial, but also administrative, financial and military functions. The duke organized Petrica's wedding to a rich heiress from the city of Trogir – Pelegrina Cega. Jurjević was also elected for noble and councillor in his wife's city, gaining the village of Radošić (as a part of Pelegrina's dowry). After leaving the office in Split, he lived in Trogir until his death in 1416. We were able to trace his descendants there throughout the XV century.

Raup (Rauf) Dragović of Sana was a long-term Hrvoje's trustee and diplomat. He was his envoy to Dubrovnik (1399, 1403) and to Srebrenica (1405), while in Split he was a *miles* (knight) of city's count for a brief period of time during the first half of 1405. It is not known what was the exact purpose of this office, which was of military nature, but it is highly probable that Rauf's appointment was in connection with the unstable political situation that was shaking Dalmatia in the period. We do not know anything about Dragović's life after he left his positions in Split and Srebrenica.

Cvitko Tolihnić of Rama spent most of his mandate as the count of Split (1407/8-1413) in a turbulent time after his lord, Hrvoje, had made up with king Sigismund of Hungary and recognized his authority. His position was much more difficult than his predecessor's – Cvitko had to find ways not to antagonize his duke, king Sigismund or *ban* of Croatia and Dalmatia. There are many sources for his career, more than for any other Hrvoje's *familiaris* that acted solely in Dalmatia. It is known that, other than judicial and administrative functions in the city of Split where he was also elected a noble and councillor, Tolihnić held office of the count of Hvar and Omiš for a period of time and acted as a diplomat and business representative of duke Hrvoje and his wife Jelena Nelipčić. It is noted that his servant Mišljen was giving small loans to people of lesser wealth in order to collect some interest and it is almost certain that Cvitko himself conducted the same business, though with greater amounts of money. Early in June of 1413, the citizens of Split, supported by king Sigismund, overthrew Hrvoje's regime, ousted count Cvitko and his garrison and destroyed the fortress built by the Neapolitans and Bosnians in 1403. After that, Tolihnić disappeared from known historical sources.

Vicecount Gojčin was mentioned in Split in the period between 1411 and 1413 as a deputy (vicar) of Cvitko Tolihnić. In count's absence he held trials and controlled city administration. About his origins, genealogy and career there are no records. The private and business interests of Hrvoje Vukčić in Split were represented by his *župans*, the officials elected *ad hoc*, who gathered the money that came from the renters of duke's estates in the city. Unlike the judicial and administrative offices that were held by Bosnian *familiars*, to the office of *župan* were appointed the citizens of Split.

Key words: Split, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, Petrica Jurjević, Raup (Rauf) Dragović, Cvitko Tolihnić, Gojčin, Vukac Ugrinov, Križan Markov, Pavao Vučine, Dalmatia, Croatia, Bosnia, 15th century, familiars

Ђуро ТОШИЋ
Историјски институт
Београд

БОСАНСКИ „ЛУТАЈУЋИ ВИТЕЗОВИ“ ПАШТРОВИЋИ*

Анстракт: На основу постојеће литературе, те објављене, а посебно необјављене архивске грађе дубровачке и которске провенијенције, у раду је приказан долазак тројице од петорице синова Радослава Паштровића (Андрија, Николица, Алекса, Остоја и Радич) из паштровићке области у Зети на подручје средњовјековне требињске жупе. Посебно је апострофирана дипломатска служба тројице преко Котора избјеглих Паштровића (Алексе, Остоје и Радича) који су је – у складу с властитим интересима – уз честе прекиде и прелажење с једне на другу страну, обављали код најистакнутијих обласних господара (Косача и Павловића) и босанских краљева. Најдуже су се, ипак, задржавали на двору Радосава Павловића, којем је Алекса завршавао бројне и веома сложене послове око регулисања чувеног „конавоског питања“ са Дубровником, а Остоја му био „десна рука“ на Порти, гдје је – служећи се лажима, митом и корупцијом – настојао да пребаци сву кривицу на Дубровчане у неправедном Павловићевом рату с њима. И најмлађи од браће Радич је, вођен примјером старије браће (Алексе и Остоје), пружао своје дипломатске услуге истом „послодавцу“, све док овај није изгубио требињску област (1439), последице чега је постао племић и дипломата на двору новог господара ових крајева војводе и херцега Стефана Вукчића Косаче.

Кључне ријечи: Паштровићи, Алекса, Остоја, Радич, Конавле, Дубровник, Котор, султан, Порта.

Презиме чувене властеоске породице Паштровића – било оних из зетског приморја, по којима је читава област Паштровића добила име, или, пак, касније оних из средњовековне Босне – поодавно је познато у историјској литератури. Још је Константин Јиречек у своје вријеме закључио како се више носилаца овог презимена – Никола, Остоја, Радич,

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века* (Ев. бр. 147030).

Стефан и Алекса – јавља као властела у служби Сандаља Хранића Косаче, те истакнутих обласних господара из племићке куће Павловића и самог босанског краља.¹ Овако сажето и концизно приказану појаву Паштровића, Иван Божић је објаснио чињеницом да су ови „лутајући“ босански племићи стали на страну босанског војводе Сандаља Хранића када се сукобио са зетским главаром Ђурђем II Балшићем и у другој половини 1398. био присиљен на узмицање, у чему су му се придружили, очито уплашени од освете Балшића, дојучерашњи савезници и њему лојални поданици Паштровићи. Не налазећи у изворима сигурну потврду за то, увијек опрезни Божић се „заштитио“ претпоставком да су се догађаји у овом зетско-босанском сукобу „можда одиграли тако“.² Но, и поред све опрезности, акрибичном историчару су се, ипак, поткрала два ситнија превида: прво, погрешно је везивао све код Јиречека наведене Паштровиће за Босну и друго, прерано их је „преселио“ у ову земљу, будући да нису „тако брзо и рано“ напустили своју територију и град Котор у којем су, последице примања которског грађанства, „слободно, безбједно и грађански живјели као што чине други наши грађани“.³

Мада се не зна тачно који је од ове двојице аутора први „открио“ докуменат о додјеливању грађанства синовима Радослава Паштровића, њиме се, поред Божића, готово у исто вријеме користио и Јован Вукмановић приликом писања етнографске студије о области Паштровића.⁴ Изгубивши из вида да је у Котору тога доба година почињала – према стилу Рођења (*Stylus nativitatis*) – 25. децембра, овај посљедњи је некритички преузео на почетку исправе наведени датум, 29. децембар 1399, умјесто 29. децембра 1398. године када је настала оригинална даровница. Вукмановић је, поред погрешног датирања, у њеном садржају примјетио само двојицу најмлађих Паштровића – Остоју и Радича Паштровића – иако се из општег смисла документа, а посебно оног мјеста у њему гдје се говори „о дуговима њиховог оца“ (*per debitum ... patris eorum*) а не очева – јасно види да се радило о петорици синова (*Andreas, Nicolizam, Allexium, Ostoiam et Radicium*) истог човјека, званог Радослав.⁵ Да је аутор

¹ К. Лиречек, *Историја Срба II*, Београд 1952, 46.

² И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, Историски часопис IX-X (1959) 153 и *Исти, Период Балшића*, *Историја Црне Горе II/2*, Титоград 1970, 67.

³ Н. Порчић, *Један незапажени податак о властелинској породици Паштровића (Један незапажени податак)*, Мешовита грађа (*Miscellanea*), XXVII, Београд 2006 – Прилог, 46.

⁴ Ј. Вукмановић, *Паштровићи – антропогеографско-етнолошка испитивања (Паштровићи)*, Цетиње 1960, 72.

⁵ Н. Порчић, *Један незапажени податак* – Прилог 46.

ове етнографске студије знао за двије године раније објављени, до краја архивски утемељен, рад Риста Ковијанића о которским кнежевима у доба самосталности, сигурно му се не би десиле ове грешке хронолошке и персоналне природе.⁶

Готово у исто вријеме када се Божић бавио облашћу Паштровића у средњем вијеку и њеним утицајем на истоимену властелу у Босни, на босанске Паштровиће се осврнуо и археолог Паво Анђелић у своме раду о градовима у горњем току ријеке Неретве. Полазећи од старе, у литератури већ одавно прихваћене, тезе о утврђеном граду кнеза Алексе Паштровића Бијелој у близини Коњица, Анђелић се позабавио и анализом, њему познатих, објављених извора о Алекси, Остоји и Радичу Паштровићу. На основу ситних и кроз цијелу прву половину XV вијека, на разним странама разасутих података дошао је до убједљивог закључка да су ова тројица били браћа, чије га је презиме „упутило“ у зетску област Паштровића, гдје им је на основу расположивих извора трагао за поријеклом.⁷

Убрзо после Анђелића, до данас, без сумње, најбољи познавалац хумско-требињске властеле Михаило Динић посветио је, поред осталих племићких породица, пажњу и породици Паштровића. На основу минуциозне анализе објављене, а посебно необјављене, дубровачке архивске грађе, он је унеколико проширио „именски регистар“ ове породице у XIV вијеку успјелим приказом занимљиве личности Никше (Николице!) Паштровића ангажованог у служби Ђурђа Балшића 1375. године, а уз то допунио и Анђелићева сазнања о тројици поменутих босанских Паштровића (Алекси, Остоји и Радичу). Занимљиво је да је Динић, за разлику од претходних истраживача, посумњао у повезаност паштровићке области у Зети и истоимене босанске властеле, остављајући опрезно мјеста претпоставци да су сви, у њему доступним изворима, познати Паштровићи – од Николице 1355. до Радича 1450. године – могли живјети у залеђу Дубровника.⁸ Највећу спремност да прихвати ове Динићеве – више претпоставке неголи хипотетичке тврдње – показао је Љубо Спаравало, који је, доказујући да Бијела кнеза Алексе Паштровића није била код Коњица већ уз дубровачку границу код Требиња, једним конзистентним и чврсто сатканим текстом увелико обогатио дотадашњу

⁶ Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности (1391-1420)*, Историски записи 13/1-2 (1957) 153-154.

⁷ Р. Анђелић, *Srednjevjekovni gradovi u Neretvi (Srednjevjekovni gradovi)*, Glasnik Zemaljskog muzeja (GZM) u Sarajevu 13 (1958) 190-192.

⁸ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, Београд 1967, 22, 62-63, 77, 91.

спознају о цјелокупној Алексиној, Остојиној и Радичевој дјелатности последице њиховог преласка из Боке у требињску област.⁹

Овако богата и разноврсна дјелатност браће Паштровића није промакла ни пажњи Анте Бабића, који је већи дио свога рада о дипломатској служби у средњовјековној Босни посветио управо њима. Посебно живо и пластично осликао је „лик и дјело“, по годинама средњег од браће, Остоје Паштровића, уз благо „уздржан став“ према оцјенама дубровачке владе која није бирала ријечи да у што рђавијем и негативнијем свјетлу прикаже овог „дипломатског агента“ на Павловићевом двору који јој се ништа мање није замјерио од његовог безобзирног и силовитог господара приликом рјешавања конавоског питања.¹⁰

И, најзад, тачку на често изражавану недоумицу око постојања и природе повезаности зетских и босанских Паштровића ставио је представник млађе генерације историчара Небојша Порчић. Он је, на основу једног незапаженог архивског податка которске провенијенције о властеоској породици Паштровића, неспорно показао да су тројица пунољетних Паштровића (Андрија, Николица и Алекса), у своје име и у име двојице своје – вјероватно млађе и малољетне браће – (Остоје и Радича), склопили „уговор, погодбу и споразум“ (*pacta, convenciones et concordia*) са представницима которских власти око пријема међу њихове грађане. При том је добро примјетио да поменути браћа и њихов отац Радослав немају уз лично име никакву другу одредницу осим одреднице „Паштровић“ и да се међу њима из генерације у генерацију понављају имена Андрија, Никола, Радослав и Алекса која су носили њихови преци и сродници током XIV вијека. Увјерљива је и ауторова констатација да имена последњих тројице Паштровића (Алекса, Остоја и Радич) у потпуности коинцидирају са именима три брата Паштровића који се деценију-двје помињу као властела у служби босанских властодржаца. Од тога нам не треба тражити ваљанијег доказа да се ради о истој породици која се преселила из зетског краја у залеђе Дубровника, као што су то претпостављали и неки од старијих историчара.¹¹

Од користи нам је био и необјављени рукопис докторске тезе Срђана Рудића о босанској властели у XV вијеку у коме су на једном мјесту систематски и прегледно сакупљена сва досадашња сазнања о

⁹ Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, Историјски гласник 1-2 (1981) 63-87.

¹⁰ А. Бабић, *Дипломатска служба у средњовјековној Босни (Дипломатска служба)*, Из историје средњовјековне Босне, Сарајево 1972, 163-165, нар. 318.

¹¹ Н. Порчић, *Један незапажени податак*, 50-51, Прилог, 46-47. О томе види опширније: И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 153.

породици Паштровић.¹² Не бисмо смјели заборавити и необјављени рукопис магистарског рада Невена Исаиловића о политици босанских владара према Далмацији крајем XIV и почетком XV вијека у којем је запажена и из анонимности извучена улога Сандаљевог агилног и амбициозног кнеза Алексе у утврђеном Скрадину.¹³

*
* *

Као људима од повјерења, которска влада је крајем XIV вијека, поред грађанских права и куће за становање, те уз опроштај свих у прошлости почињених „сагрешења“, обезбједила још неко вријеме Паштровићима сигуран боравак у своме граду. Колико је дуго потрајало то својеврсно „право азила“ не бисмо знали рећи, пошто су извори нагло „заћутали“ о новопеченим которским грађанима и Сандаљевим штићеницима. Тек нам 1409. године избија на „видјело“ први (вјероватно и најстарији од тројице браће који су се преселили у Босну) Алекса, када му баница Анка и њезин зет војвода Сандаљ додјељују (до данас неубицарано) село Кричева Драга у островичкој жупи.¹⁴ Склапањем брака са Катарином, кћерком бана Вука Вукчића и банице Анке, Сандаљ је још у прољеће 1405. дошао у посјед утврђених мјеста – Островице и Скрадина – којима је управљао преко својих званичника.¹⁵ О томе посредно свједочи и апелација Ивана Шибенчанина, гвардијана фрањевачког самостана у Скрадину, на војводу Сандаља или на баницу Анку против пресуде скрадинског суда о некој баштинској парници која се водила „*contra ... egregio viro Alexio honorabili comite Scradonensi*“.¹⁶ Овај „часни кнез“ Скрадина господин „Alexio“ не бијаше нико други до

¹² С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, Београд 2004, 166-168 (одбрањена докторска теза – у рукопису).

¹³ Н. Исаиловић, *Политика босанских владара према Далмацији (1391-1409)*, Београд 2008, 167-168 (одбрањена магистарска теза – у рукопису).

¹⁴ L. Thallöczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914, 352, br. XXIII, 15. VI 1409. Упор. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača (Veliki vojvoda bosanski Sandalj)*, Sarajevo 2009, 175.

¹⁵ D. Lovrenović, *Kako je bosanski vojvoda Sandalj Hranić došao u posjed Ostrovice i Skradina*, Radovi Instituta za hrvatsku povijest 19 (1986) 231-236.

¹⁶ F. Šišić, *Nekoliko isprava iz početka XV stoljeća*, Rad JAZU XXXIX (1938) 310-312, br. 127, 14. XI 1408. На овај податак скренуо нам је пажњу колега Н. Исаиловић, на чему му се и овом приликом најтоплије захваљујемо.

Сандаљев стари зналац и штићеник који је у близини (у ужем подручју островичке жупе) имао поменућу баштину у Кричевој Драги. Неких других појединости о Алексином обављању функције скрадинског кнеза извори не помињу. Колико нам је данас знано војвода Сандаљ је, после развода са Катарином, средином 1411. продао Млечанима Островицу и право на Скрадин за 5.000 дуката, изузимајући из продајног уговора „села у власништву специјалних личности“ (*villarum propriatibus specialium personarum*): „знаменитог кнеза Алексе, војводиног слуге и поштеног витеза“ (*servitoris et egregii militis*), те задарског грађанина Шимуна Детрика и Габријела Ноздроње, која су им повељом краља Ладислава дарована, а са Сандаљеве стране потврђена.¹⁷ Да ли је Алекса, заједно са кастеланом Островице и Сандаљевим заступником, архијаконотом Теодором, отишао код Косаче који је резидирао у Новом, или је остао у друштву „недодирљивих“ – са угледним задарским грађанином и Ладислављевим витезом, фамилијаром и вјерним подаником Шимуном Детриком и сином омишког кастелана и угарског „официјала“ у Дријевима Филипа Ноздроње, Габријелом – извори нам не кажу ништа.¹⁸ Но, и ако је остао на добијеној баштини у Кричевој Драги није се тамо

¹⁷ Š. Ljubić, *Statuta et leges civitatis Budae, civitatis Scardonae, et civitatis et insulae Lesinae*, Zagreb 1882-1883, 157-159, br. XI, 13. IV 1411. и *Isti, Listine o odnošajih Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, knj. VI, Zagreb 1878, 148, br. CXXXVII, 13. IV 1411. Упор. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj*, 183. О Сандаљевој продаји Островице и права на Скрадин Млечанима види: D. Lovrenović, *Ostrovica i Skradin u mletačko-ugarskim ratovima (1409-1420)*, *Historijski zbornik XXXIX/1* (1986) 163-172.

¹⁸ О угледним Задранима Шимуну Детрику и Габријелу Ноздроњи (са братом Јорданом) – као власницима крупних земљишних посједа и често бираним судијама у Задру – сачувало се мноштво података у исправама задарског и сплитског каптола и другој дипломатичкој грађи које су објавили: N. Jakšić, *Regesti zagubljenih zadarskih kaptolskih isprava na razmeđu XIV i XV stoljeća*, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU u Zadru* 40 (1998) 81-96; ur. M. Ančić, *Srednjovjekovni registri zadarskoga i spliskoga kaptola. I. Registar Artikucija iz Rivignana*, *Fontes, izvori za hrvatsku povijest* 11 (2005) 79-285; I. Lucius, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, *Vindobonae* 1758, 254; I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru II*, *Split* 1979, 845-847, 1134-1135; F. Šišić, *Memoriale Pauli de Paulo, patritii Jadrensis (1371-1408) (Ljetopis Pavla Pavlovića patricija zadarskoga)*, *Vjestnik kr.-Hrv.-Slav.-Dalm. Zemaljskog Arkiva* VI, 1 i 2 (1904) 1-59; F. Rački, *Izvadci iz kraljevskog osrednjeg arhiva u Napulju za jugoslavjensku povijest*, *Arhiv za povijest jugoslavensku* VII (1863) 5-71; T. Smičiklas, *Codex Diplomaticus XXVIII (1395-1399)*, *Zagreb* 1990, 13-14, 122-123.

задржао дуго, пошто га већ почетком наредне (1412) године срећемо у Дубровнику, гдје му влада, вјероватно због неке учињене услуге, даје одређени поклон.¹⁹

Сандаљ се у међувремену, по трећи пут, оженио Јеленом, мајком Балше III, чиме је између закрвљених обласних господара започело ново раздобље непомућеног пријатељства.²⁰ Када је у измијењеним околностима Балша, двије године касније подизао манастир у Прасквици у ктиторској повељи писаној у Будви, међу свједоцима се помиње и „ambasadori del signor voivoda Sandali ... per nome Alexa Pastrovich“.²¹ Међу петорицом племића из области Паштровића који су даровали земљишне посједе подизаној богомољи, на првом и другом мјесту се срећу Никола Радосалић и брат му Радич, што ће рећи други и пети син Радослава Паштровића из поменутог споразума са Котором.²² У допунама ове повеље, писаним на латинском језику, које биљеже прилоге даване манастиру у мјесецима, или чак годинама, касније, као свједоци се помињу најприје Никола Радосалић, а потом Никола Паштровић са сином Алексом.²³ У посљедњем дијелу реченице запажамо двије ствари: уз Николино име први пут се наводи патронимичко презиме Радосалић, а други пут опште породично презиме Паштровић (на трећем мјесту у латинском преводу и једно и друго заједно – Nicola Radosalich Pastrovich, и то сваки пут са сином Алексом који се, у складу са устаљеном породичном традицијом, звао по истоименом стрицу Алекси који је, изгледа, био и глава оног дијела породице који је, послвије напуштања Котора, живио и дјеловао у Босни.²⁴ Да ли су се браћа Никола и Радич

¹⁹ N. Jorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades II (Notes et extraits II)*, Paris 1899, 133, нар. 3, 2. I 1412.

²⁰ *Историја Црне Горе*, II/2, 102.

²¹ М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. III, Филозофски факултет, Катедра за историју српског народа у средњем веку, Београд 2007, 68, бр. 61, 20. XII 1413. Упор. П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици и њени додаци (Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици)*, *Историски часопис V (1954-1955)* 1955, 325 и М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе на Прасквици (Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе)*, *Стари српски архив 5 (2006)* 212, 223 – са исцрпним списком старије литературе.

²² М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. III, 67, бр. 61, 20. XII 1413. Упор. Н. Порчић, *Један незапажени податак*, 52.

²³ М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. III, 67-68, бр. 61, 20. XII 1413; П. Шеровић, *Повеља о оснивању манастира св. Николе у Прасквици*, 327, 329 и М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе*, 212-213.

²⁴ О дјелатности Алексе Паштровића старијег види од 151. до 153. стране овога рада.

вратили у завичај последије отопљавања односа између Сандаља и Балше III, или су још раније пронашли неки начин да поново задобију милост Балшића, тешко да бисмо могли одговорити. Можда се тада већ било заборавило на њихову подршку пружану Сандаљу, па је Алекса Паштровић још и 1419. године имао своје људе у Светом Стефану, дакле, у центру паштровићке области, иако се налазио далеко од родног краја заплуснут „морем“ других проблема.²⁵

Ствари су се, напokon, почеле да мијењају и на плану међусобних односа војводе Сандаља и њему доскора оданих Паштровића. Из чињенице да се Бијела са још пет села (Ускопље, Зачула, Орах, Љекова и Гребени) у источном дијелу требињске жупе налазила већ 1413. године у власти Павла Раденовића и његовог старијег сина Петра и да је крајем 1419. године живио у њој Алекса Паштровић „с всом своом објетјељу и своим благом и своими отроци“ произлази да је он у том периоду напустио Сандаља и пришао Павловићима.²⁶ Можда би у том контексту требало потражити и одговор за Алексину набавку „четири милијара цријепова“ (*miliaria quatuor surrogum*) у Дубровнику.²⁷ Не би ли то могли бити они олукасти цријепови којима су биле покривене данас разрушене, а некад давно без малтера зидане куће у дворишту Паштровићевог града Бијеле?²⁸ Међутим, непредвидиви Паштровић је, како се чини, убрзо поново изневјерио и прешао прво на краљеву, а потом на Сандаљевоу страну. Већ средином новембра 1419. године он је, заједно са много пута оптуживаним, па чак и на смрт осуђиваним дубровачким племићем Михаилом Кабужићем, водио преговоре у име младог босанског краља Стефана Остојића са представницима власти у Дубровнику.²⁹ Ствари са

²⁵ „... Miladin, Dobray, Rachoe fratres Zioueuich de Drazevica de villa Sancti Stefani homines Alexe Pastrouich“. Historijski arhiv Dubrovnik (HAD); Lamenta de Foris (Lam. de For.) II fol. 94, 29. IX 1419. Упор. М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 62, нап. 2.

²⁶ Прву вијест о Бијелој „in territorio comitis Pauli super Bielo“ од 10. децембра 1413. године доноси М. Динић (*Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 189, нап. 49), заједно са вијестима о селима Ускопљу, Зачули, Орахи и Голубинцу која су Дубровчани настојали да прикључе својој територији.

²⁷ HAD: Acta Consilium Minus (Cons. Min.) I fol. 40, 1. IX 1419.

Упор. Ђ. Тошић, *Требињска област у средњем вијеку (Требињска област)*, Београд 1998, 245, нап. 92.

²⁸ Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паитровића*, 66.

²⁹ У року само четири дана Алекса је био два пута новчано награђиван за обављени посао у овој мисији. HAD: Cons. Min. II fol. 126, 17. XI 1419; fol. 126', 21. XI 1419. О непоћудном дубровачком властелину Михаилу Кабужићу види опширније: Н. Исаиловић, *Михаило Кабужић, дубровачки одметник – босански дипломата*, Историјски часопис LVI (2008) 398-406.

Сандаљем су почеле непуних мјесец дана касније, када су двојица његових посланика – крстјанин Дивац и кнез Драгић – у друштву с Алексом стигли у Дубровник и донијели собом Косачину пуномоћ и два његова писма: у првом Сандаљ даје „ријеч и вјеру“ – у чему Сима Ћирковић види његову „вјеру господску“ – Алекси Паштровићу да ће му када учини „праву службу“ – што према поменутом аутору представља издају старог господара (Павловића) – обећану његовом слуги Драгићу, дати у „баштину“ 130 кућа на своме имању, а у другом писму поручује Паштровићу да може послѣ предаје града слободно изаћи „с всом своом објетјелу и своим благом и своими отроци“, након чега ће му дати замјену за његово „село баштино“, уз обавезу да му ако „разбју они град“, неће узети његово „село баштино“ које ће му опет бити слободно.³⁰ Из ова два недатирана Сандаљева писма не види се о којем је граду ријеч. Тек из записа којим у овој ствари „свједокују“ дубровачки кнез и Мало вијеће, постаје јасно да је у питању град Бијела којом је дотад заповједао Алекса Паштровић.³¹ Као главно јамство да ће војвода Сандаљ испунити обећање дато Паштровићу била је усмена изјава његовог посланика крстјанина Дивца којом је потврдио војводине обавезе преузете поменутиим уговором. Такву гаранцију припадника Цркве босанске као заштитника слабије од двију уговорних страна, Пејо Ћошковић тумачи улогом чланова црквене хијерархије приликом сређивања односа између властеле и владара, те између русашке господе и других великаша – какав је случај и са војводом Сандаљем и његовим властелином Алексом Паштровићем.³²

Иако се не дају ни издалека сагледати прави разлози прелажења Бијеле у Сандаљеве руке, можда не би било превише смјело у свему томе потражити и неки дубровачки интерес. Вјерујући у пријатељство и са Сандаљем Хранићем и са Алеком Паштровићем могуће је да су Дубровчани покушали да се на поменути начин домогну овог села на улазу у Конавле чију су западну половину стекли само неколико мјесеци раније. То као да потврђује и журна одлука владе да пошаље до Млина барку са десет веслача како би заштитила породицу Алексе Паштровића

³⁰ Љ. Стојановић, *Старе српске повеље и писма I/1 (ССП I/1)*, Београд 1929, 303, бр. 318, пре 21. децембра 1419; 304, бр. 312, пре 21. децембра 1419; М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. I, Београд 2007, 146-147, бр. 261, пре 21. децембра 1419. Упор. С. Ћирковић, „Верна служба“ и „вјера господска“, Зборник Филозофског факултета у Београду, VI-2, Београд 1962, 97.

³¹ Љ. Стојановић, *ССП I/1*, 304-305, бр. 320, 21. XII 1419. Упор. Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 75.

³² Р. Ћошковић, *Црква босанска и XV stoljeću*, Sarajevo 2005, 156.

(ad custodiam suas familiae) и њена спремност да плаћа годишњу закупнину од 30 перпера за кућу у којој ће боравити у граду, пошто њезин домаћин није добио „замјену за његово село баштино“.³³

Шта се дешавало с Бијелом непосредно последице овог драматичног догађаја није нам познато, али је сигурно да град није био „разбјен“, како је Сандаљ најављивао, пошто се и касније помиње. Дубровчани, уколико им је то уопште и била намјера, нису могли тада добити у трајни посјед Бијелу, јер су 1431. од Турака, а 1436. од Радосава Павловића тражили да је купе.³⁴

На самом почетку 1421. године у дубровачким списима је забиљежено да је Алекса са својом браћом (Остојом и Радичем) однедавно у Дубровнику, гдје, упркос чврстом јамству крстјанина Дивца да ће бити тако, није примио од Сандаља обећани посјед, већ је породицу смјестио у град подно Срђа.³⁵ Прагматични Дубровчани су му читаво ово вријеме били наклоњени, што сигурно то не би били да нису имали снажног политичког разлога за то.

Очито навикнут да мијења господаре, Паштровић је, последице ове не баш тако славне „епопеје“ са Косачом, прешао у службу босанског краља Твртка II Твртковића који га је у августу 1421. слао у Дубровник као свога посланика. Влада га је тада, како је то и био обичај, удостојила једним, а његову жену и другим поклоном од 10 перпера.³⁶ Да све није ишло баш тако глатко свједочи и нешто ранија дубровачка одлука да се одложи одговор на Алексина писма у вези са преузимањем Сандаљевог дијела Конавала.³⁷ Необуздани и амбициозни Паштровић се, по ко зна који пут, нашао поново на двору Павловића, гдје је његов брат Остоја већ увећавио правио каријеру једног у много чему необичног и контроверзног дипломате. Снабдјевен богато стеченим искуством, а вјероватно и уз

³³ М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. I, XX на 260, 21. II 1419; HAD: Acta Consilium Rogatorum (Cons. Rog.) fol. 16, 27. I 1420. Упор. Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља у Дубровник у средњем веку (Миграције становништва из јужнословенских земаља)*, Нови Сад 1995, 185.

³⁴ К. Јиречек, *Настојање старијех Дубровчана око раширења граница*, Зборник К. Јиречека I, Београд 1959, 310 и Ђ. Тошић, *Srednjovjekovna trebinjska župa (istorijsko-geografsko-topografski osvrt)*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu XXIV, 25-26 (1990) 79.

³⁵ Владине повремене одлуке да дају закупнину за само његовој жени изнајмљену кућу упућују на закључак да Алекса није стално живио у Дубровнику, већ је, вјероватно, због заузетости дипломатским пословима у Босни проводио дио времена изван града. HAD: Cons. Rog. III fol. 14', 8. I 1421.

³⁶ HAD: Cons. Min. II fol. 210', 1. VIII 1421; HAD: Cons. Rog. III fol. 43, 13. VI 1421.

³⁷ HAD: Cons. Rog. II fol. 107, 14. IV 1421; fol. 108, 17. IV 1421.

братовљеву помоћ, Алекса се напoкoн скрасиo на једном мјесту и стекао огроман ауторитет и углед међу бројним члановима Радосављевог управног апарата.³⁸ О томе свједочи и Радосављев купопродајни уговор из 1427. о уступању Конавала на којем се међу свједоцима налази пето по реду име Алексе Паштровића.³⁹ Када је у октобру 1432. Павловић утврдио мир и пријатељство с Дубровником, на исправи насталој поводом тога, треће по реду је име кнеза Алексе,⁴⁰ а у повељи босанског краља Твртка II Твртковића којом се почетком марта 1433. године потврђује претходна повеља у Сутјесци међу „мудром и почтеном властелом“ војводе Радосава Алексино име је на првом мјесту.⁴¹ Када је двадесетак дана касније у Павловићевом граду Борчу полагана заклетва на мир између Павловића и Дубровника, међу његовим свједоцима је на другом мјесту кнез Алекса.⁴² Пођемо ли хронологијом настајања Павловићевих поменутих исправа (1427, 1432. и 1433), примијетићемо да је Алекса Паштровић међу свједоцима на тим повељама у сталном успону од петог до првог мјеста.⁴³ Ако погледамо, с друге стране, шири списак мјеста његовог, краћег или дужег, боравка – од Боке, преко Кричеве Драге у острвичкој жупи, требињског села Бијеле и Дубровника, па до Сутјеске и Борча – уочићемо да је овај босански витез радозналог духа и изузетних дипломатских способности самоувјерено крстарио Босном као да је она била сва његова. Погледају ли се садржаји ових архивских докумената у којима се помиње његово име, пада у очи да се они односе или на продају Конавала Дубровнику, или на склапање мира између Павловића и Дубровника. За разлику од млађег брата Остоје који је најчешће одлазио на Порту, Алексино име у изворима се среће само онда када они говоре о односима босанског краља и крупних феудалних „магната“ са Дубровником, чије је становнике жестоко оптуживао да, противно уговору, „зиђу“ град на Павловића земљи у Конавлима.⁴⁴

³⁸ А. Babić, *Diplomatska služba*, 163, пар. 318.

³⁹ Љ. Стојановић, *ССП I/1*, 604, бр. 601, 602, 31. XII 1427.

⁴⁰ Љ. Стојановић, *ССП I/1*, 624, бр. 610, 25. X 1432.

⁴¹ Љ. Стојановић, *ССП I/1*, 632, бр. 610, 25. III 1432.

⁴² Љ. Стојановић, *ССП I/1*, 513, бр. 592, 2. III 1433.

⁴³ О Алексином напредовању у феудалној хијерархији види опширније: А. Babić, *Diplomatska služba*, 163, пар. 318; Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 78; М. Благојевић, *Државност земље Павловића*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево, 2003, 134 и С. Рудић, *Босанска властела у XV веку*, 167.

⁴⁴ HAD: Lettere e commissioni di Levante (Lett. di Lev.) VIII fol 75', 1. III 1432. Упор. Ѓ. Truhelka, *Konavôski rat (1430-1432)*, GZM XXIX (1917) 1918, 199. О томе је

Посебно је занимљива, али не тако и захвална, улога намијењена Алекси Паштровићу у вези с непријатељством Дубровника и требињске властеле Љубибратића. При крају преговора вођених око Конавала, Алекса је са своје стране, обећавао Дубровчанима да их по склапању мира, очекује поклон много бољи и вреднији него ли дар у сребрном посуђу или у коњима, а они њему поручивали да му је већ завршена свечана повеља о додјеливању дубровачког грађанства, уз подсјећање на „загонетно“ обећање да ће се постарати да браћа Љубишићи – Радоје и Радослав – са синовима, буду заувјек протјерани из Хума. Сурови Дубровчани би се особито радовали томе ако би Алекса могао ослијепити Радоја, нудећи му за ту „морбидну“ услугу 1.000 дуката, и то 200 одмах, а остатак у годишњим ратама.⁴⁵ Шта је било са обећаним поклоном не бисмо знали рећи, али сигурно знамо да од прогона Љубишића није било ништа, пошто су и даље остали на своме старом огњишту.⁴⁶

Посљедњи податак који нам допушта да испратимо Алексу Паштровића до његовог, наравно не животног, већ пословног краја је одобрење дубровачког Малог вијећа да може „извести 2.000 црjepова ... за цркву св. Марије“ (l'exportation de 2000 tules (cuppi) ... pro ecclesiam sancte Marie).⁴⁷ Иако Никола Јорга сумња да је ријеч о Алекси Паштровићу (иза чијег имена ставља упитник), то би, управо, појачало могућност да се ради о њему, пошто се поменуто „ecclesia Sancte Marie“, према истраживањима Јосипа Лучића, налазила с оне стране јужне границе требињске жупе, у рубном селу Жупе дубровачке, званом Подстрање.⁴⁸

био обавијештен и дубровачки хроничар Ј. Рестић који је забиљежио да је република „aveva cominciato far città sopra il suo territorio“. J. Gondulae, *Chronica Ragusina Junii Resti (Chronica Ragusina)*, Monumenta spectantia Slavorum meridionalium, Zagrabiae 1893, 253.

⁴⁵ HAD: Lett. di Lev. VIII fol. 128, 17. I 1433; Lett. di Lev. XI, fol 141', 13. IV 1433; F. Miklošić, *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii (Monumenta Serbica)*, Vienne 1858, 370, br. CCCXIV, 25. X 1432. Упор. Ћ. Truhelka, *Konavòski rat*, 204.

⁴⁶ М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 21-22 и Ђ. Тошић, *Требињска област*, 210.

⁴⁷ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 312, 3. X 1433.

⁴⁸ J. Lučić, *Prošlost dubrovačke Astaraje*, Dubrovnik 1970, 13.

*
* *

СТИГОСМО, напoкoн, и дo врeмeнa кaдa, пoрeд Aлeкce, пoчињу сaмoстaлнo дa ступajу нa истoријскy сцeнy прeoстaлa брaћa Пaштрoвићи, oд кoјих сe нajмaњe пoјeдинoсти знa o првoрoђeнoм Aндрijи.⁴⁹ Пoслијe нaпуштaњa Сaндaљa и прeлaскa нa стрaнy Пaвлoвићa брaћa сe, штo у друштвy сa њимa, a штo сaмoстaлнo, свe чeшћe јaвљajу у дијeлу трeбињскe жупe кoјa јe припaдaлa oвoј вeликaшкoј пoрoдици. При тoм пoчињe из дубoкe aнoнимнoсти свe снaжнijе дa „испливaвa“ прeтпoслeдњи oд бoсaнских Пaштрoвићa, Oстoјa. Прaтeћи њeгoвe пoврeмeнe дoлaскe у Дубрoвник, сa брaћoм или бeз њих, и свe учeстaлијe aнгaжoвaњe у прeгoвoримa oкo дубрoвaчкoг стицaњa Кoнaвaлa, Љ. Спaрaвaлo јe зa oвoг, дoтaд слaбo пoзнaтoг, Пaштрoвићa пoмишљao дa би „мoгao бити дoмaћи у дубрoвaчкoм зaлeђу“.⁵⁰ Oн јe, кao и нeкa другa трeбињскa влaстeлa – пoпут Љубибрaтићa и Кoбиљaчићa – имao зaистa свoјe људe у истoчнoм кaмeнитoм и шумoвитoм прoдужeткy Пoпoвoг Пoљa, Лугу.⁵¹ Уз oвe, тaмo јe живјeлa и чувeнa пoрoдицa Врaничићa, oд кoјих сy нeки, кao нпр. Брaјкo и Врaткo Врaничићи, били „homines Ostoie Pastrovich“, нa прoстрaнoј лушкoј висoрaвни.⁵² Кao зaслужнe и људe oд углeдa, Дубрoвчaни сy двa мјeсeцa пријe нeгo штo јe Aлeкca прeдao вoјвoди Сaндaљу мјeстo Бијeлу, примили двoјицy њeгoвe млaђe брaћe – Oстoјy и Рaдичa, сa зaкoнитим нaслeдницимa – зa свoјe грaђaнe, уз

⁴⁹ Aкo бисмo вјeрoвaли дa јe тo биo oнaj Aндрijа Пaштрoвић кoји јe јoш 1371. гoдинe oбaвјeштaвao Дубрoвчaнe o нaмјeри свoгa гoспoдaрa Ђурђa Бaлшићa дa зaјeднo сa крaљeм Вукaшинoм (Мрњaвчeвићeм) и њeгoвим синoм Мaркoм нaпaднe Никoлу Aлтoмaнoвићa, oн би биo чoвјeк у пooдмaклим гoдинaмa кoјe му нe би дoпуштaлe нeкy динaмичнијy aктивнoст (И. Бoжић, *Срeдњoвeкoвни Пaштрoвићи*, 152). Сa ништa мaњe рeзeрвe нe бисмo мoгли прихвaтити ни мoгућнoст дa јe јeдaн oд пeтoрицe Пaштрoвићa кoји сy дaривaли зeмљишнe пoсјeдe црквe св. Никoлe у Прaсквици, Дeсин Aндрijић биo Aндрijин син, чијe би имe, вјeрoвaтнo, стajaлo уз имe њeгoвих стричeвa – Никoлицe и Рaдичa – нa трeћeм, a нe нa пoслeдњeм, пeтoм мјeстy мeђу зaбиљeжeним дaрoдaвцимa зeмљe. П. Шeрoвић, *Пoвeљa o oснивaњу мaнaстирa св. Никoлe у Прaсквици*, 325 и М. Aнтoнoвић, *Оснивaчкa пoвeљa Бaлшe III Бaлшићa мaнaстирy Свeтoг Никoлe*, 212.

⁵⁰ Љ. Спaрaвaлo, *Бијeлa кнeзa Aлeкce Пaштрoвићa*, 81.

⁵¹ М. Динић, *Хумскo-трeбињскa влaстeлa*, 77.

⁵² NAD: Lam. de For. V fol. 36, 5. IV 1422; fol. 60', 22. VI 1422; fol. 81', 23. VIII 1422.

поклон од 10 перпера за Остоју.⁵³ Користећи се предностима стеченог грађанства, Остоја је затражио и добио владино одобрење да изведе 30 стари жита из града, што је, додуше, нешто касније било одобрavano и његовим људима из Луга, иако нису имали статус дубровачких грађана.⁵⁴ Као новоизабраним грађанима Дубровчани су, у случају потребе, обезбјеђивали браћи Паштровићима и боравак у граду – наглашавајући да Радичу дају кућу за личне потребе и потребе његове породице на кратко вријеме „због страха од Турака“ (*propter metum Theucorum*),⁵⁵ а Остоји су, уз поклон од 60, дали и 30 перпера на име закупнине куће у којој је становао заједно с породицом.⁵⁶ Остоја је, с друге стране, депоновао и неке своје „драгоцјености“ (*fruge*) у Дубровнику, које је почетком фебруара 1422, уз владино одобрење, изнио из града.⁵⁷ И Дубровчани су од својих нових грађана очекивали одређене услуге, те су им се због тога повремено, а Остоји чешће од осталих, обраћали у писменој форми.⁵⁸ Но, с друге стране, и поред често указиване грађанске части, Остоја није баш увијек својим свакидашњим понашањем оправдавао такво њихово повјерење. У једном те истом дану – 28. септембра 1421. године – против њега је пред дубровачким судом покренуто, ни мање ни више, но осам пријава, пошто је на ширем подручју Астареје – од Шумета преко Жупе Дубровачке па до Конавала – отео тамошњим сељацима читаво крдо говеда (10 волова, 8 крава, 3 јунице и 2 телета), стадо оваца (10 оваца са јагњадима), уз мноштво алатки, попут плугова, сјекира, мотика и другог.⁵⁹ Занимљиво је да је то најчешће чинио у друштву свога синовца Радослава, вјероватно сина најстаријег од браће, Андрије, који је, у складу с породичном традицијом понављања имена, носио дједово име (Радослав) и могао бити у сличној животној доби као и стриц му Остоја, с обзиром на разлику у годинама између њега и Радослављевог оца Андрије.⁶⁰ Као

⁵³ HAD: Cons. Min. II fol. 90, 25. X 1419.

⁵⁴ HAD: Cons. Min. II fol. 72, 27. X 1419. И „hominibus Ostoie Pastrouich ... de Lucha“ било је одобрено „quod possint extrahere de Ragusio usque ad staria decem grani et ordei“. HAD: Cons. Min. II fol. 159', 21. XI 1420.

⁵⁵ HAD: Cons. Rog. II fol. 98, 24. XI 1420. Упор. И. Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку (Дубровник и Турска)*, Београд 1953, 47, нап. 144.

⁵⁶ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 191, 24. I 1421.

⁵⁷ Исто, 207, 1. II 1422. Упор. Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 81.

⁵⁸ HAD: Cons. Rog. II fol. 132, 7. VII 1420.

⁵⁹ HAD: Lam. de For. IV fol. 317, 28. IX 1421; fol. 318, 28. IX 1421; fol. 318', 28. IX 1421; fol. 319, 28. IX 1421; fol. 319', 28. IX 1421; fol. 320, 28. IX 1421; fol. 321', 28. IX 1421; fol. 335, 22. X 1421.

⁶⁰ Колико нам се чини неуверљивом претпоставка да је Десин Андријић (из напомене 49) био син најстаријег од браће Паштровића, Андрије, толико нам изгледа прихватљивом

саучесник у овом нечасном послу стрица и синовца више пута се помиње и Добрушко Радоњић, један од Остојиних лојалних људи и поданика.⁶¹ Да су се становници Луга, живећи од прављења дрвеног угља и дрвених обручева за каце, због великог сиромаштва бавили крађом и друмским разбојништвом,⁶² потврђују и случајеви Остојиних људи Ивка Калчића, Радихне Витојевића, те Илије и Прељуба Радосалића који су на пашњацима крали и одводили стоку Дубровчана.⁶³ Други су опет, као Смиљ Мирковић и браћа Брајко и Вратко Враничићи на брду Малаштици и у Лугу, покрај ријека, пресретали „путнике намјернике“ и отимали им товаре робе коју су односили собом.⁶⁴

Пређимо сада полако са мрачне и туробне свакодневице на поље нешто занимљивије дипломатске активности Остоје Паштровића, на којем такође није оставио баш свијетле трагове свога дјеловања. Он је последије раскида са војводом Сандаљем и примања дубровачког грађанства (у октобру 1419), прешао у активну службу код Радосава Павловића. Већ у октобру 1420. Радосав је послао „своје срчане властеле и поклицаре свепочтенога мужа кр’стјанаина Вла(т)ка Тумурл’ика и кнеза Остоју Паштр’ка у Дубровник“ који су требали преговарати с овлашћеним представницима друге стране о измирењу међу њима и привољети Републику да посредује за мир између њиховог господара и војводе Сандаља.⁶⁵ Пошто је између двију страна (Сандаља и Радосава)

могућност да је то био поменути Радослав (означаван као синовац Андријиног брата Остоје) који је, попут Николичиног сина Алексе (названог по имену очевог брата Алексе), вјероватно, као најстарији унук Радослава Паштровића, добио дједово име Радослав. У то као да нас увјерава и чињеница да је, поред Андрије, једини од четворице поменутих Паштровића, Николица имао сина Алексеу, док се за преосталу тројицу (Алексу, Остоју и Радича) у изворима не говори ништа о томе. Све и да су имали синове, они још увијек нису били дорасли да би се почетком 20-их година XV вијека могли бавити тако опасним послом каква је била пљачка.

⁶¹ HAD: Lam. de For. IV fol. 318’, 28. IX 1421; fol 319, 28. IX 1421; fol 319’, 28. IX 1421; fol. 321’, 28. IX 1421.

⁶² Ђ. Тошић, *Требињска област*, 44.

⁶³ HAD: Lam. de For. IV fol. 18’, 4. III 1422; fol. 36, 5. IV 1422.

⁶⁴ HAD: Lam. de For. IV fol. 60’, 22. IV 1422; fol. 81’, 23. VIII 1422; fol. 359’, 24. XI 1421.

⁶⁵ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 192, нар. 9, 20. X 1420. Упор. Р. Грујић, *Конавли под разним господарима од XII до XV века (Конавли под разним господарима)*, Споменик СКА LXVI (1926) 27; А. Бабић, *Diplomatska služba*, 164; Ј. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 81 и Р. Ђошковић, *Krstjanin Vlatko Tumurlić i njegovo doba (1403-1423) (Krstjanin Vlatko Tumurlić)*, *Croatia christiana periodica, časopis Instituta za crkvenu povijest katoličkog Bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* XIX, 35 (1995) 37.

ријешено питање имовинско-правних односа у Конавлима, свака од њих је почетком новембра исте године издала посебне документе којима је било санкционисано успостављено стање које је, поред постигнутог мира, подразумијевало и потврду „пол’ жупе Конавли, коју нам даде војвода Сандал’, а уз то нам потврди гра(д) Сокол“ који бијаше у области Конавала.⁶⁶ За добро учињено у овим преговорима Павловићев савјетник и вјерни поузданик, крстјанин Влатко Тумурлић и кнез Остоја Паштровић бијаху награђени од дубровачке владе поклоном вриједним 50 перпера.⁶⁷

Не зна се тачно колико дуго, али, не превише, Остоја је остао у служби Павловића. Под непознатим околностима промијенио је „послодавца“ и почео да ради за потребе двора босанског краља Твртка II Твртковића. Овај га је 13. фебруара 1424. године слао „са вјеровним листом и признаницом“ у Дубровник да прими светодмитарски доходак.⁶⁸ Да је Остоја још увијек добро „стајао“ у граду подно Срђа, свједочи и владин поклон од 50 перпера и одлука Великог вијећа да му се, поред овог, ручи и још један нови поклон у непознатом износу.⁶⁹

Из нејасних разлога извори су неко вријеме престали да казују о животу и дјеловању босанског кнеза, дубровачког грађанина и дипломате на двору Радосава Павловића и босанског краља Твртка II Твртковића. Шта се дешавало са њим од тада па до момента када је – како однекуд сазнаје мљетски опат Мавро Орбин – Остоја као Павловићев емисар на турској Порти „многа јада задао Дубровчанима, а својим Пераштанима приредио велику непријатност“.⁷⁰ Што се тиче „јада“ које је „задао Дубровчанима“ они налазе потврду у бројним дубровачким изворима, а о „непријатностима“ својим Пераштанима, Орбин је морао побркати са „непријатностима“ нанешеним својим Паштровићима, а не „Пераштанима“, са којима, колико нам је познато, није имао неке ближе везе.⁷¹ Слично

⁶⁶ Љ. Стојановић, *ССП III I/1*, 569, бр. 587, 3. XI 1420. Упор. Р. Џошковић, *Krstjanin Vlatko Tumurlić*, 38.

⁶⁷ HAD: Cons. Min. II fol. 155, 7. XI 1420.

⁶⁸ Љ. Стојановић, *ССП III I/1*, 511, бр. 528, 13. II 1421; М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. III, 74-75, бр. 71, 13. II 1421. Упор. М. Динић, *Дубровачки трибути*, Глас СКА CLXVIII (1935) 35, нап. 74 и Р. Анђелић, *Srednjevjekovni gradovi*, 192, нар. 70.

⁶⁹ HAD: Cons. Rog. III fol. 208’, 16. III 1424; N. Jorga, *Notes et extraits II*, 222, нар. 1, 14. IV 1424, 16. IV 1424.

⁷⁰ М. Орбин, *Краљевство Словена*, Београд 2006, 89. И дубровачки хроничар Лукаревић (*Copioso ristretto de gli Annali di Rausa, libri quattro*, Venetia 1605, 88) помиње Радосављевог посланика Остоју Пераштанина (Ostioia Perastino ambasciatori di Radoslau).

⁷¹ На више мјеста Орбиновог текста (89, 356-357, 518-519) избија на површину прилично снажна историјска традиција о Перасту, вјероватно, настала на основу

Орбиновом Краљевству Словена, овај „spiritus movens“ Радосављеве спољне политике се рђаво провео и у Дубровачкој хроници Јунија Рестића. Њему се тамо, свакако, уз поједине субјективне, и ко ће знати колико баш увијек реалне, оцјене дубровачког хроничара, приписивани и у пежоративном смислу изношени, бројни епитети који у нормалним околностима не би пристајали ни уз име најобичнијег човјека, а камоли уз име једног дипломате од угледа: почев од урођене брбљивости због које се није могао да заустави и када је говорио на рачун властите штете, већ би околишећи, несмотрено и неповезано, настављао о стварима које нису уопште биле предмет разговора. Да су му при томе лаж и злоба, корупција и мито били у првом плану, свједоче бројне исправе са фалсификованим садржајем и печатима доношене на преговоре. Због тога је чак, под пријетњом батинама неријетко био одстрањиван са преговора на турском Дивану.⁷² Остаје отворено питање да ли су и колико такве карактерне особине дискредитовале, или су, можда, и препоручивале једног успјешног дипломату тога доба?

На самом почетку конавоског рата Дубровчани су преко Радоја Вучића (Volzo) сазнали да је Радосав Павловић потајно послао Остоју Паштровића на Порту како би у спору с Дубровником придобио њене званичнике на своју страну. О том тајном поклисарству било је дубровачко Мало вијеће обавијештено и са друге стране, да су везири саслушали Остоју и „замајавали“ га лажним обећањима док му нису измамили 3.000 дуката мита, а потом отворено казали да се Порта у тај спор не може и неће мијешати, јер је са угарским краљем (Жигмундом) у миру који не жели ничим помутити.⁷³ Нешто више о овој Паштровићевој тајној мисији говори писана порука босанског краља Твртка II Твртковића да овај на Порти „ровари“ против Дубровчана не би ли добио војску за освајање њиховог града. Дубровчани су, опет, са своје стране, тврдили да њихов „извор информација“ казује како Паштровић обилази њему наклоњене везире и Портине сараднике и наговара их да се обруше на

неког доцнијег, нама непознатог, обзнањеног рукописа, са пуно легендарних и фантастичних елемената у себи, који су навели мљетског опата да помијеша Пераштане са Остојиним Паштровићима.

⁷² Види од 164. до 166. стране овога рада.

⁷³ HAD: Lett. di Lev. VII fol. 145, 5. V 1430. Упор. Ѓ. Truhelka, *Konavoski rat*, 165; *Poviest hrvatskih zemalja BiH*, Sarajevo 1942, 478; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 51 и Б. Храбак, *Отимачина и хајдучија херцеговачке властеле у XIV и XV веку (Отимачина и хајдучија херцеговачке властеле)*, Земља Павловића, средњи вијек и период турске владавине, Бања Лука – Српско Сарајево 2003, 293.

краља и на Сандаља.⁷⁴ Од свега тога на крају није било ништа, па је Радосављево посланику преостала још једина нада да у повратку наврати код војводе Исхака, који је у то доба сабирао војску да заједно са њим навали на Дубровчане, али га овај није хтио ни да прими на разговор.⁷⁵ Пошто је угарски посланик Стефан Vichelieli (код Лукаревића с презименом Бакић), који је имао мандат дубровачке владе да штити интересе њеног града, оклијевао путем, допринио је да Павловић има доста времена да преко Остоје „интригира“ против Дубровчана на Порти.⁷⁶

Након што је њихов град постао штићеником Порте, султан је крајем новембра 1430. позвао дубровачке поклицаре да се суоче са заступником Радосава Павловића, Остојом. Послије изношења неправди учињених од стране Радосава, Павловићев посланик је одмах ступио у одбрану свога господара и дрским ријечима прекинуо излагање дубровачког поклицара Лукаревића. Да би оставио убједљивији утисак извадио је једну „са великом дволичношћу и лукавошћу“ (*con grande falsita e tristicia*) писану повељу у којој је стајало да његов господар није продао ни отуђио, већ само заложо Дубровчанима свој дио Конавала који му га нису хтјели вратити послије исплате дуга. Али овога пута „злоба и лаж“ нису надјачали „правду“, будући да су присутни дубровачки посланици у истом моменту примијетили да повеља није била писана руком Руска (Кристифоровића), секретара српске канцеларије у Дубровнику, већ фалсификована, а и печат је био кривотворен и потпуно различит од онога утиснутог на дубровачким повељама и писмима што их је донио собом турски поклицар Караца, вративши се из Дубровника. Упоредивши ове са печатом на разматраној повељи сви су се везири увјерили да „ни слика ни писмо“ нису прави, већ да се ради о најобичнијем фалсификату. Љут и повријеђен тиме да се са оваквим фалсификатом усудио доћи пред њега, султан је наредио „министру правде“ (*ministro della giustizia*) да се Остоја избатина, али је, захваљујући наклоности везира, прошао „без батина“, уз оштар прекор због оваквог понашања.⁷⁷

Очито затечен и изгубљен због свега што му дешавало, Остоја је „почео да трабуња“ против краља Босне, Сандаља и српског деспота који су непријатељи његовог господара који не признаје никог другог осим султана, чијег се „скута“ држи, док су остали пријатељи и савезници

⁷⁴ Ć. Truhelka, *Konavôski rat*, 165-166.

⁷⁵ HAD: Lett. di Lev. X fol. 160', 18. VI 1430; N. Jorga, *Notes et extraits II*, 268, 18. VI 1430. Упор. Ć. Truhelka, *Konavôski rat*, 167; И. Божић, *Дубровник и Турска*, 51

⁷⁶ HAD: Lett. di Lev. VII fol. 189, 2. VIII 1430.

⁷⁷ J. Gondulae, *Chronica Ragusina*, 242.

Дубровника у којем краљ има кућу и 2.000 перпера годишње, а Сандаљ кућу и 500 перпера у години. Како је био „по природи брбљив“ (di natura loquace), Остоја је „излетјело из уста“ (uscir di boca), против интереса његовог господара, да и Радосав има у Дубровнику кућу и 600 перпера годишње. Чувши за то, султан је упитао своје везире због чега Радосав има кућу и 600 перпера, при чему се Остоја, не чекајући одговор везира, лукаво умијешао у непредвиђени разговор, бјежећи од истине и прикривајући је ријечима изван контекста, почео да убјеђује саговорнике како треба склопити мир између Републике и Радосава без обзира на све што се дешавало у прошлости.⁷⁸ Није ли ово права „слика и прилика“ његовог господара Радосава којег су Дубровчани у вријеме најжешћих сукоба поредили са „змијом која трује и уједа сву Босну“, коме „реч не вреди од данас до сутра“, а лаж му је „средство које ће употребити кад год му затреба“?⁷⁹ Дјелимично се слажемо са оцјеном А. Бабића да је Остоја због свога понашања „навукао на себе омаловажавајући презир Дубровчана који нису бирали ријечи да овог дипломатског представника војводе Радосава прикажу у што ружнијим цртама“, али његови такви „поступци“ нису, ипак, могли проћи без озбиљне јавне опомене.⁸⁰

Иако због тога често прекораван, омаловажаван и презрен, а понекад му је и батинама пријеђено, овај контроверзни Павловићев дипломата није никада успио да се ослободи „страсти“ за фалсификовањем званичних докумената. Зато је и турски субаша Али-бег када је, по султановом налогу, дошао крајем јануара 1431. године у Дубровник, најприје сравнио „четири инструмента“, што их је Остоја направио у Адријанопољу с другим исправама које је Павловић издао у част продаје Конавала и с лакоћом утврдио да се ради о фалсификатима. За вријеме Али-беговог боравка у Дубровнику појавили су се двојица Павловићевих посланика, Остоја Паштровић и Будислав Богавчић, којима су се придружили Стефан Вилек, краљев, и Прибислав Похвалић, Сандаљев посланик. Субаши је одмах постало јасно да су Остоја и Будислав били упознати са тим да су примјерци показивани пред султаном били фиктивни. Остоја је „са својом навикнутом слободном брбљивошћу“ (con la sua solita franca loquacità) покушао, као и обично, да доминира и радом овог мини „самита“ босанских дипломата, истичући да се не мора, нити је потребно више говорити о отуђивању Конавала од Радосава трајно, али

⁷⁸ Исто, 243.

⁷⁹ В. Ћоровић, *Како је војвода Радосав Павловић продавао Дубровчанима Конавалџе*, Годишњица Николе Чупића XXXVI (1927) 75.

⁸⁰ А. Бабић, *Diplomatska služba*, 164.

се мора прошлост смјестити у заборав и разговарати о чврстом и стабилном миру, са праведно утемељеним уговором са обје стране, који ће као такав опстати када се сложе да једна страна нема штету, нити nelaгоду, а друга цијелу корист, већ да се успостави истинско и вјечно пријатељство између њих. Када се, међутим, поставило питање „штета и трошкова“ (*danni e spesa*) насталих у рату, у вриједности од 60.000 дуката, Остоја је „кукумавчио“ како је његов господар „сиромашан“ и да нема никаквог званичног упутства о томе, те ће морати да оде код Радосава како би се посавјетовао са њим о тој ствари, а његов друг Будислав ће остати за то вријеме у Дубровнику. Остоја је отпутовао према Требињу и прије него што је учинио једва дан хода, у граду су се појавила два писма“ (*due lettere*) у форми како су била писана од Радосава, која се због „краткоће времена“ (*brevità del tempo*), показаше да су фалсификати, с обзиром на то да Радосав у једном те истом дану није никако могао сазнати читаву ствар и издати наређење да се напишу. Једно од писама било је адресирано на субашу, а друго на Будислава, друга Остојиног. Оба писма су садржала наводни Павловићев „налог“ да се, пошто Република не жели мир какав је био прије рата и свако остаје чврсто при своме ставу, поменути Будислав врати из Дубровника, последије чега се придружио Остоји у Требињу, што није прошло без озбиљне замјерке турског емисара Али-бега.⁸¹

Да је Остоја користио сваку прилику да ствари окрене у своју корист, показује и случај дубровачког посланика Лукаревића, који је с јесени 1431. у вријеме предвиђене аудијенције на Порти, био опхрван неком болешћу, што је вјешто искористио приспјели Паштровић да се у његовом одсуству погађа (*negoziare*) са турским властима „на свој начин“ (*a modo suo*).⁸² Када је опорављеног дубровачког посланика примио Мехмед, један од најутицајнијих турских везира, овај му је саопштио да га је Остоја предухитрио и већ обећао султану више од оног што му је нудила Лукаревићева влада, тачније дао му је 15.000 дуката, колико је обећао и везирима. Зато је овај турски званичник убјеђивао приспјелог посланика, као и његовог колегу Гучетића у претходном посланству да пристану на предвиђени трошак од 60.000 дуката ако желе добар исход у поменутом послу.⁸³ Прагматични Дубровчани су, међутим, свему томе

⁸¹ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 293, 2. II 1431; J. Gondulae, *Chronica Ragusina*, 244-245; Ћ. Truhelka, *Konavôski rat*, 189 и E. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj*, 303, нар. 1075.

⁸² J. Gondulae, *Chronica Ragusina*, 250.

⁸³ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 295-297, 9. X 1431. Упор. J. Gondulae, *Chronica Ragusina*, 250.

придавали мањи значај од њиховог посланика, у увјерењу да ће из овог спора изаћи као побједник онај који плати више. Зато су преко Лукаревића поручивали турској влади да Остоја „може нудити новца“ (*poter promettere denari*) колико му драго, али Радосав не може никада сабрати „заједно толику суму“ (*assieme tanta quantita*) колико јој је понудила њихова влада и, с друге стране, да ће Турци имати више користи од трибута од 500 дуката, обећаног од Републике, у годишњој исплати, неголи од новца плативог одмах.⁸⁴ Петру или Пјерку (Лукаревићу) – како га је звао султан – није било суђено да овај посао приведе крају и да се врати кући, у чему га је претекла смрт у Адријанопољу, гдје су му грчки и остали хришћански поклицари приредили величанствен спровод и сахранили га у адријанопољској цркви дубровачке колоније св. Марије, при чему се не зна да ли је сахрани присуствовао и Остоја Паштровић, уколико се још увијек налазио тамо.⁸⁵ Исто тако није нам познато шта је било са њим и онда када је, према мировном уговору, уређена граница и успостављени нормални односи између Радосава и Републике, пошто му се губи сваки траг у писаним изворима. Није ли могао бити уврштен у листу оних „злих људи“ на које је војвода у својој повељи о успостављању мира стављао одговорност једног очито неправедног рата и које је сада – пошто покушај није успио – требало уклонити из јавног живота да би се некако у спољном свијету сачувала част Остојиног господара Радосава Павловића.⁸⁶ Све су то ствари које, ипак, спадају у домен пуких нагађања, којима се овдје не бисмо хтјели бавити већ бисмо их радије оставили контроверзном Павловићевом дипломати да их понесе у вјечност заборав.

*

* *

Најзад, и најмлађи од тројице, у Босну пресељених, браће Паштровића, Радич, оставио је, свакако знатно мање од Алексе и Остоје, такође трага у дубровачким писаним изворима. Не рачунајући вријеме када је са братом Николицом боравио у старом завичају и даровао земљишне посједе цркви св. Николе у Прасквици, он је, као млад човјек, вјероватно већ ожењен Јеленом, из непознатог рода, с којом, не зна се да

⁸⁴ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 296, 9. X 1431. Упор. J. Gondulac, *Chronica Ragusina*, 251.

⁸⁵ Вијест о његовој смрти доспјела је крајем новембра 1431. године у Дубровник и одатле упућена Сандаљу. HAD: Cons. Rog. V fol. 45, 29. XI 1431.

⁸⁶ F. Miklošič, *Monumenta Serbica*, 370, br. CCCXIV, 25. X 1431. Упор. A. Babić, *Diplomatska služba*, 165.

ли је имао порода, стигао из Боке у требињску област. Тамо га срећемо заједно са старијом браћом, Алексом и Остојом, са којима је, како се чини, живио неко вријеме и четврти брат Николица, о којем не бисмо знали ништа да га поткрај 1421. године није оптужио Радин Толиновић, због неких отетих свиња у Конавлима.⁸⁷ Радич, изгледа, бар у прво вријеме није био велики миљеник среће, пошто је морао „због страха од Турака“ (*propter metum Theucorum*) да бјежи у Дубровник, гдје му је, додуше, влада додијелила изнајмљену кућу у којој се склонио заједно са породицом.⁸⁸ Можда су и у праву они који више претпостављају, неголи уистину тврде, да га је, поред турског, и страх од Сандаља Хранића присилио на овакав корак. Овај босански велможа је само два мјесеца касније истим путем „упутио“ и старијег Радичевог брата Алексу Паштровића.⁸⁹ Могуће је да избјеглом Радичу и није било тако лоше у граду подно Срђа, будући да је још 1419, заједно са Остојом, добио дубровачко грађанство.⁹⁰ Када се вратио из избјеглиштва Радич је, изгледа, наставио да живи на својој старој баштини која се, по мишљењу Љ. Спаравала, налазила мало источније од требињског села Зачуле.⁹¹

Да га је, попут „грома из ведрa неба“, погодила владина оптужба његових људи да су се бавили пљачком (*guse*) на дубровачком земљишту, свједочи веома жустар и полемичан Радичев одговор, писан у требињском крају и упућен дубровачким властима с прољећа 1420. године. Очито потресен тиме, Радич се, киптећи од бијеса, заклињао да му је и рођени „брат у том био“ не би га „потајио“, признајући, додуше, да је његов човјек Вукосав Дехојевић пребјегао Обраду Боројевићу, али и за њега је јамчио да није учествовао у тој работи. Зато је упућивао Дубровчане да се за кривце распитају код Озрише и браће Цохана и Припчина Красомирића (које још зову и Бранковићима), према којима су још старији аутори успјели да одреде мјесто гдје се пљачка догодила и лоцирају подручје на којем је кнез Остоја био властелин.⁹² Ово Радичево писано упутство,

⁸⁷ HAD: Lam. de For. IV fol. 223^v, l. X 1421.

⁸⁸ HAD: Cons. Rog. II fol. 98, 22. II 1420. Упор. И. Божић, *Дубровник и Турска*, 47, нап. 144; Р. Анђелић, *Srednjevjekovni gradovi*, 191; Ђ. Тошић, *Требињска област*, 215 и Д. Динић-Кнежевић, *Миграције становништва из јужнословенских земаља*, 242.

⁸⁹ Р. Анђелић, *Srednjevjekovni gradovi*, 191-192.

⁹⁰ HAD: Cons. Min. II fol. 90, 25. X 1419.

⁹¹ Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 79-81.

⁹² Љ. Стојановић, *ССП/1*, 566, бр. 586, марта 1420; М. Пуцић, *Споменици српски*, књ. III, 72, бр. 69, марта 1420. Поменути Вукосав Дехојевић, Радичев човјек, тешко

поред имена чланова породице Красомирић, доноси и један занимљив географски податак који казује да је „на броду на Сланом“ ухапшен неки Бартио Влатков. Овдје се не ради о Сланом на мору, нити је ријеч „брод“ употријебљена у значењу ријечи „лађа“, већ се – како упозорава домишљати Спаравало – ради о данашњем селу Старо Слано уз ријеку Требишњицу, а „брод“ је, у ствари, био сплав на ријеци гдје су превозени људи и стока.⁹³

Трагање за једним од тројице разбојника у Старом Сланом – по имену Радивојем Славомирићем – којег Радич помиње у своме писму, одвело је радозналост Спаравала у требињску област, гдје га (наравно у дубровачким изворима!) налази као човјека Добровоја Милкусовића – припадника једног од пет родова требињске властеле Љубибратића, чији се људи помињу у требињском селу Бијелој.⁹⁴ Све то упућује на закључак да је кнез Радич био властелин у непосредном дубровачком залеђу који савршено познаје насељена мјеста, властелу и њихове људе у томе крају, па се ваљда зато Дубровчани и обраћају њему због невоље која их је снашла. За разлику од енергичне заштите својих људи пред неправедним оптужбама да су учествовали у гусарењу „на броду на Сланом“ овај, само на први поглед, брижни и принципијелни Паштровић је, безмало двије деценије касније, слао, са женом Јеленом, своје поданике да украду двије пече сукна из куће патарена Обуцена „in loco Eretva sub Belgrado“.⁹⁵

Попут двојици старије браће, Алекси и Остоји, и Радичу, очито, дипломатија није била мрска. Слично њима, и он је повремено мијењао „господаре“ за које је радио. Дипломатску каријеру је започео на двору Радосава Павловића, о чему свједочи изјава *ser* Влахе Ђурђевића да му је у подграђу главног Павловићевог града Борча, поред куће Микоја Мозолића, Радич Паштровић казивао да је присуствовао повјерљивом

да би се могао довести у везу са Миклушем Дехојевићем, кнезом влаха за цијелу Цетинску жупу, због велике удаљености. В. Нџабак, *Naseljavanje hercegovačkih i bosanskih vlaha u Dalmatinsku zagoru u XIV, XV i XVI veku*, Zbornik „Migracije i Bosna i Hercegovina“, Сарајево 1990, 75 и С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 134.

⁹³ Љ. Спаравало, *Бијела кнеза Алексе Паштровића*, 80.

⁹⁴ О овој грани племена Љубибратића види опширније: М. Динић, *Хумско-требињска властела*, 19-20.

⁹⁵ Р. Џошковић, *Crkva bosanska u XV stoljeću*, 252; Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Сарајево 1978, 113; Д. Динић-Кнежевић, *Тканине у привреди средњовековног Дубровника*, Београд 1982, 265 и Б. Храбак, *Отимачина и хајдучија херцеговачке властеле*, 301.

разговору вођеном у Павловићевом гостињцу између њега и браће Радосава и Богдана Муржића и дубровачког трговца Налка Влахоте Хранковића о заоченом дубровачком племићу Паладину Гундулићу.⁹⁶ До кад је Радич остао у служби код Павловића не бисмо знали рећи. Сигурно је, међутим, једно – да је послѣје Радосављевог губитка требињске области (1439), у којој су се налазили Паштровићеви посједи, овај постао „властелин“ (noblem) Стефана Вукчића Косаче, у којем га положају налазимо и пуних двадесетак година касније.⁹⁷ Раније претпоставке да би Радич Паштровић који је почетком маја 1443. стигао у Венецију са „братијом“ и извјесним бројем других пребјеглица који су листом постали млетачки „плаћеници“ (provizionati) могао одговарати јунаку из наше приче данас и дефинитивно падају у воду.⁹⁸ Пратећи их у венецијанској архивској грађи, Иван Божић и Марко Шуњић су закључили да се ради о млетачком плаћенику Радичу Грубачевићу из паштровићке области који се с тројицом браће и њиховим породицама (било их је 52 члана!) повукао у свој „castelum“ на неком шкољу близу обале (вјероватно на св. Стефану) и тамо вјерно служио Венецији излажући се „хиљадама смртних опасности“ (exponente se ad mille pericula mortis). За обављање „вјерне службе“ добијао је, заједно са браћом, по 8 перпера мјесечно, у нади да ће им се плата са осам повећати на десет перпера и да ће и служба и плата послѣје њихове смрти, бити пренијета на дјецу да им не би остала у неизвјесности.⁹⁹

Да ли само због оне двије пече сукна које су, на његов и женин подстрек украли њихови поданици у Коњицу, или, због неке друге, крупније кривице – што ће бити вјероватније – Радич је почетком августа 1450. године доспио у дубровачки затвор чиме престаје његово даље јављање у изворима, а заједно са њим престаје и наше казивање о босанским „лутајућим витезовима“ Паштровићима.¹⁰⁰

⁹⁶ NAD: Lam. de For. VI fol. 241, 13. XII 1423.

⁹⁷ С. Ћирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 66.

⁹⁸ Ј. Вукмановић, *Паштровићи*, 31-32.

⁹⁹ И. Божић, *Средњовековни Паштровићи*, 160-161 и М. Шунјић, *Bosna i Venecija (odnosi u XIV i XV st.)*, Сарајево 1996, 218-219. О Радичу Грубачевићу, као вођи „клана“ Грубачевића и најистакнутијем заступнику млетачких интереса у Паштровићима, који је спутавао сличне амбиције Дабижива Алексића, Радича Црнца и Хрвоја Новаковића, што је водило жестоком међусобним сукобима и страдањима појединаца обеју завађених страна, види опширније: М. Антоновић, *Оснивачка повеља Балше III Балшића манастиру Светог Николе*, 225.

¹⁰⁰ N. Jorga, *Notes et extraits II*, 431-438, нар. 2, 5. VI 1450.

*
* *

Тројица од петорице синова Радослава Паштровића (Алекса, Остоја и Радич), преселили су се из истоимене паштровићке области у Зети у требињски крај, гдје су убрзо стекли земљишне посједе и на њих насељавали себи потчињене људе. Као угледне племиће и сусједи од повјерења, Дубровчани су их недуго послје досељења примили у редове свога грађанства, а у случајевима повремених опасности обезбјеђивали им и боравак у граду. Но, упркос томе, Паштровићи се нису увијек коректно односили према њима, већ су у много случајева пљачкали њихове трговце у дубровачком залеђу. Тројица браће Паштровића највише су остали упамћени по дипломатским активностима које су обављали у служби најмоћнијих обласних господара (Косача и Павловића) и босанских краљева. Алекса је, као доајен међу њима, стајао најприје уз војводу Сандаља, а потом прешао на двор Радосава Павловића који га је ангажовао искључиво у рјешавању све сложенијих односа са Дубровником. Код истог „послодавца“ дјеловао је и средњи од браће по годинама, Остоја, којег је Павловић редовно отпремао на Порту, гдје је – уз безброј лажи, мита и корупције – покушавао да докаже да Радосав није продао, већ само уступио свој дио Конавала Дубровчанима 1426. године. Најмлађи од браће, Радич је све до Павловићевог губитка требињске области (1439) „таворио“ у његовој служби, а затим постао племић и дипломата код херцега Стефана Вукчића Косаче, да би 1450, под непознатим околностима, доспио у затвор. У најкраћем, Паштровићи су послје досељавања у Босну, постали једна од оних властеоских породица које су биле захваћене бројним и тешким збивањима на југу ове земље, чији су терет и величина надилазили њихову економску снагу. Зато се за ову тројицу Паштровића може метафорично рећи: „много хтјели, много започели“, али, и поред повремених дипломатских успјеха, остварили толико да није претекло припадницима слиједећег нараштаја да би могли да наставе свијетлу „славу“ својих предака, чија је „звјезда“ већ средином XV вијека почела увелико да тамни.

Ђуро Тошић

**PAŠTROVIĆ FAMILY,
THE "WANDERING KNIGHTS" FROM BOSNIA
(Summary)**

Having been involved into the fierce conflict between Sandalj Hranić, Bosnian duke, and Đurađ II Balšić, ruler of Zeta, the five sons of Radoslav Paštrović (Andrija, Nikolica, Aleksa, Ostoja and Radič), moved from the region Paštrović family possessed into Kotor and became citizens of the forementioned town. They have probably been incited to act consequently, after Kosača left the battle field, by fear of Balšić' revenge. Some time later, Aleksa, Ostoja and Radič moved from Kotor into the region of Trebinje where they acquired some land properties, due to the support Sandalj offered to them. The inhabitants of Dubrovnik „honored“ them as close and dignified neighbors by having issued citizenships to them; they also donated to them certain sums of money on a number of occasions, but, nevertheless, the „ungreatful“ newcomers often stole the cattle from the peasants of Astarea of Dubrovnik and robbed merchants' goods in the hinterland.

However, the members of the Paštrović family became, above all, widely known as diplomats staying at the courts of the most prominent Bosnian lords (Kosača and Pavlović), and of the kings Tvrtko II Tvrtković and Stefan Ostojić. Duke Radosav Pavlović used, most likely, to pay the largest sums of money for the obtained favours; due to this, Aleksa moved to Pavlović' court, having left Sandalj and Tvrtko II, and became the main „expert“ for resolving the issues concerning his part of Konavle with Dubrovnik. Upon coming to Pavlović' court, he found his younger brother Ostoja there, who has already built up the image of an unordinary and controversial diplomat, through his senseless efforts employed to prove to the sultan and to his viziers by means of lies, bribe and corruption that his master did not sell, but only put under hypothecation Konavle to the inhabitants of Dubrovnik, who refused to give the region back to him, after having effectuated the payoff of their debts. The youngest brother Radič has also been active in the diplomacy field, but not as much as his older brothers (Aleksa and Ostoja). He stayed at Pavlović' court until the duke lost the region of Trebinje in 1439, and was afterwards „nominated“ nobleman and diplomat of the Duke and Herceg Stefan Vukčić Kosača. After approximately a decade spent in Kosača's service, he got into the prison of Dubrovnik under unknown circumstances in the middle of the 1450's, and thus anticipated the disappearance of Paštrović family, the „wandering knights“ from the historical stage.

Keywords: The Paštrović family, Aleksa, Ostoja, Radič, Konavle, Dubrovnik, Kotor, sultan, Porta.

Срђан РУДИЋ
Историјски институт
Београд

НЕКОЛИКО НОВИХ ПОДАТАКА О РЕСТОЈУ МИЛОХНИ*

Анстракт: У раду се на основу до сада у литератури некористићене повеље угарског краља Сигисмунда доносе нови подаци о босанском властелину Рестоју Милохни и његовој породици. Повеља је настала 19. јануара 1436. године, у време кад се босански краљ Твртко II заједно са пратњом, у којој је био и Рестоје, налазио у Угарској. Из текста исправе сазнајемо да је Рестојев отац Милохна био из места по имену Vagonynagoga. Такође сазнајемо и да је Рестоје имао рођеног брата по имену Медоје и рођака Николу који му је највероватније био брат од стрица. Краљ Сигисмунд је овом исправом даровао Рестоју castellum Sberchyку у Босни и поседе Sobrystye, Vuczmyryno, Saderdye и Sagoryczani, такође у Босни. За поседе у Ливну Рестоје је тврдио да су припадали његовој породици од давнина.

Кључне речи: Рестоје Милохна, Сигисмунд, Твртко II, Ливно, Босна.

У Државном архиву у Будимпешти под сигнатуром DI 44077 чува се повеља коју је 19. јануара 1436. године угарски краљ Сигисмунд издао Рестоју Милохни, дворанину босанског краља Твртка II.¹ Иако се у изворима помиње у периоду од око три деценије (1422-1451) током којих је вршио важне службе на двору краљева Твртка II и Стефана Томаша, многа питања везана за Рестојев живот су без одговора.² Повеља краља

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој 147030 *Привредни, друштвени и културни развој српских земаља средњег века*

¹ Захваљујемо академику Сими Ћирковићу који нам је указао на постојање ове повеље и уступио њену фотографију.

² О Рестоју Милохни погледати: А. Babić, *Diplomatska služba u srednjovjekovnoj Bosni*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne, Sarajevo 1972, 138-140; Р. Živković, *Ekonomsko-*

Сигисмунда садржи податке који у знатној мери употпуњавају досадашња знања о Рестоју Милохни и његовој породици. Осим тога повеља је од изузетног значаја за проучавање топографије жупе Ливно, у којој се налазио највећи део Рестојевих поседа, као и односа између босанског и угарског краљевства у једном не тако повољном периоду за босанског краља Твртка II и његову државу.

Краљ Сигисмунд је издао повељу *fidelis nostri egregii Resteye filii Mylohnae de Bogonynagora, camerarii illustris Stephani Twertk regis Bosne fidelis nostri dilecti* за исказану верност, заслуге и одважно држање које је показао према босанском краљу и угарској круни у сукобу са Турцима и побуњеницима, којом му је даровао *castellum Sberchyky* у Босни са свим што му припада, као и поседе *Sobrystye, Buczmyryno, Saderdye* и *Sagoryczani* у области Ливна, такође са свим што им припада. За поседе у жупи Ливно Рестоје је тврдио да су припадали његовој породици од давнина и да их поседује заједно са рођацима Медојем и Николом.³

Повеља је настала у време великих превирања и сукоба у Босни. Краљ Твртко II, угрожен од побуњене властеле, противкраља Радивоја и Турака, био је приморан да крајем 1434. или почетком 1435. године напусти Босну и склони се у Угарску. Краљ Сигисмунд је 25. марта 1435. године примио Твртка II на опроштајној аудијенцији и након што му је овај обећао вазалску верност упутио га натраг у Босну. Твртко II се, вероватно услед неповољног развоја догађаја, није дуго задржао у Босни. Крајем године, тачније 21. децембра налазио се у Столном Београду.⁴ У пратњи босанског

socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću, Tuzla 1986, 172-176; P. Živković, *Počteni vitez Restoje Milohna, komornik, knez i protovestijar na dvoru bosanskih kraljeva*, Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma, Osijek 2002, 183-197.

³ *castellum Sberchyky appellatum in dicto regno nostro Bosne habitum cum omnibus et singulis suis pertinentiis et vtilitatibus quibuslibet; item possessiones Sobrystye, Buczmyryno, Saderdye et Sagoryczani vocatas in districtu Hlywno in partibus Bosne habitas, in cuis et quorum dominio pacific idem Restoye suos ac Medoye fratris carnalis et Nicolai consobrini suorum progenitors ab antiquo perstitisse et seipsos persistere asserit... terris scilicet arabilibus, cultis et incultis, agris, pratis, siluis, nemoribus, montibus vallibus, vineis et vinearum promontoriis, aquis fluuiis, aquarumque decursibus, molendinis ac molendinorum locis...*

⁴ С. Ђирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 266; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435-1437)*, Godišnjak FF u Novom Sadu XII/1 (1969), 101-102; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, Sarajevo 1981, 176-181; P. Živković, *Počteni vitez Restoje Milohna, komornik, knez i protovestijar na dvoru bosanskih kraljeva*, 190-191.

краља налазили су се његови дворски функционери Твртко Боровинић, Јурај Драгићевић, Владислав Клешић и Рестоје Милохна.⁵

Месец дана касније, 19. јануара 1436. године, краљ Сигисмунд је даровао Рестоја и издао му повељу. Разлоге који су га навели да то уради налазимо у самој повељи - то је урадио због верности коју је Рестоје показао према краљу Твртку II и угарској круни у борби против Турака и побуњеника. На тај начин га је наградио за дотадашњу и придобио за будућу лојалност. Међутим, питање које се природно намеће јесте да ли је угарски краљ даровао само Рестоја Милохну или је на исти начин поступио и са осталим пратиоцима босанског краља. Уколико је даровао само Рестоја, што се може претпоставити на основу познатих извора, питање је зашто је баш њега издвојио међу пратиоцима Твртка II које је могао наградити по истој основи.

Одлука угарског краља да дарује Рестоја Милохну не може се посматрати изоловано, већ се мора довести у везу са целокупном политиком краља Сигисмунда и активностима које је предузимао у то време. То се пре свега односи на његову политику обнављања и јачања одбрамбеног система Угарске, чије јужне границе су биле угрожене од све опаснијих Турака. Стога је један од важних задатака Сигисмундове спољне политике био да обезбеди помоћ и прошири угарски утицај у вазалним државама на Балкану, а тиме и у Босни. У склопу ових активности важну улогу играло је и црквено питање - јужне области Угарске биле су насељене, захваљујући избеглицама из Србије и Влашке, православним становништвом, из Босне су полако продирали богумили, а међу Мађарима је јачало хуситско учење. Да би се успешно одупрео Турцима и створио расположење крсташког рата, краљ Сигисмунд је сматрао да треба да створи верски једнообразну и фанатизовану масу. У томе се ослањао на подршку фрањеваца, који су на његову препоруку 1433. године добили велике привилегије од папе Еугена IV. Врхунац делатности фрањевачког реда пада управо у период 1435-1437. године и везан је за име Јакова Маркијског, викара босанских и мађарских фрањеваца и специјалног изасланика папе Еугена IV у Босни, Србији и Влашкој. Јован Маркијски је важио за непомирљивог борца против јереси због чега је дошао сукоб са босанским фрањевцима, као и са Твртком II који их је узео у одбрану.⁶ Када се децембра 1435. године Твртко II

⁵ Tuertkone Borovinich, palatino regni nostri Bosnae; Georgio filio Dragich; Ladislao filio quondam vajvodae Pauli Klessich, magistro curiae nostrae, et Hristoja de Hlevna, camerario nostro. E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, Zagrabie 1892, 151.

⁶ P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435-1437)*, 93-94.

појавио на угарском двору ту се налазио и Јаков Маркијски који је у верским приликама у Босни видео узрок свега зла. У плану је имао да принуди краља Твртка II да у верској политици спроводи политику чврсте руке. За то је успео да заинтересује и краља Сигисмунда, па је босански краљ морао да се пред угарским краљем и државним већем брани од оптужби за јерес. Твртко II је био приморан да 26. јануара 1436. године изда повељу којом је примио босанске фрањевце под своју заштиту и обећао да ће им помагати приликом вршења покрштавања у Босни.⁷

Не зна се да ли је Рестоје Милохна учествовао у пословима везаним за издавање ове повеље краља Твртка II. Ипак, на основу његове активне припадности римокатоличкој цркви, делује могуће да је и он утицао на босанског краља да донесе одлуку о помагању фрањеваца у својој земљи. Сигурно да није без значаја ни то што је повеља краља Твртка II настала свега неколико дана након што је краљ Сигисмунд издао исправу Рестоју Милохни.

Сматрамо да управо у црквеним приликама у Босни треба тражити разлог због којег је краљ Сигисмунд између свих пратилаца босанског краља даровао баш Рестоја. Док је сам краљ Твртко II био нејасних опредељења, а вероватно и остали из његове пратње, Рестоје Милохна је био римокатолик од рођења. Ослањајући се на свој утицајни положај на двору помагао је интересе римокатоличке цркве у Босни. Потврду о његовом црквеном деловању налазимо у папским документима насталим у наредним годинама. Папа Еуген IV доделио је Рестоју 30. септембра 1446. године потпуни опрост због заслуга и помоћи римокатоличкој цркви у Босни и Хуму.⁸ Његов наследник папа Никола V је 8. фебруара 1448. године Рестоја и његове поседе ставио под своју заштиту, наглашавајући да је одмалена био римокатолик међу јеретицима и да је радио на чувању и ширењу римокатоличке вере.⁹ Рестојева верност римокатоличкој цркви и помоћ коју јој је пружао морали су бити познати краљу Сигисмунду и његовом окружењу и сигурно су утицали на одлуку да га награди.

Повеља краља Сигисмунда доноси непознате податке о породици Рестоја Милохне и њеном пореклу. Податак да је Рестоје био из Ливна познат је на основу поменуте повеље краља Твртка II босанским фрањевцима у којој се међу сведоцима наводи Hristoja de Hlevna.¹⁰ У историографској литератури се претпостављало да је Рестојев отац носио име Милохна, што је овом повељом и потврђено.¹¹ Сада сазнајемо и да је

⁷ E. Fermeđžin, *Acta Bosnae*, 150-151; P. Rokai, *Poslednje godine balkanske politike kralja Žigmunda (1435-1437)*, 94, 102; P. Živković, *Tvrtko II Tvrtković*, 181.

Милохна био из места које је носило име *Vogonynagora*. Место овог назива је непознато, али можемо са сигурношћу тврдити да се налазило у области Ливна, иако се у повељи то изричито не каже. У повељи се наводе и два Рестојева рођака – Медоје и Никола. Док су родбинске везе између Рестоја и Медоја јасне, били су рођена браћа, не може се тачно рећи у каквом степену сродства су били Рестоје и Никола. Никола је обележен термином *consobrinus* који има више значења, али претпостављамо да се највероватније ради о брату од стрица.

Поседи Рестоја Милохне који се помињу у повељи краља Сигисмунда могу се грубо сврстати у две групе. У првој се налази тврђава *Sberchyku* коју је угарски краљ, због напред наведених разлога, даровао Рестоју. Једино што се зна о положају ове тврђаве јесте да се налазила негде у Босни (*in dicto regno nostro Bosne*).¹²

У другу групу спадају поседи *Sobrystye*, *Buczmyryno*, *Saderdye* и *Sagoruczani* који су се одраније налазили у власти Рестојеве породице што је краљ Сигисмунд и потврдио овом повељом. Ови поседи су се налазили у жупи Ливно (*in districtu Hlywno in partibus Bosne*) и углавном их је могуће идентификовати.¹³

⁸ N. Iorga, *Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XV siècle II*, Paris 1899, 420.

⁹ *nobilem virum Restorem, protovestarium Regni Bosne, qui ab ineute etate inter hereticos catholicus preseverans, pro augmento et conservatione fidei catholice plurimum, ut a fidedignis accepimus, laboravit, ipsiusque terras, castra, loca, villas cum eorum incolis et habitatoribus, et bona quelibet ubicumque consistentia, que idem Restor tenet ac possidet, et dante domino in futuram possidebit.* A. Theiner, *Vetera monumenta historica Hungariam sacrum illustrantia II*, Osnabrück 1968, 251

¹⁰ E. Fermendžin, *Acta Bosnae*, 151.

¹¹ P. Živković, *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću*, 172.

¹² Једна од могућности је да се тврђава *Sberchyku* налазила у жупи Ливно, иако се то у повељи не каже. У том случају могло би се чак и размислити о могућности да се ради о исквареном облику имена Бистричког града.

¹³ О ливанском крају у прошлости погледати: V. Klaić, *Града за топографију и историју Хливанске жупаније и града Хливна*, *Vjesnik HAD NS* 15 (1928), 13-24; M. Petrić, *Geografski i historijski pregled*, *Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, *GZM (E) NS* 15-16 (1961), 21-30; M. Petrić, *Porijeklo stanovništva*, *Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjskom polju*, *GZM (E) NS* 15-16 (1961), 31-90; M. Ančić, *Livno – srednjovjekovna županija*, *Kulturno-povijesni vodič Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika* 16, Split 2001; Нажалост, није нам био доступан зборник: *Livanjski kraj u povijesti*, Split-Livno 1994.

Sobrystye – село Забришће постоји и данас и налази се југозападно од Ливна.¹⁴

Висзмугупо – непознато.¹⁵

Saderdye – данас не постоји. Вероватно се ради о селу Забрђу (Забрдију) које се помиње 8. децембра 1400. године у повељи којом је краљ Остоја уступио жупу Ливно и Бистрички град војводи Хрвоју Вукчићу Хрватинићу. Ту се међу племенитим „осидницима ливањским“ помиње **ОУГРЉЪНЪ ИЗЪ ЗАБРЪДИА**.¹⁶

Sagoryczani - село Загоричани постоји и данас и налази се југоисточно од Ливна.¹⁷ Први пут се помиње у повељи краља Остоје из децембра 1400. године. Међу поседима у жупи Ливно које је краљ Остоја тада даровао војводи Хрвоју били су и Загоричани, односно њихов највећи део, јер је 1/9 села припадала породици Воихнић. Из повеље сазнајемо да је некада 1/3 Загоричана, као и још седам села у жупи Ливно, припадала Воихнићима, али су од те трећине два дела која су некада била у Галешиним и Бубањиним рукама путем одумртна припала босанском краљу.¹⁸ Не знамо тачно шта се десило са поседима Хрвоја Вукчића у ливањској жупи након његове смрти 1416. године. Судаћи према тврдњи Рестоја Милохне део тих посела, односно Загоричани, је дошао у руке његове породице.¹⁹

Податак да су преци Рестоја Милохне имали поседе у ливањској жупи сведочи да су припадали локалном племству, можда чак и некој од

¹⁴ На територији Забришћа налази се неколико средњовековних гробаља. Š. Vešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 282; *Археолошки лексикон Босне и Херцеговине 3*, Сарајево 1988, 237, 250. Према попису из 1550. године Забришће је имало 7 кућа; два дела села била су у поседу влаха који су ту били пописани и плаћали влашке обавезе, док су друга два дела била у поседу поседника чифлука који су били пописани на другом месту где су плаћали своје обавезе према спахији. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007, 68.

¹⁵ У литератури се код Ливна помиње град Бужанин. Погледати: V. Radimsky, *Arheološke crtice*, GZM IV (1892), 223-224.

¹⁶ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, Vienna 1858, 248.

¹⁷ На територији Загоричана налази се неколико средњовековних гробаља. Š. Vešlagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, 282-283; *Археолошки лексикон Босне и Херцеговине 3*, 238, 248, 250.

¹⁸ F. Miklosich, *Monumenta Serbica*, 249.

¹⁹ Према попису из 1550. године Загоричани су били влашко село са 15 кућа. Село и мезра Загоричани били су џемат примићура Марка, сина Богавца. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, 64.

породица које су познате из извора.²⁰ Недостатак извора онемогућава да се сазна од када су наведени поседи били у њиховим рукама. Према тврдњи коју је Рестоје изнео краљу Сигисмунду његова породица је ове поседе имала од давнина (*ab antiquo*), али не треба одбацити ни могућност да је овим изразом, односно наглашавањем старине, желео себи дати већи значај.

²⁰ О властеоским породицама у Ливну погледати: V. Klaić, *Građa za topografiju i historiju Hlivanjske županije i grada Hlivna*, 24; P. Anđelić, *Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivnjana*, GZM (A) NS 38 (1983), 133-143; I. Jurković, *Vrhrički i Hlivanjski plemeniti rod Čubranića do sredine 15. stoljeća*, Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne znanosti HAZU 24 (2006), 25-69.

Srđan Rudić

**SOME NEW DATA ON RESTOJE MILOHNA
(Summary)**

Sigismund, King of Hungary, issued on the 19th of January 1436 a charter to the Bosnian lord Restoje Milohna as the demonstration of his uttered loyalty expressed to the Bosnian King and the Hungarian Crown, and also due to his merits and a courageous conduct during the conflict with the Turks and the mutineers. The charter was composed at the time when the Bosnian King found himself in Hungary, together with his royal accompaniment, including Restoje as well. Restoje's affiliation to the Roman Catholic Church played an important role on the occasion of the issuance of this charter. The forementioned charter presents some data which circumstantially enhance our recent knowledge concerning Restoje Milohna and his family. We discover that Restoje's father Milohna came from the place called Bogonynagora; as well as the fact that Restoje had a blood brother named Medoje and a cousin Nicolas, who was ostensibly his first cousin. King Sigismund donated by means of this charter the castellum Sberchyky situated in Bosnia to Restoje, including the estates Sobrystye, Buczmyryno, Saderdye and Sagoryczani in the Livno district, located in Bosnia likewise. Restoje claimed that the properties in the Livno district had been in the possession of his family from the ancient times, and that he and his cousins Medoje and Nicolas had been in the possession of those by the time of the issuance of the charter.

Keywords: Restoje Milohna, Sigismund, Livno, Bosnia.

Валентина ЖИВКОВИЋ
Балканолошки институт САНУ
Београд

КУЛТОВИ СВЕТИТЕЉА ЗАШТИТНИКА ОД КУГЕ У КОТОРУ (XIV-XVI ВЕК)

Анстракт: На основу писаних извора, штовања реликвија светитеља и сачуваних дела религиозне уметности анализиране су промене у позносредњовековној религиозној пракси Котора које је покретао страх од куге. Прихватање и прослављање, за католичку религиозност уобичајених култова светитеља заштитника од куге (светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора и светог Винцентија Ферерског) разматрано је са становишта особености которске градске средине.

Кључне речи: куга, Котор, религиозност, светитељ заштитник, тестамент, црква, реликвија, ликовна представа

Средњовековни градови о чијој историји постоји сачувана писана грађа представљају захвално поље за истраживање куге као појаве која је обележила време позног средњег века. Један од таквих је и град Котор, који је од друге половине XIV века више пута страдао под налетима епидемије.¹ Карактер сачуваних писаних (објављених и необјављених) извора у Котору омогућава да се феномен куге анализира из различитих

* Овај рад је резултат истраживања на пројекту 147012 *Средњовековно наслеђе Балкана: институције и култура*, које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

¹ Према бележењу писаних извора, епидемија куге је у Котору харала током XV и XVI века: 1422, 1427-1430, 1435, 1457, 1467, 1503 и 1572. године, в. *Историја Црне Горе 2/2*, Титоград 1970, 267 (И. Божић); М. Milošević, *Zdravstvena kultura u Boki Kotorskoj za vrijeme mletačke vladavine*, Pomorski trgovci, ratnici i mesene, Podgorica - Beograd 2003, 248-261, 253. О појавама и хронологији епидемије куге у Далмацији и Боки писао је: V. Bazalo, *Calendarium pestis, I*, Acta Historica medicinae, pharmaciae, veterinae 1, Beograd 1962, 51-61.

углова. У питању су судско-нотарске исправе Которске општине које говоре о последицама које је куга доносила у готово свим доменима приватног и јавног градског живота.² Као посебно драгоцени извори јављају се тестаменати које су састављали Которани суочени са близином могуће смрти за време трајања епидемије. Њихов садржај и вокабулар омогућавају да се изгради слика о томе како је куга утицала на промене у понашању и побожности људи. Најчешћи вид религиозности коју је покретао страх од болести и смрти било је обраћање за помоћ и посредништво светитељима заштитницима од куге. Током позног средњег и почетком новог века култови светих помагача су постали веома омиљени међу верницима и добили су развијену форму штовања. Новине у религијској пракси Котора, на које је директно утицала појава куге, представљају заокружено питање које у науци није посебно разматрано. Религиозност Которана суочених са последицама епидемије биће анализирана трагом постојећих писаних извора, као и на основу сачуваних дела црквене уметности.

Пратиоци куге били су страх од смрти, осећање немоћи у контролисању тока болести и сећање преживелих на ужасе током трајања епидемије. Свакодневно непосредно суочавање са страшним призорима разбољевања и умирања снажно је утицало на стање духа и емоције људи. О томе сведочанство пружају већ и сами термини којима су Которани XV и почетка XVI века називали епидемију куге - *morbo grande, morte cruda di peste, crudel epidemia, tempore pestis*.

Основна дилема током трајања куге била је да ли остати у зараженом граду и сахранити своје најближе или побећи што даље.³ Писани извори сведоче да су Которани за време неких епидемија куге масовно напуштали град - *omnes ex civitate fugiebant epidemiam*, како је

² Помене куге и неке од промена у функционисању градске општине обрадила је на основу которске архивске грађе Ленка Блехова Челебић. Посебна вредност рада јесте да је ауторка донела препис три до сада необјављена документа из Бискупског архива Котора, а који су везани за бискупа Марина Контарена у време трајања епидемије куге у граду, в. Л. Блехова Челебић, *Помени куге у которским нотарским списима 1326-1503.*, Историјски записи 75/1-2 (2002), 31-55.

³ У већини статута занатлијских братовштина постојала је уобичајена одредба која се односила на одступање од погребних обичаја за време епидемије. Посебно се истицало како чланови братовштине не морају да прате своје умрле братиме у погребним поворкама у случају епидемије куге или неке друге заразне болести. Тако је у статуту которских обућара из 1488. године прописано: *Item che cadauno della dicta Frataglia sia obligato accompagnar alla sepultura cadauno che morira dela dicta Frataglia, sotto pena de grossi quatro per cadauno e cadauna volta, excepto in*

забележено у судској исправи из 1430 године.⁴ У парници која се водила 1432. године око валидности тестамена умрлог од куге, каже се како су због куге сви племићи побегли из града - *tuti ly zintilhomenu jera schampady de for a per la chaxon de la pesste*.⁵ У граду са дугом поморском традицијом, било је уобичајено да су у оваквим ситуацијама чланови имућнијих породица прибежиште налазили на бродовима.⁶ Уточиште Которана док је владала епидемија било је острво Страдиоти у Тиватском заливу. Поред бројних неразјашњених проблема између властеле и пучана који су се постављали пред млетачку Сињорију током XV века, било је и спорно питање права пучана на острво Светог Габријела (Страдиоти). У тужби из 1454. године истакнута је суштина овог процеса - острво треба да припада которској општини, јер у време епидемије куге треба да служи свим Которанима као уточиште, а не само властели.⁷

Куга се преносила морским и копненим путевима (ратним и трговачким бродовима и караванима) те је изградња карантина надомак

casis pestis vel contagionis a quibus Deus advertat. Преписе статута которских кројача и обућара донела је: А. Маџибрадић, *Statuti bratovština obućara i krojača u posjedu Istorijskog arhiva Kotor*, Годишњак ПМК 41-42 (1993-1994) 53-65.

⁴ Историјски архив Котор, судско – нотарски списи (даље: IAK SN) IV, 15-17.

⁵ IAK SN IV, 570-576.

⁶ Власници бродова су приликом избијања епидемије своју породицу укрцавали на бродове. Право боравка на палуби имали су чланови породице сувласника, и то под условом да су незаражени. О томе говоре примери бродова браће Михаила и Николе Палташића из 1439. г, браће д'Ескуло из 1439.г. и Марина Трифуна Буће из 1442. године. О томе, в. R. Ковијанић, I Stjerčević, *Kulturni život starog Kotora (XIV-XVIII vijek)*, knj. II, Cetinje 1957, 13-14; P. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 68; Л. Блехова Челебић, *нав. дело*, 42. Поједине делове исправа доносе С. Мијушковић, Ристо Ковијанић, *Грађа за историју српске медицине. Документи которског архива*, Београд 1964, 82-83, 91.

⁷ G. Čremošnik, *Kotorski dukali i druge listine*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini 33-34 (1921-1922) 115-196, 172-178 (Дукал од 27. августа 1454. године) Описујући острво Страдиоти (познато и као Свети Габријел) у првој половини XVII века, Тимотеј Цизила каже да се Которани овде повлаче “у вријеме каквог непријатељског упада преко копна, варвара или заразе, од чега ослободи Боже свакога”. Како даље пише Цизила, “Баш то се и догодило љета господњег 1623. за вријеме куге у Котору, када су људи напуштали град окужен овом најгором заразом, уз једну више него часну стражу которских племића, грађана и италијанске војске.”, в. *Аналисти. Хроничари. Биографи. Књижевност Црне Горе од XII до XIX вијека*, ур. М. Милошевић, Цетиње 1996, 95.

града била најчешћа мера заштите од ширења епидемије.⁸ Премда су строги прописи рада ових здравствених институција давали одређене резултате, људи нису могли да рачунају да ће бити поштеђени од болести.⁹ Последњу наду су полагали у небеске силе. Немоћни да знатније утичу на престанак помора чији им је узрок био тек делимично познат, средњовековни људи су на кугу гледали као на казну Божију - *Non fu peste, ma ira di Dio*, како је писао савременик епидемије, анонимни дубровачки хроничар у делу *A Cutheis tabula*.¹⁰ Веру да је Бог послао кугу открива и которска судска исправа везана за један брод браће д'Ескуло који је требало да буде прибежиште (*item quod interveniente peste, quod Deus adverat, in civitate Catari vel destructu*)¹¹ Да би се заштитили од убода смртних стрела које је, како су веровали, са неба на грешне људе слао расрђени Бог, средњовековни људи су молитвама и заветним даровима у помоћ призивали светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора, светог Валентина, светог Егидија или светог Хадријана. Један писани извор представља изузетно драгоцену сведочанство о снази вере у делотворност светитељских моћи и након предузимања свих познатих здравствених мера заштите. У питању је лекарски савет которског хирурга Ивана Меднића, који је због своје богате праксе у лечењу оболелих од

⁸ За време кнеза Павла Контаринија, 1434. године уведена је нова служба градских повереника за здравство *provveditori della sanità*. Њихов задатак је био да надзиру путнике и робу који би пристизали у град. Путници који су долазили из заражених места морали су да бораве у посебном карантину. Године 1437. у Котору је основан и Магистрат чији су чланови били племићи и који су издавали здравствена уверења за бродове и вршили надзор над карантином, односно над путницима и робом који су долазили копненим путем у Котор, в. R. Katić, *O merama za suzbijanje epidemija u Crnogorskom primorju u periodu od XV - XVIII veka*, Istorijski zapisi 14/1-2, Cetinje 1958, 65-80; M. Milošević, *Zdravstvena kultura*, 249.

⁹ О брзини ширења и броју настрадалих од куге у Котору током кипарског рата сачувано је писано сведочанство према којем је у јануару 1572. године епидемију у град донела млетачка галија на којој је било око петстотина војника. Трајала је шест месеци и однела више од три и по хиљаде живота, в. M. Milošević, *Boka Kotorska, Bar i Ulcinj u kiparskom ratu (1570-1573)*, Boka 4 (1972), 17-32.

¹⁰ На основу расположивих извора Гордан Раванчић је писао о веровањима и страховима Дубровчана суочених са кугом, в. G. Ravančić, *Prilog proučavanju Crne smrti u dalmatinskom gradu (1348.-1353.) - raspon izvorne građe i stanje istraženosti na primjerima Dubrovnika, Splita i Zadra*, Povijesni prilozi 26 (Zagreb 2004) 7-18.

¹¹ Готово исте речи се наводе и у исправи Марина Буђе, IAK SN VI, 671-672, SN VI, 756, SN VII, 382-383. Поједине делове исправа објавили су С. Мијушковић, Ристо Ковијанић, *нав. дело*, 82-83, 91.

куге, позван 1526. године у Дубровник да помаже у сузбијању епидемије. У својој бележници о болестима и лечењу, Иван Меднић је забележио да након што оболели попије лекове (које је он сам правио) треба да се помоли Богу и светом Себастијану и ако се презноји - биће излечен (*et volsi fare reverentia de Dio, et de Sancto Sebastiano, e se sudara sarà guarito*).¹²

Да би се разумео развој појединих култова светитеља потребно је осврнути се на стање духа људи суочених са близином болести и смрти. Са каквим су се емоцијама и размишљањима суочавали Которани у време када је градом владао страх од заразе, сведочанство пружају поједини делови опоруха састављаних и евидентираних у време и непосредно након престанка епидемије. Ту су такође и судски процеси вођени у случајевима када умрли нису стигли да саставе своју последњу вољу.¹³ Из друге половине XV и посебно из првих деценија XVI века сачувано је више тестамената у којима опоручитељи остављају велика средства, а некада и сву своју имовину, за стално одржавање миса и читање молитви за спас од куге. Овом приликом биће издвојени делови из три опорухе, који говоре о страху људи од куге и смрти, као и о изразима њиховог личног односа према светитељима заштитницима од ове болести. Куга је била једнака смрти, како сведоче речи Маруше, удовице Марина Козамор. Према изјави коју је дала у судском процесу, Маруша је током епидемије 1430. године “гледала своју смрт у очи”. Процес је вођен 1432. године након престанка трајања болести у граду, а Маруша је тражила извесну суму новца од куће коју јој је завештао покојни Симик Болица. Маруша је служила Болицу у време када је он био оболео од куге: *che ly servuy in sua grande neçessità in tempo de pedimia guardando mia morte a ly hochy*.¹⁴ Током трајања епидемије 1503. године опоруху је саставила Петруша, удовица Илије Бранковића из Котора. Боравила је изван града на Муу, окружена родбином која је већ била заражена. Страх да је смрт не затекне без тестамена, Петруша је изразила на почетку опруке (*ma dubitandosse morir dela morte cruda di peste*) Посветила је своју душу *al suo Creator*;

¹² G. Gelcich, *Delle Istituzioni marittime e sanitarie della Repubblica di Ragusa, Trieste* 1882, 47-50. Препис потребних састојака према Меднићевом лекарском упутству доноси и S. Мијуšković, *Оснивање и дјеловање поморско-здравствених установа у Боки Которској*, *Историјски записи* 20/ 2 (1963) 271-295, 279-280.

¹³ Након харања куге 1430. године, Радула, жена Алегрета Петровића, тражила је у новембру месецу од суда да јој се додели имовина њеног брата Јакше који је умро од куге, не оставивши тестамент. Суд је пресудио да је она његова једина наследница. IAK SN IV, 93.

¹⁴ IAK SN IV, 550-557. Вероватно се ради о епидемији из 1422. године, како се види из друге исправе о истом процесу, IAK SN V, 637.

Iesu Christo, et ala sua madre Verzene Maria et a tutta corte celestial. Њена жеља је била да почива у капели Безгрешног зачећа у цркви Светог Бернардина, док њена деца треба да буду сахрањена у породичној гробници у цркви Свете Марије *di fiume*. У тој цркви треба да се сахрани и њен син, свештеник Винцентије, ако би умро од куге, како је нагласила. Петруша је истакла да због велике болести (*morbo grande*) сведоци нису потписали опоруку, а били су замољени.¹⁵ Епидемија из 1503. године о којој говори Петрушино последње завештање, била је изузетно велика, праћена и глађу у Котору. Према неким сведочанствима током јуна месеца је за само пет дана у граду умрло четири стотине особа.¹⁶ Суочени са тако великим губицима, Которани су одлучили како треба да се сагради црква посвећена светитељима заштитницима од ове болести и у ту сврху су опоручно завештавали средства. Управо током јуна месеца 1503. године Роза, жена Франка *pinctoric*-а, тестаментарно је одредила да се сахрани у фрањевачком оделу у цркви Светог Бернардина и оставила је један перпер ако би се градила црква Светог Рока и Себастијана.¹⁷

На основу расположивих извора сазнаје се како су у XV и почетком XVI века Которани највеће наде у спас од куге полагали у светог Себастијана, светог Рока, светог Христофора и светог Винцентија. Поред писаних извора, као што су тестаменти или запис из лекарске праксе хирурга Меднића, сведочанство о развијености ових култова пружају и ликовне представе и реликвије које су чуване у градским црквама. Такође, поред ових светитеља изгледа да је у Котору и свети Валентин имао утемељен култ, премда се на основу расположивог извора не може тврдити да је посебно прослављан као заштитник од куге. Наиме, у извештају са канонског похода которског бискупа Марина Драга из 1689. године помињу се две реликвије светог Валентина: сребрна рука у цркви Светог Крста и реликвија која се у сребрној посуди чувала у цркви Свете Венеранде (данас Свете Ане).¹⁸

¹⁵ За свог наследника поставила је унука, незаконитог сина свештеника Винцентија, а ако би и он умро, наследник би постао комесар опоруке, IAK SN XXIII, 605.

¹⁶ Статистички податак доноси М. Milošević, *Zdravstvena kultura*, 254. (према: N. Nodilo, *Annales ragusini anonimi*, MHSM, XIV, JAZU Zagreb 1882, 92.)

¹⁷ IAK SN XXIII, 648. (опорука носи датум 13. јун 1503. године) И. Стјепчевић на основу податка из Бискупског архива у Котору каже да се црква Светог Себастијана и Рока налазила на градским зидинама у *Citadelli*, али не наводи годину из које потиче поменути документ. Црква Светог Себастијана и Рока је рестаурисана 1501. године од стране провидура Себастијана Контарено, в. I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna u Kotoru*, Split 1938, 61.

¹⁸ I. Stjepčević, *nav. delo*, 38.

Изузетно омиљен међу верницима био је култ светог Христофора, нарочито након што му је житије око 1260. године увршћено у *Златну легенду*.¹⁹ Као заштитник путника, ходочасника и помораца, култ светог Христофора био је посебно раширен у прометним трговачким средњовековним градовима, какав је био и Котор. Веровало се и да може да штити од олује и незгода на води, а након појаве епидемије куге, светитељ је постао и заштитник од ове болести. Оно што је посебно утицало на широку заступљеност култа светог Христофора било је веровање како поглед на слику или скулптуру са његовим ликом спасава од изненадне смрти или несреће тог дана. Због тога се свети Христофор често сликао на фасадама цркава, као и на спољашњим зидовима јавних здања у трговачким градовима и на станицама дуж ходочасничких путева. У Котору је сачувана представа светог Христофора на западном pročелју фасаде цркве данас посвећене Светој Ани. Судаћи према стилским одликама настала је највероватније средином XIV века.²⁰ Од некадашње представе циновских димензија у растеретном луку са јужне стране pročелја данас су видљиви само делови некадашње представе светог помагача: ореол и део лица (брада са устима), део торза, као и прсти светитељеве десне руке која је држала малог Христа за ногу, од које се може видети само стопало. На тамноплавој позадини, изнад светитељевог левог рамена је читљив остатак ћириличног натписа исписаног црвеном

¹⁹ J. de Voragine, *The Golden Legend*, vol. 2, Princeton University Press 1993, 10-14. Треба напоменути да се 1400. године у опоруци фратра Петра Гизде, гвардијана манастира Светог Фрање изван зидина, помиње Златна легенде, као *unus liber voraginis*, која се налазила у његовој великој библиотеци, в. Д. Медаковић, *Прилози историји културе у Боки Которској*, Споменик САН CV (1956) 19; Р. Ковијанић, *Которски медаљони*, Београд 1980, 155-156. Свети Христофор је током позног средњег века био веома омиљен међу католичким верницима и постао је један од четрнаест светих заштитника, помагача у невољи. Штовање ових светих помагача често је добијало облике сујеверја, те је због тога црква после Тридентског концила забранила мису у славу четрнаест светих заштитника, в. Ј. Хојзинга, *Јесен средњег века*, Нови Сад 1991, 228-229.

²⁰ За постојање фреске на pročелју сазнало се тек након радова предузетих после великог земљотреса 1979. године. Р. Вујичић је фреску описао и датовао у раду: *Freska s likom sv. Hristofora na pročelju crkve sv. Ane u Kotoru*, PPUD 24 (1984) 39-44. Фреска светог Христофора је сачувана и на фасади некадашњег свратишта за путнике и ходочаснике, у непосредној близини градске капије у Старом Бару. О овој представи (са старијом литературом): Т. Копривица, *Фреска са представом светог Христофора у Старом Бару*, Историјски записи 77/1-4 (2004) 145-154.

бојом: ХРЋСТОВ(О)РЬ.²¹ На фасади которске цркве свети Христофор је приказан у иконографском виду Христоносца, обучен у патрицијску одећу - зелена хаљина (са нашивком на грудима окер боје са црним пругама које творе квадрате) а преко рамена носи црвени плашт причвршћен копчом на грудима. У левој руци је највероватније држао расцветали штап.²²

На основу сачуване которске грађе може се претпоставити да су од XV века свети Себастијан и свети Рок били највише прослављани као заштитници од куге. Њихове реликвије су чуване у градским црквама. Реликвија светог Себастијана била је похрањена у цркви Свете Ане у реликвијару у виду сребрне руке. Реликвија светог Рока чувала се у сребрној посуди у цркви и братовштини Светог Себастијана и светог Рока. Поред цркве (коју је 1501. године обновио провидур Себастијана Контарено) и братовштине, 1574. године се помиње и *hospitale s. Rochi*.²³ Прво у Италији, а потом широм западне Европе, култ ходочасника и лаика пустињака Рока, који је живео у другој половини XIV века, постао је изузетно омиљен међу верницима и пре његове званичне канонизације у XVI веку.²⁴ По томе се нису издвајали ни Которани. Разлоге за постојање утемељеног култа у Котору треба видети првенствено у чињеници да је Венеција, где су биле похрањене његове реликвије, нарочито неговала култ овог заштитника од куге. Такође, за ширење култа светог Рока у XV веку били су заслужни и фрањевци, пошто су га након његове смрти уврстили у свој трећи ред намењен лаицима. Светом Себастијану и светом Року обраћали су се за помоћ и Дубровчани да их заштите од куге. Након велике епидемије која је трајала од 1456. до 1459. године и њеног

²¹ Натпис је објавио R. Vujičić, *nav. delo*, 40, 43. О српско-словенском натпису на фасади цркве, в. В. Ј. Ђурић, *Језици и писмена на средњовековним фреско - натписима у Боки Которској: значај за културу и уметност*, Црква Светог Луке кроз вјекове, Котор 1997, 255-267, 259-260.

²² Р. Вујичић неосновано сматра да је на фасади которске цркве свети Христофор приказан као свети ратник - у панцирној кошуљи и са копљем у левој руци, R. Vujičić, *nav. delo*, 39. Према остацима представе светог Христофора на западној фасади цркве Свете Ане може се закључити да је изведена према византијском иконографском и стилском узору. Цреж устију и браде, као и положај малог Христа на рамену највише подсећа на исту представу у Леснову. О представама светог Христофора као мученика, ратника и Христоносца у српском средњовековном сликарству, в. И. М. Ђорђевић, *Свети Христофор у српском зидном сликарству средњег века*, Зограф 11 (1980) 63-67. О представи светог Христофора у Леснову, в. С. Габелић, *Манастир Лесново*, Београд 1998, 204-205.

²³ И. Стјепчевић, *nav. delo*, 38-39, 61.

²⁴ A. Vauchez, *Sainthood in the Later Middle Ages*, Cambridge 1997, 100, 199, 216.

поновног налета од 1464. до 1467. године, у Дубровнику је почела да се гради заветна црква Светог Себастијана. Након што је у следећем веку становништво овог подручја задесила једна од најјачих епидемија куге 1526. и 1527. године, одлучено је да треба да се изгради и црква Светог Рока (завршена 1534. године)²⁵

Изгледа да је култ светог Себастијана био развијен у Котору већ у XV веку. Два сведочанства - ликовна представа и посвета породичне цркве, говоре у прилог овој претпоставци. Оба примера су везана за ктиторску делатност Стефана Калођурђевића, који је у Котору обављао дужност словенског канцелара (*canzellarus sclavus communitatis Catari*). Стефан Калођурђевић је недалеко од Котора 1451. године саградио цркву Свете Госпође (Светог Базилија) у Мржепу крај Столива. У зони стојећих фигура насликан је и свети Себастијан. За представу заштитника од куге издвојено је истакнуто место на западном зиду уз сам улаз у цркву. Представљен је на начин уобичајен за средину XV века - везан за стуб са мноштвом стрела забодених по телу.²⁶ Разлоге сликања светог Себастијана треба тражити у личној побожности словенског канцелара. О томе више од ликовне представе у његовој задужбини говори чињеница да је Калођурђевић саградио цркву коју је посветио овом светитељу. Налазила се на Пучу, изван јужних градских зидина у близини манастира фрањеваца конвентуалаца и опсерваната. Према попису которских манастира из 1519. године црквица Светог Себастијана, која је припадала манастиру Светог Бернардина на Пучу, налазила се у врту Стефана Калођурђевића (*Vi era in S. Bernardino al Pozzo la chiesetta di S. Sebastian nell'orto del Stefano Callogeorgii*)²⁷

Манифестација култа светог Себастијана у ктиторској делатности Калођурђевића указује да је страх од куге био снажан покретач у једном периоду живота словенског канцелара. О томе посредни доказ пружа необична чињеница да је Калођурђевић за живота себи подигао две

²⁵ V. Bazalo, *nav. delo*, 57, 59. У претходном налету куге, Дубровчани су посебно славили светог Јована Крститеља. Због вере да је његово посредништво *al tempo dela crudel epidemia* помогло да престане помор становништва 1437. године је одлучено (*Ordo pro processione fienda in die sancti Ioannis Baptiste*, сар. 307) да у славу овог светитеља треба да се одржавају сваке године процесije, в. *Liber Viridis*, ур. Б. М. Недељковић, Београд 1984, 254.

²⁶ О представи светог Себастијана у ктиторској цркви Стефана Калођурђевића, в. В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније: црква Св. Госпође у Мржепу (Бока Которска)*, ЗРВИ XXXV (1996) 9-54, 31, 41-42.

²⁷ Податак преузет од: В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније*, 24, н. 76.

гробнице. Више деценија пре него што се помиње као покојни (1467. године) Стефан Калођурђевић је био принуђен да размишља о близини смрти, те је већ 1426. године обезбедио гробно место уз јужни улаз цркве Светог Михаила, како се чита са натписа на јужној фасади S(EPULTURA) DE STEFANO CHALOGURGEVICH CUM SUIS HOMINIBUS ET EREDIBUS MCCCCXXVI.²⁸ Ускоро, 1432. године направио је још једну гробницу, овог пута у поду фрањевачке цркве изван зидина код Гурдића. Натпис са ове гробне плоче гласи: (SE)PULTURA (ST)EPHAN(NI) C(A)LOGIURGII ET (HE)RED(IV)US SUORUM MCCCCXXXII.²⁹ Могући разлог потребе за другом гробницом препознат је у чињеници да је у Котору 1430. године владала куга, те да су вероватно у Калођурђевићевој првој гробници у цркви Светог Михаила већ били сахрањени неки чланови његове породице настрадали током епидемије. Пошто је отварање гробнице у којој су сахрањени умрли од куге било забрањено, Стефан је саградио нову на фрањевачком гробљу.³⁰ Управо се у време епидемије крајем треће и средином четврте деценије XV века водила расправа о безбедности сахрањивања у граду. Након што су *proveditori della sanità* озаконали забрану, уследила је реакција которских грађана који су у мају 1437. године послали своје представнике пред Сињорију са захтевом за поништавање забране сахрањивања унутар градских зидина. Молба которских грађана је одобрена.³¹

О присутности и развијености култа светог Себастијана у Котору током XV века говори још једна ликовна представа овог светитеља, која до сада није идентификована. Фреска је сачувана само у незнатним траговима и налази се у цркви Свете Ане. У овој цркви, сакралном седишту братовштине которских месара, чувала се и реликвија светог Себастијана. На северном зиду северног брода цркве Свете Ане јасно се препознаје неколико стрела забодених, под различитим угловима, у део тела. Нема сумње да је реч о светом Себастијану који је на овај начин приказиван од XV века. Средњовековни људи су веровали да им је због њихове грешности Бог слао кугу у виду смртних убода кише стрела. Тако

²⁸ Натпис и архивске податке везане за јавне функције Стефана Калођурђевића у општинској и црквеној управи Котора објавио је В. Ј. Ђурић, *У сенци фирентинске уније*, 9-55.

²⁹ Натпис према: Р. Мјјовић, *О касноантичким и средњовековним гробљима Котора*, Вока 15-16 (1984) 161-192, 167-168, 176.

³⁰ Ову претпоставку са убедљивим доказима изнела је: Ђ. Петровић, *О Стефану Калођурђевићу и његовој породици*, Годишњак ПМК 48-49 (1999-2001) 41-55, 52.

³¹ G. Čremošnik, *nav. delo*, 148.

су атрибути мучеништва светог Себастијана постали симболи смрти коју је куга доносила, а светитељ заштитник од ње.³²

Премда је свети Себастијан као заштитник од куге поштован још од VIII века, нарочиту популарност је стекао тек након 1348. године. Још се у *Златној легенди* помињу моћи светог Себастијана у лечењу оболелих од куге. За разумевање брзог прихватања култа светитеља као заштитника од куге, треба нагласити да *Legenda aurea* подучава како је страшна куга која је погодила Рим и Павију могла бити заустављена једино подизањем олтара посвећеног светом Себастијану.³³ Поучне приче из *Legenda aurea* које говоре о чудима светитеља и начинима њиховог штовања веродостојно илуструју касносредњовековну религиозност. Такав је случај и са овом, те након што је епидемија куге у Европи постала стално присутна опасност, готово да није постојао град који није имао цркву или макар један олтар посвећен највећем заштитнику од ове болести, светом Себастијану.

Након што је постао заштитник људи и градова од куге, светог Себастијана су од XV века као свог светитеља заштитника често славиле братовштине флагеланата. Бичевање је постало раширена форма религијског самокажњавања средином XIII века, посебно пошто су новоосновани просјачки редови у проповедима и својим аскетским примером стављали акценат на овакву форму покајања као вид *Imitatio Christi*. Значај покајања и неопходност спровођења моралне реформе према Христовим начелима у XV веку нарочито су истицали они фрањевци и доминиканци који су прихватили строгу стегу (опсерванти), а чији је утицај био пресудан у ширењу лаичких флагелантских братовштина у градовима Италије.³⁴ Ипак, највећи успех и широко прихватање од стране верника лаика овај покрет је доживео након што је

³² О начину приказивања светог Себастијана од XV века и његовом култу, в. Ђ. Мале, *L'art religieux de la fin du moyen age en France*, Paris 1922, 188-194; L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien* III/3, Paris 1958, 1190-1199. У тосканском сликарству свети Себастијан почиње чешће да се приказује тек са појавом велике епидемије. Неколико година касније и његова реликвија је донета у Фиренцу из Рима, в. М. Меисс, *Painting in Florence and Siena after the Black Death, The Arts, Religion and Society in the Mid-Fourteenth Century*, Princeton University Press 1978, 77.

³³ J. de Voragine, *The Golden Legend*, vol. 1, Princeton University Press 1993, 101.

³⁴ Премда су утицали на ширење самобичевања, просјачки редови су у својим проповедима истицали да оно само по себи не води ка спасењу, већ да одлучујућу сакраменталну улогу у томе има црква. У својим проповедима је то посебно наглашавао Винцентеј Феерерски, кога је Векјета насликао на предели олтара *San Bernardino da Siena* како проповеда у крипти хоспитала *Santa Maria della Scala* у Сијени конгрегацији лаика, док су у првом плану флагеланти са капуљачама и

серија катастрофа, крунисана кугом, довела до веровања како је човек својим гресима изазвао Божји гнев. Појава куге је дала печат општем осећању страха, кривице и кајања. Веза између активности флагеланата и страха од куге експлицитна је у тврдњи флагеланата да им је на дан Божића 1348. године, када се куга стишала, анђеоло донео Богородичино писмо у којем се налазио Христов опрост њихових грехова.³⁵ У Котору су флагеланти били изузетно утицајни и имали су своју цркву и братовштину посвећене Светом Крсту.³⁶ Хоспиталу и цркви которских флагеланата, у којој су се чувале бројне реликвије (међу којима посебно поштована честица Часног Крста), Которани су у својим тестаментима често завештали поклоне за спас душе.³⁷

Култ проповедника из реда доминиканаца опсерваната, светог Винцентија Ферерског, од друге половине XV века је постао нарочито омиљен међу верницима. Одлучујући подстицај у промовисању култа светог Винцентија дале су проповеди тосканског доминиканца блаженог Ивана из Пистоје (*B. Ioannes de Pistorio*) у осмој деценији XV века. Врло брзо након канонизације светитеља 1455. године, култ је био прихваћен и у Котору. Крајем XV века израђена је за которску доминиканску цркву Светог Николе дрвена скулптура светог Винцентија.³⁸ У питању је

бичевима. Од друге половине XV века флагелантске братовштине су често носиле име светог Бернардина и светог Винцентија, в. J. Henderson, *Piety and Charity in Late Medieval Florence*, Chicago and London 1997, 115, 121.

³⁵ О покрету флагеланата за време велике епидемије у XIV веку, в. P. Ziegler, *The Black Death*, London 1997, 69-79; J. Henderson, *nav. delo*, 48-49. Најисцрпнија историја покрета флагеланата: J. McCabe, *The History of Flagellation*, Girard, Kansas 1946; G. Leff, *Heresy in the Later Middle Ages*, Vol. II, Manchester 1967.

³⁶ *Fraternitas S. Crucis* је најстарија позната братовштина у Котору. Називала се и *batentium* или *flagelantium*. Њен статут датира из 1298. године, али је сачуван препис из XV века (у Бискупском архиву у Котору). Братовштина је у своје редове примала и племиће и пучане, у почетку само мушкарце, а касније и жене. Матична црква братовштине, црква Светог Крста, налазила се на Крепису у близини Катедрале. У склопу свог хуманитарног рада, братовштина је оснивала 1372. године и болницу, односно склониште за сиромаше, *hospitale pauperum sce Crucis*, в. I. Stjercević, *nav. delo*, 60.

³⁷ О реликвијама Часног крста и њиховом значају за Которане, в. В. Живковић, *Lignum crucis у касносредњовековном Котору*, Историјски записи 75/3-4 (2002) 31-44.

³⁸ Након што је црква Светог Николе предата православним верницима, кип је пренесен у цркву Светог Винцентија у Шкаљарима. О кипу Светог Винцентија писали су: N. Luković, *Blažena Ozana Kotorka*, Kotor 1965, 143; M. Milošević, *Ciborij XIV vijeka i ostala plastika*, 800 godina katedrale Sv. Tripuna u Kotoru (1166-1966), 43-61, 49-50; K. Prijatelj, *Kotorski kip sv. Vinka*, ЗЛУМС 3 (1967), 197-204; *Историја Црне Горе 2/2*, 518-519 (В. Ј. Ђурић)

сачувани кип светитеља скоро у природној величини са реалистичким цртама лица и тамне пути. Будући да је фигура са задње стране равна, претпостављено је да је била део сликаног полиптиха којег је за которске доминиканце израдио Божидар Влатковић.³⁹ Премда је поштован превасходно као проповедник у време када је ова активност имала изузетну снагу у ширењу и лаицизацији религије, светом Винцентију су се верници радо обраћали и као заштитнику од куге. Да је такав био случај и у Котору сведоче писани извори. Њима треба придодати и сведочанства из Дубровника, будући да су активности доминиканаца и фрањеваца у овим градовима биле врло блиско повезане. У дубровачкој доминиканској цркви је Никола Бакровић, отац доминиканца Винцентија, око 1484. године подигао олтар посвећен светитељу по којем је његов син добио име, због веровања да је чудом зауставио ширење епидемије куге у Дубровнику. На олтару се налазио кип светог Винцентија такође тамне пути, као што је и которски.⁴⁰

Део из живота которске блажене Озана сведочи да се и у Котору свети Винцентије штовао као заштитник од куге. Према овом хагиографском спису, када је у Котору владала *una certa mortalità infermatà* Озана се молила Господу „а да буде боље услишена, узела је за свог заштитника и заступника славног светог Винценца, исповједника, према коме је осјећала велику побожност.“ У екстатичној визији „у заносу и ван чула“ видела је светитеља који јој је рекао да су њене молитве услишене код Господа.⁴¹

³⁹ О појединостима се сазнаје из уговора о изради велике олтарске пале, који је 1495. године са приором которских доминиканаца Петром *de Draconibus* склопио Божидар Влатковић, отац познатијег дубровачког сликара Николе Божидаревића, в. Ј. Тадић, *Грађа о сликарској школи у Дубровнику XIII-XVI в*, књ. I, Београд 1952, 682. Према хроници фрањевца Винценца Марије Бабића из 1716. године (чији се препис чува у библиотеци ЈАЗУ у Загребу) кип је израђен у Дубровнику 1490. године, а наручилац је био Которанин Иван де Поло (*nobilil cive catharensi Ioanne de Poli*) који је за кип платио сто перпера, в. N. Luković, *nav.delo*, 39.

⁴⁰ Свети Винцентије се представљао често тамне пути због чуда које је направио када је узео црну боју коже да би доказао невиност жене у коју је муж сумњао пошто му је родила тамнопуто дете. О штовању светог Винцентија писао је О. Серафин Цријевић Церва у *Monumenta Congregationis S. Dominici* (св. III, Дубровник 1733, 94-95) и у *Sacrae Metropolis Ragusinae* (том I, део III, Дубровник 1744, 143-144) Његови рукописи се чувају у доминиканској библиотеци у Дубровнику. О томе, в. K.Prijatelj, *nav. delo*, 201-203.

⁴¹ *Аналисти. Хроничари. Биографи*, 117.

Крајем XV века у Котору је уз доминикански манастир Светог Николе саграђена црква или капела Светог Винцентија Ферера. Као што је био обичај у Котору, за изградњу и радове на цркви Светог Винцентија опоручно су се завештавала новчана средства. Године 1505. Трифон пок. Томасиуса Грубоње оставио је један дукат за изградњу цркве Светог Винцентија.⁴² Новац за цркву је завештао и Бернارد, покојног Николе Бућа, 1506. године.⁴³ Средстава за изградњу једног олтара у цркви Светог Винцентија *post mortem* је оставио и Божо Радов, 1537. године. У очекивању напада Хајрудина Барбаросе, црква Светог Винцентија у Котору је 1537. године из безбедносних разлога порушена заједно са првобитном доминиканском црквом Светог Николе на реци изван зидина.⁴⁴

Упоредна анализа писаних и ликовних извора је показала како је штовање култова светих заштитника од куге било снажно уткано у општу црквену праксу и религиозне токове који се се у Котору развијали од средине XIV до прве половине XVI века. Обраћање за помоћ светом Себастијану, светом Року, светом Христофору и светом Винцентију Ферерском била је најизразитија манифестација религиозности коју је покретао страх од *morte cruda di peste*.

⁴² IAK SN XXIV, 758. Црква је порушена већ 1537. године, в. И. Стјепчевић, *nav. delo*, 60.

⁴³ IAK SN XXIV, 744.

⁴⁴ I. Stjepčević, *nav. delo*, 60.

Valentina Živković

**CULTS OF THE SAINTS-PROTECTORS
FROM THE PLAGUE IN KOTOR
(FROM THE XIVth TO THE XVIth CENTURY)
(Summary)**

The written sources (judiciary-notarial documents issued by the community of Kotor), the relics of the saints and the preserved religious artefacts allow the possibility of investigating the different aspects of the plague phenomenon, ranging from the ways the disease spread its impact on the quotidian inhabitants' behaviour, to the changes occurred in the religious practice of the believers. The contents of the testaments are proved to be the sources of the utmost utility for the exploration of this issue due to the fact that they offer the means to comprehend the specific mentality of the inhabitants of Kotor faced with the fear of this disease and their consequently altered piety. The most common pattern of manifesting one's religious devotion, induced by this fear of *morte cruda di peste* was to be observed through the addressing to the saints-protectors for help. Saint Sebastian, Saint Rock, Saint Christopher and Saint Vincent Ferrer were venerated in particular as saints-protectors from the plague in Kotor. These cultic solemnities in Kotor have been examined on the grounds of the material provided by the sources and consequently analysed from the viewpoint of the environmental specificities.

Saint Christopher was particularly venerated as the protector of travellers, pilgrims and sailors in the busy commercial town of Kotor. After the plague epidemics began spreading, people started to believe that he also had the power to offer protection from this disease. In the mid XIVth century his image was depicted in giant proportions on the front of the Saint Anna's church. The inhabitants of Kotor put their greatest hopes in the intervention of Saint Sebastian and Saint Rock from the XVth century onwards. The cult of Saint Sebastian was cherished by Stefan Kalođurđević, *canzellarium sclavus communitatis Catari*, who built the church that bore the saint's holy name in his garden outside the South city-walls. The image of Saint Sebastian was also depicted in Kalođurđević' church consecrated to Saint Lady in Mržep dating from 1451. The cult of dominican preacher, Vincent Ferrer, started to flourish in Kotor briefly

after his canonization took place in the year of 1455. By the end of the XVth century, a small church just aside the dominican monastery of Saint Nicolas was erected in Kotor and consecrated to the aforementioned saint. The inhabitants' beliefs concerning St. Vincent's protection from the plague can be traced in the XVIth century narrative from the life of the Blessed Osanna of Kotor.

Keywords: plague, Kotor, piety, saint-protector, testament, church, relics, fine arts representation.

Срђан КАТИЋ
Историјски институт
Београд

ПОТРОШНИ МАТЕРИЈАЛИ У ОСМАНСКОМ РУДАРСТВУ И МЕТАЛУРГИЈИ *

Апстракт: Рад рудника зависио је од снабдевања чврстим дрветом и квалитетним ђумуром. На том послу било је ангажовано више радника и чланова рударске управе него у рудницама и топионицама. И у ливницама топова и ђулади производња је зависила од потрошних материјала, пре свега од испорука ретке ватросталне глине од које су прављени калупи.

Кључне речи: Османско царство, рударство, металургија, дрво, угаљ

Потрошни материјали: дрвна грађа, ђумур и ватростална глина имали су изузетан значај у рударству и металургији све до 19. века. Тек током тог столећа покретачку снагу воде постепено замењују парне машине, ђумур потискује камени угаљ, док се у процесу ливења примењују нови ватростални материјали. Промене су зависиле од нивоа индустријске развијености и природног окружења, па се тако у Алпима, због обиља воде и шума, стари начин производње дуго одржао. У Кнежевини Србији изградња индустрије гвожђа у Мајданпеку почела је 1848. године и искључиво се заснивала на покретачкој снази воде и на дрвеном угљу, да би тек у наредном периоду процес производње био постепено модернизован.¹

И у Османском царству за успешан рад једног рудника потрошни материјали имали су изузетан значај. Међутим, у до сада објављеним османским рударским законима и званичним документима, они се веома

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

¹ В. Симић, *Рударство гвожђа и бакра у Мајданпеку 1848-1858*, Београд 1980 [у даљем тексту: Симић, *Мајданпек*].

ретко помињу, док у историографији није било радова који су се посебно бавили овом темом.²

Извештаји с терена о открићу богатог рудног налазишта и успешне анализе узорака руде у царској ковници у Истанбулу, били су само предуслов да Порта именује опуномоћеника-мубашира, који је требало да обиђе локалитет и утврди какве су могућности за организовање рударске производње. Приликом процене водило се рачуна о богатству и врсти околних шума, о удаљености од водотокова, проходности путева и насељености. Најважнији део његовог извештаја односио се на могућност да се у околини налазишта дугорочно обезбеди довољно чврсте дрвене грађе за рад рудника и квалитетног ђумура за топионичарске послове, јер се у супротном производња у руднику не би исплатила. Уколико је мубаширов извештај био повољан, Порта је доносила одлуку о отварању рудника.³

Изузетак су била веома богата рудна налазишта попут рудника Кебан и Ергани, који се налазе у степским областима југоисточне Анадолије. Висок проценат сребра у руди и њено обиље, учинили су исплативим транспорт огромних количина ђумура и храстових греда и трупаца из удаљених области. Каравани камила допремали су ђумур и

² F. Spaho, „Turski rudarski zakoni“, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 1-2 (1913), 133-150; 151-194; N. Beldiceanu, *Les Actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque nationale à Paris*, II, Paris – La Haye 1964 [у даљем тексту: Beldiceanu, *Les Actes* II] 192, 194, 220-221; *Kanuni i kanunname za bosanski, hercegovački, zvornički, kliški, crnogorski i skadarski sandžak*, приредили В. Djurdjev, Ned. Filipović, Н. Hadžibegić, М. Mujić и Н. Šabanović, Сарајево 1957, [у даљем тексту: *Kanuni i kanunname*] 119; Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област*, Београд 1974 [у даљем тексту: Бојанић, *Турски закони*] 25, 87; S. Rizaj, *Rudarstvo Kosova i susednih krajeva od XV do XVII veka*, Приштина 1968, [у даљем тексту: Rizaj, *Rudarstvo Kosova*] 244, 248; A. Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*, 2. kitap, II Beyazid devri kanunnâmeleri, İstanbul 1990 [у даљем тексту: Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*] 446, 473, 502; A. Refik, *Osmanlı devrinde Türkiye madenleri (967-1200)*, İstanbul 1931 [у даљем тексту: Refik, *Madenler*] 33/50; R. Anhegger, *Beitraege zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich*, I Europaeische Türkei, Bd. 1, 2, İstanbul 1943-1944, Zürich-New York 1945 [у даљем тексту: Anhegger, *Bergbau*] 301; Н. Yüksel, *Osmanlı Döneminde Keban – Ergani Madenleri, 1776-1794 Tarihli Maden Emni Defteri*, Sivas 1997 [у даљем тексту: Yüksel, *Keban – Ergani*] 17-18, 33, 35, 112.

³ Başbakanlık Arşivi İstanbul, Bab-i defteri, Başmuhasebe kalemi [D.BŞM] 21.

греде до обале Еуфрата, одакле су на сплавовима (*kelek*) превозени до пристаништа које је било најближе рудницама.⁴

Преседан су представљали и рудници шалитре и сумпора, који су били саставни део барута. Због њиховог стратешког значаја за османску војску пре свега се водило рачуна о богатству налазишта, а тек потом о исплативости производње.⁵

Отварање рудника био је замашан посао, који је захтевао знатна материјална средства и низ административних мера. Држава је организовала изградњу локалних путева и њихово повезивање с главним путним правцима, као и градњу утврђења и јавних зграда у рударском насељу. Стваран је посебан систем безбедности који се најчешће састојао од тврђавске посаде, одреда рудничких мартолоса и становника дербенцијских села. Рударска насеља углавном су постајала средиште кадилука, пре свега због сложености рударског законодавства, али и бројности становништва и великог трговинског и занатског обрта који се одвијао у њима.⁶

Ипак најзахтевнији посао било је стварање радничког хаса рудника. Неколико десетина села требало је издвојити из тимара и спахијама обезбедити приходе на другој страни, а становништво тих села организовати да обављају помоћне службе везане за рудник и топионице. Највећи део тих служби односио се на прављење и допремање ђумура и дрвене грађе. Стога је и величина радничког хаса зависила од врсте руде, односно потрошње ђумура у топионичарском поступку. Тако је, на пример, у Смедеревском санцаку велики рудник бакра Мајданпек, због релативно мале потрошње ђумура при топљењу бакарне руде, најчешће опскрбљивало само неколико села, суседни рудник Кучајна, у коме је добијано олово, сребро и злато, имао је раднички хас од 48 села, а рудник гвожђа Бах, у коме су ливена топовска ђулад, раднички хас од чак 92 села.⁷

⁴ Yüksel, *Keban – Ergani*, 18; Refik, *Madenler*, 33/50. Прописано је да се на сплаву не сме транспортовати мање од од 25 товара ђумура, а на великим сплавовима превозено је знатно више терета (Yüksel, *Keban – Ergani*, 18). Да би се повећала носивост сплава, који је имао неколико редова облица, у градњи су коришћене и надуване овчије и козије мешине. После приспећа и истошара, сплавови су расклапани, а дрво је транспортовано у руднике.

⁵ Başbakanlık Arşivi İstanbul, Kâmil Kereci Tasnifi [KK] 61, s 87-91.

⁶ О отварању рудника види опширније С. Катић „Улога Јевреја у отварању и развоју рудника Кучајна и Мајданпек у другој половини XVI века“, *Годишњак за друштвену историју*, (2001) 1–2, 7-17; С. Катић „Обнављање рудника Нови Безистан у Тренчи 1664. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)*, Београд, XXVII (2006) 235-244.

⁷ D.BŞM 61; 76; Başbakanlık Arşivi İstanbul, *Tapu tahrir defterleri* [TD] 316, 58 b - 64 a. Anhegger, *Bergbau*, 301.

Становници радничких хасова били су ослобођени од изванредних намета и обичајних терета, као и од давања деце у јаничаре. Њихови харачи и овчарина били су одређени одсеком, а на неким радничким хасовима плаћана је тзв. филурија, порез разрезан на кућу, најчешће у износу од једног златника.⁸

Мањи део становника радничког хаса радио је у руднику или топионицама и добијао загарантоване дневнице од две акче. Дрвосече су коњски товар дрвета продавале по прописаној цени од једне акче, док су ћумурције до средине осамдесетих година 16. века товар ћумура продавале за две, а потом за три акче.⁹ Међутим, у областима с мало употребљивог дрвета цена је могла бити знатно већа. Тако су у равничарском Банату села у служби рудника шалитре довозила дрво колима, а колски товар плаћан им је чак 12,5 акчи.¹⁰

У рудницама је дрво коришћено за различите намене. У поткопима потпорне греде постављане су у облику ћириличног слова П, а на њихов размак утицао је састав земљишта и дубина радова. У поткопима је преко јарка за одвод воде постављан дашчани под, што је омогућавало употребу колица за превоз руде. Окна су такође подупирана гредама, а стране су облагане даскама да би се спречило одроњавање и повређивање рудара на дну окна.¹¹ Од дрвета су грађене зграде и рударска и топионичарска постројења, ваде за довођење воде, уставе, плакаонице и слично.

Дрво је коришћено и као гориво и то приликом роштовања (пржења) сулфидних руда и у процесу топљења, када је, поред ћумура, у пећи често убациван *нагон*, који је прављен од кратко сечених лескових облица.¹² Улога дрвета као горива била је посебно истакнута у соланама Горње и Доње Тузле чија се производња заснивала на прокувавању воде из сланих извора. За даноноћно ложење великог броја казана биле су потребне огромне количине дрвета, па се у османским документима ове солане називане соланама на дрво (*metlaha-ı çob*).¹³

⁸ Vaşbakanlık Arşivi İstanbul, Maliye defteri – Maliyeden müdevver defteri [MAD] 7534, s 593; D.BŞM 61, 1-88; Бојанић, *Турски закони*, 87; *Kamuni i kamunname* 15, 17,

⁹ Бојанић, *Турски закони*, 87.

¹⁰ С. Катић, „Кнежевачко Потисје под турском влашћу“, *Историја Новог Кнежевца и околине*, Нови Кнежевац 2003, 168.

¹¹ В. Скорић, „Стари турски рукопис о рударским пословима и терминологији“, *Споменик Српске краљевске академије*, LXXIX, 2 (1935) 74.

¹² Нагон је најчешће употребљаван приликом топљења магнетитског песка (В. Симић, *Рударство гвожђа средњовековне Србије и Босне*, Београд 1988. [у даљем тексту: Симић, *Рударство гвожђа*] 81.

¹³ А. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo 1975, 232; *Kamuni i kamunname* 119.

Највећи део дрвета коришћен је за израду ђумура, који је употребљаван у свим фазама топљења руде и обраде метала, због чега су потребе за њим биле огромне. Најквалитетнији ђумур био је саставни део барутне смеше, а технологија његове израде није се разликовала у Западној Европи и Османском царству. Према Ваногу Бирангућу, металургу из Сијене, чија је књига Пиротехника објављена 1540. године, најбољи ђумур за ове потребе добијан је од врбе, а прављен је и од леске, грана винове лозе, ловора, шишарки бора, стабљика туровета, младе зове и трске.¹⁴ У Енглеској је за брзогорећи барут ситног зрна коришћен ђумур од грана дрена, а за барут крупног зрна ђумур од врбе, леске и јавора. У Немачкој је барутни ђумур најчешће прављен од врбе и јавора, у Француској од јавора и бреста, а у Шпанији од олеандра и тисовине.¹⁵

У Османском царству за прављење барутне смеше најчешће је коришћен ђумур од врбовог дрвета.¹⁶ У нашим крајевима, барутанама је, поред врбовог, испоручиван и лесков ђумур. Због важности ове две врсте дрвета у појединим областима Османског царства њихове шуме биле су заштићене. О томе сведочи и једна заповест упућена 1579. године смедеревском санџакбегу, према којој се раји забрањује да на дунавским острвима сече лесково и врбово дрво.¹⁷

За топљење руда, рад чистиља и ливница, као и за варење и ковање гвозђа на самоковима, прављен је другачији ђумур. Леска је и ту била заступљена, али су уместо младица и грана, коришћена старија стабла, потом буква, храст, брест и друге врсте тврђег дрвета.¹⁸ У европском делу Царства ђумур је прављен од различитог дрвета, у зависности од врсте и распрострањености шума у околини рудника, док је у Анадолији скоро искључиво прављен храстов ђумур.¹⁹

Ђумурције су улазиле у шуме у рано пролеће и секле дрво пре периода вегетације. Након периода сушења следило је жежење. Погодно место за жежење ђумура морала је бити гола и потпуно сува зараван, јер се ђумур жежен на влажном месту претварао у пепео. Дрво је потом слагано на велику гомилу у облику купе. Тако направљену жежницу, или

¹⁴ V. Biranguccio, *The Pirotechnia of Vannoccio Biranguccio: The Classic Sixteenth-Century Treatise on Metals and Metallurgy*, Translated and Edited by Cyril Stanley Smith and Martha Teach Gnudi, New York, 1990, 413-414.

¹⁵ G. Ağoston, *Barut, Top ve Tüfenk, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi*, İstanbul 2006 [у даљем тексту: Ağoston, *Barut*] 143.

¹⁶ Ağoston, *Barut*, 144.

¹⁷ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459-1683*, Београд 1974, 225.

¹⁸ D.BŞM 61; Ağoston, *Barut*, 144; Yüksel, *Keban – Ergani*, 28, 35, 58, 124.

¹⁹ Ağoston, *Barut*, 143; Yüksel, *Keban – Ergani*, 28, 35, 58, 124.

оцак за ђумур, како су га Турци називали, покривали су лишћем, а потом облепљивали тешким угљеним пепелом, да дрво које се запали не би било у додиру с ваздухом. Изнад жежница седам дана дизао се густ и тежак дим, ширећи веома непријатан мирис, а после тог рока ватра је сама постепено почињала да јењава и да се гаси. Пошто је киша могла да поквари ђумур, ђумурције су га одмах товариле на коње и мазге и пребацивале до топионичарских шупа.²⁰

Ђумурције су различито опрезоване у зависности од локалних обичаја. Основна такса плаћана је на оцак за ђумур. Ова дажбина у Сребрници је износила 2 акче,²¹ у руднику Кориша (Призрен) 4,²² а у Руднику и Кратову 8 акчи.²³ Такса на оцак најчешће је припадала држави, али је било случајева, као у Руднику, на пример, да је за оцаке на радничком хасу таксу убирао емин рудника, на тимарима су то чиниле спахије, а у влашким селима санџакбег.²⁴

Ђумурције су на продати ђумур плаћале тржишну таксу (баџ), која је такође убирана на различите начине. У неким рудницама, попут Корише, то је чињено одсеком на годишњем нивоу, где је еквивалент за баџ износио 8 акчи. У рудницама у Серском санџаку баџ је убиран после сваког процеса купелације сребра у износу од 2 акче.²⁵ У Заплани, Кучајни и Кратову баџ на ђумур (*bac-i engišt*) обрачунаван је према продатим количинама, а у последњем од наведених рудника, та дажбина је због знатног прихода издавана у закуп као посебна муката.²⁶

²⁰ Симић, *Рударство звожђа*, 80-83; D.BŞM 1244, 7-8.

²¹ *Kanuni i kanunname*, 119.

²² Beldiceanu, *Les Actes* II, 220; Rizaj, *Rударство Kosova* 248; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, 473. Овај податак потиче из закона за „рудник Призрен“. С обзиром на то да у Призрену и околини данас нема рудника и да се исти не помиње у средњовековним изворима, у историографији овом закону није придавана пажња. Тек на основу нових османских извора, Татјана Катић је указала на постојање рудника Кориша у близини Призрена, на који се заправо и односи поменути закон (Т. Катић, „Приходи кадилука Призрен од трговине свилом, рудника Корише и осталог (1525-1544. године)“, *Мешовита грађа Miscellanea XXIX* (2008) у штампи).

²³ Бојанић, *Турски закони*, 25; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, II, 446.

²⁴ Бојанић, *Турски закони*, 25.

²⁵ Beldiceanu, *Les Actes* II, 221; Rizaj, *Rударство Kosova*, 244, 248; Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri*, II, 473, 502.

²⁶ D.BŞM 61. 167 *Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili defteri (937 / 1530)*, I – II, <Dizin ve Tıpkıbasım> Ankara 2003-2004, I, 196; II, 417.

У зависности од величине рудника и врсте руде број оцака за ђумур кретао се од неколко десетина до неколико стотина. Познати су нам подаци за рудник Сребреницу, којој је 1548. године припадало 267 оцака.²⁷

Локално становништво опскрбљивало је руднике ђумуром, али је било случајева да су ђумурције довођене са стране. Када је у Баху 1568. године почела масовна производња гвоздених кугли, из Крушевачког и Новопазарског кадилука дошло је 130 ђумурција,²⁸ а следеће године, придружиле су им се и ђумурције из Ужичког, Крагујевачког и Чачанског кадилука.²⁹ Они су у Баху добијали намирнице и задуживали сав потребан алат, који су, по завршетку сезоне, враћали у складишта. Потреба за довођењем ђумурција из околних кадилука престала је стварањем великог радничког хаса рудника Бах 1571/72. године.³⁰

Ђумурције су биле често изложене нападима разбојничких дружина. Тако су, 1568. године, на групу ђумурција у Баху извршена три ноћна препада, у којима је било много повређених. Радници су остали без личних ствари, алата, 25 товарних коња, а нападачи су однели чак и залихе хране.³¹ Зато је једна од првих одлука по успостављању радничког хаса била слање 80 смедеревских мартолоса, који су били задужени да током сезоне штите дрвосече и ђумурције рудника Бах.³²

Колико су били важни дрво и ђумур за рударску и топионичарску производњу сведочи и податак о саставу рудничких управа. Поред управника – емина, главног и помоћних писара, рудничку управу сачињавали су и три врсте шафара, од којих су жолски шафари³³ управљали рудничким постројењима, шафари чархова³⁴ топионичарским, док су тзв. шафари коњаници (перс. *süvârî*)³⁵ надзирали допремање

²⁷ N. Filipović, „Rudnici i kovnice novca u Rumeliji i Bosni krajem XVI i u prvoj polovini XVII stoleća“, *Balkanica*, XX (1989), 243-259, 250.

²⁸ 7 *Numaralı Mühimme defteri (975 – 976 / 1567 – 1569)*, I-III <Özet – Transkripsiyon ve İndex>, IV-VI <Тиркбасим>, Ankara 1998-1999 [у даљем тексту: 7 *num. MD*] h 1723, h 1724.

²⁹ 7 *num. MD*, h 2395.

³⁰ По потреби, ђумурције су и даље одлазиле на рад у руднике ван својих кадилука. О томе сведочи наредба упућена 2. XII. 1575. године кадији Новог Пазара, према којој је требало да прикупи ђумурције и пошаље их у рудник Каменград у Босни (MD 27, s 231 h 538).

³¹ 7 *num. MD*, h 1723; h 1724.

³² О. Зиројевић, *нав. дело*, 188; Rizaj, *Rударstvo Kosova*, 148.

³³ Жол (од нем. *sohle*) рударски термин којим је називана доња стана правца у руднику.

³⁴ Чарх (старо тур. *çarh*) коло које је снагом воде покретало мехове у топионици.

³⁵ Поред најраспрострањенијег назива *süvârî*, у османским документима за шафара коњаника ретко је коришћен и старо турски назив *atlu şafar* (MAD 6148, s 110).

потрошних материјала. У рудницима сребра којих је било највише у Османском царству убедљиво најбројнији били су шафари коњаници. У другој половини 16. века у рудницима средње величине, попут Кучајне и Рудника са око шест шафара три су била задужена за допремање ђумура и дрвета. Слично је било и у највећим рудницима, па је тако у Јањеву, на пример, крајем осамдесетих година 16. века од 12 шафара њих шест обављало службу шафара коњаника.³⁶

Да би се добила представа о количинама потребног ђумура у топионичарском поступку, навешћемо пример једног од највећих османских рудника, раније поменутог рудника Кебан, који се налазио на Еуфрату североисточно од Малагије. Према документу из 1729. године за тај рудник требало је припремити чак 150.000 товара (око 15.000 тона) ђумура и то у санџацима Диврики, Арапкир и Чар.³⁷

Процес ливења такође је захтевао велике количине ђумура, а посебно у рудницима у којима је ливена гвоздена муниција попут рудника Бах. Гвожђе у пећима топљено је до течног стања, што је изискивало много више ђумура него код других процеса прераде гвожђа, па је за оку гвозденог ђулета требало више од 10 ока ђумура.³⁸ Пошто је у руднику Бах прављено 20.000 ђулади за топове бадалушка, чија је просечна тежина била 16 ока, укупна тежина ђулади могла је износити око 320.000 ока, а тежина ђумура око 3.200.000 ока. Из таквог обрачуна произилази да је током сезоне у рудник требало допремити чак 32.000 товара ђумура. Наведени износи су вероватно били много већи, јер се у документима, поред ђулади за бадалушке, често помиње и израда кугли за друге врсте топова, а и потрошња од 10 ока ђумура за оку башког гвожђа представља доњу границу. При том треба нагласити да је за разлику од осталих рудника радна сезона у Баху трајала шест месеци, од којих су припреме за ливење трајале барем неколико недеља.

Технолошки напредак у производњи ђумура представљали су млинови за ђумур. У попису радничког хаса Кучајне и Мајданпека из 1714. године наводи се 16 таквих млинова на кучајнском хасу, а у самом Мајданпеку 5. Власници су за њих плаћали годишњу таксу у износу од 32 акче.³⁹ На тај начин много више ђумура складиштено је у топионичарским шупама, а поједностављиван је и поступак ложења у топионицама.

³⁶ D.BŞM 61, 94; Başbakanlık Arşivi Istanbul, Maden mukâataasi kalemî, 22704

³⁷ Refik, *Madenler*, 33/50.

³⁸ Симић, *Рударство гвожђа*, 24-82.

³⁹ D.BŞM 1244, 8.

У потрошне материјале коришћене у металургији спадала је и ретка врста глине која је имала ватростална својства. Она је коришћена за прављење топовских калупа и за изградњу фуруна у тополивницама. Помешана са ситним песком служила је и за израду калупа за ливење топовске ђулади. Налазишта такве глине била су ретка, па је појединим тополивницама био већи проблем да обезбеде глину него да се снабдеју потребним количинама метала. Добар пример за то је будимска тополивница, која је 1568. године остала без глине. Површински коп из кога је годинама снабдевана није се више могао проширивати, јер су се преостале наслаге глине налазиле испод кућа и дућана, од којих су неки већ претрпели штету због радова обављаних у непосредној близини. Обавештена од будимског беглербега Мустафа-паше о проблемима у тамошњој тополивници, Порта је 6. септембра 1568. наредила смедеревском санџакбегу да обезбеди потребну количину глине и пошаље је у Будим. У ферману су поменута налазишта у околини Београда и Смедерева, која су вероватно припадала београдској и смедеревској тополивници.⁴⁰

Глина из Смедеревског санџака није коришћена током целог османског периода. Када је 1663. године, због припрема за рат против Хабзбуршког царства, у Београду требало да се излије 30 балјемеза и колонборни и 200 шахи зарбезана, из Истанбула је, за ливење поменутих топова, с осталим материјалом, допремљена и глина, ископана у месту Кјатхане (део Истанбула на обали Златног Рога).⁴¹

Глина из Кјатхане слата је у тополивнице широм Османског царства. По квалитету се прочула и у западној Европи, па су, упркос забранама, посаде страних бродова ноћу одлазиле до Кјатхане и тамо копале „драгоцено” глинено блато.⁴²

Проблем са недостатком ватросталне глине био је присутан и приликом изградње српске индустрије гвожђа у Мајданпеку средином XIX века. То је био и један од главних разлога за неуспехе у ливењу топовске муниције, па је „фина бела глина“ довожена чак из села Слатине код Ваљева, а ситни песак из околине Смедерева.⁴³

⁴⁰ 7 num. MD, h 2025.

⁴¹ I. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapıkulu Ocakları*, II, Ankara 1988³, 55.

⁴² Забрана је почела да се поштује тек када је велики везир Мехмед-паша Ћуприлић (1656-1661) завео драконске мере за прекршиоце (*исто*).

⁴³ Глина из Слатине превожена је колима до Забрежја на Сави, а одатле бродом до Доњег Милановца. Према подацима о испорукама једна лађа је 22. IX 1856. године стигла у Милановац с 22.061 оком (28,3 тоне) глине из села Слатине и 15.850 ока (20,3 тоне) песка из Смедерева (Симић, *Мајданпек*, 158).

Srđan Katić

**AUXILIARY MATERIALS
USED IN MINING AND METALLURGY
OF THE OTTOMAN EMPIRE
(Summary)**

Auxiliary materials such as wood, charcoal and fireproof clay were of the utmost importance in the mining and metallurgy industry until the XIXth century. The quality of the ore as well as the abundance of the nearby forests had the crucial influence on the decision concerning the opening of the new mining sites in the Ottoman period. The only exception to this was made by the exceedingly rich ore deposits such as Keban and Ergani mines in the South Eastern Anatolia, where charcoal and wood were being delivered from the highly remote areas. The saltpeter and sulphur mines, having provided components of gunpowder, set a precedent, too. The richness of the ore deposits was primordial, due to their strategic importance for the Ottoman army, while the issue of production profitability was only of the secondary significance. Charcoal made from willow and hazel tree was used as component of gunpowder in the Ottoman Empire, while charcoal made from oak, beech or other hardwood was used in smelteries and founderies.

In the proximity of every mining site, the village settlements were established, called the workers' *hâs* (*işçi hâs*). Their inhabitants were generally engaged in production and delivery of charcoal and wood materials, due to which, they enjoyed significant tax exemptions. Thus did the number of villages depend upon the specific ore, that is, the quantity of charcoal used in the melting process. For instance, the copper mine of Majdanpek in the Smederevo *sancak* supplied only few villages due to the small quantity of charcoal used in the copper melting process: the mine of Kučajna, that provided lead, silver and gold as well as the forty-eight villages, while the iron mine of Bah, where cannon balls were being cast, was supplied by the workers' *hâs* consisted of as many as ninety-two villages.

The structure of the mining administration manifested importance wood and charcoal had for mining and smelter production. Most commonly, the total number of the *şafar* who were supervising mines and smelteries production, corresponded to that of the *şafar* in charge of charcoal and wood delivery.

The rare type of clay possessing fireproof qualities has also been classified in auxiliary materials used in metallurgy. It was used in production of cannon and cannon balls molds, as well as for building stoves for the factories

manufacturing cannons and fieldpieces. That type of clay deposits was very scarce; consequently, some of the factories for manufacturing cannons and fieldpieces had bigger problem supplying with clay, than stocking up on metal supplies. Thus was, from the end of the 1560's, the clay being sent from the excavation site situated in Belgrade surroundings to the factory for manufacturing cannons and fieldpieces in Budim, due to the exhaustion of the ore deposit. Only a century later, the factory for manufacturing cannons and fieldpieces located in Belgrade was being supplied with clay from Kâğid-hâne, Istanbul district lying in the Golden Horn.

Keywords: *Ottoman Empire, mining, metallurgy, firewood, charcoal.*

Татјана КАТИЋ
Историјски институт
Београд

**„СИРОТЕ КУДЕЉНИЦЕ” И БАШТИНИЦЕ:
ДВА ТИПА ХРИШЋАНСКИХ УДОВИЧКИХ ДОМАЋИНСТАВА
У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ
- НА ПРИМЕРУ ПРИЗРЕНСКОГ САНЦАКА У 16. ВЕКУ -***

Апстракт: У раду је указано на два типа хришћанских удовичких домаћинстава на Балкану и њихов порески статус у Османском царству. На основу дефтера Призренског санцака из XVI века, анализирана је бројчана заступљеност удовица у укупној популацији обухваћеној пописом, као и фактори који су утицали на опстанак самохраних жена на овом простору.

Кључне речи: Османски, удовиштво, порез на удовице (*resm-i bive*), земљишни посед – баштина, женски занати, Призрен

Друштвена историја Османског царства, а посебно питање положаја и улоге жене, последњих деценија све више привлачи пажњу научника. Релативно нова истраживања у оквиру исламских и османистичких студија, резултирала су закључцима који у потпуности оповргавају раније ставове о потчињеном, практично робовском, положају, пре свега, муслиманске жене. Увид „изнутра“, у кадијске сициле, фетве шејхулислама, султанске законе, Књиге Жалби (*Şikayet Defterleri*) и друге османске изворе, као и „споља“, у сведочанства западних савременика, показали су да је жена, без обзира на социјални статус и вероисповест, живела слободно, уживајући заштиту друштва и државног правосудног система. Могла је да поседује сопствену покретну и непокретну имовину којом је слободно располагала, да ради и да зарађује. Муслиманка је

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Српско друштво од друге половине 17. века до краја Првог светског рата. Постојаност и промене* (Ев. бр. 147027).

путем предбрачног уговора била у прилици да обезбеди себи услове живота у браку (нпр. да обавезе мужа да неће узети другу жену, да се неће одселити и тако је одвојити од родитеља и рођака, да неће дуго одсуствовати због посла и сл.). У случају развода имала је право на алиментацију у трајању од три месеца, колики је био шеријатски рок да се утврди да ли је остала у другом стању с бившим супругом, а пракса је била да се њој на старање додељују малолетна деца. И хришћанка је могла да се разведе, додуше уз нешто компликованију црквену процедуру, и то: уколико муж није ваљано поступао према њој, ако јој је украо имовину, ако је отишао од куће и седам година јој се није јавио нити јој слао новац за издржавање. Женин морални и физички интегритет штитили су закон и опште друштвене норме, због чега се она није устручавала да на суду брани своја права сваки пут када би јој била угрожена.¹

Шеријатском суду обраћале су се пре свега муслиманке, али и знатан број хришћанки. Случајеви Јеврејки које траже правду код кадије нису забележени.² У османским сицилима регистроване су разведене хришћанке које су од бивших мужева потраживале свој део имовине и

¹ Jennings R.C., *Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records – Sharia Court of Anatolian Kayseri*, Journal of the Economic and Social History of the Orient (JESHO), XVIII (January 1975), 53-114; Gerber H., *Social and Economic Position of Women in an Ottoman City, Bursa, 1600-1700*, International Journal of Middle East Studies, 12 (1980), 231-244; *Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History*, ed. by Amira El Azhary Sonbol, Syracuse, 1996; *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. by Madeline C. Zilfi, Leiden-New York-Köln, 1997; Establet C., Pascual J.P., *Women in Damascene Families around 1700*, JESHO, vol. 45, no 3 (2002), 301-319; Pierce L., *Morality Tales: Low and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley-Los Angeles-London, 2003; *Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History*, ed. by Amila Buturović and Irvin Cemil Schick, London-New York, 2007; и други.

² Јеврејске заједнице су, углавном, имале тако чврсту друштвену контролу над својим припадницама, а рабини ауторитет који се није доводио у питање, да у кадијским сицилима нису регистроване Јеврејке које на шеријатском суду покушавају да за себе обезбеде већа права него што им припада према јеврејском закону (Јеврејке нису могле да се разведу, а као ћерке, добијале су значајно мањи део породичног наследства, него што су, према шеријату, добијале ћерке муслимана). И мушкарци, Јевреји, избегавали су да пред кадијом покрећу питања из домена приватног права; његово мишљење тражили су само у случају трговачких спорова, Göçek F. M., Baer M. D., *Social Boundaries of Ottoman Women's Experience in Eighteenth-century Galata Court Records*, *Women in the Ottoman Empire, Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, ed. by M. C. Zilfi, Leiden-New York-Köln, 1997, 58-59.

редовно издржавање, или вршиле имовинско поравнање с поменутима.³ Девојке, жене, жртве отмице и силовања, тражиле су да им се шеријатским путем поврати углед и част,⁴ док су оне чији су мужеви били одсутни више година, захтевале да слободно располажу мужевљевом имовином како би обезбедиле себи и деци издржавање. Забележен је и случај ћерке која је на шеријатски суд извела оца јер јој није дао накит наслеђен од мајке.⁵

Ипак, све ове жене, вероватно, представљају мањину која је знала своја права и била у прилици да их искористи. Тиха већина покоравала се пре свега традицији и обичајима своје средине, који су могли да пружају више слободе, али и већа ограничења од верских прописа.

Удовице, као посебна категорија жена, колико је нама познато, до сада нису биле у фокусу османистичких истраживања.⁶ Верујемо да су две чињенице на то утицале: прва, да нису биле ускраћене ни за једно од права које су уживале остале жене, било удате или не, па у том смислу није било потребе бавити се њиховим положајем. Друга, да је удовиштво, женско или мушко, био релативно кратак период у животу појединца, који је представљао само време између два брака. Стога, бројчано није било нарочито присутно у укупној популацији, нити је регистровано у званичним документима.⁷ Изузетак чини само једна категорија удовица хришћанки о чему ће даље више бити речи.

Самосталан живот удовице без деце или са малолетном децом сматран је у исламском свету несигурним и стога несрећним по њу лично. Истовремено је значајно и доказ небриге оних који су, после мужа, били

³ *Şer'îye Sicilleri, Mahiyeti, toplu kataloğu ve seçme hükümler*, I cild, Istanbul, 1988, 275, 284, 292.

⁴ Bojanić-Lukač D., Katić T., *Maglajski sidžili 1816-1840*, Sarajevo, 2005, 227.

⁵ Ivanova S., *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli During the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Women in the Ottoman Balkans, Gender, Culture and History, ed. by Amila Buturović and Irvin Cemil Schick, London-New York, 2007, 174-175.

⁶ Њихова важна економска улога, као управитеља породичном имовином у име малолетне деце, тек је напоменута код појединих аутора. Примере удовица трговаца и златара којима суд даје право да управљају пословима и имовином покојника вид. у Abdal-Rehim Abdal-Rahman Abdal-Rehim, *The Family and Gender Laws in Egypt During the Ottoman Period*, Women, the Family, and Divorce Laws in Islamic History, ed. by Amira El Azhary Sonbol, Syracuse, 1996, 109.

⁷ Мушко удовиштво је немогуће пратити кроз пописе јер су они уписивани под категоријом нежењених (тур. *mücerred*). Inalcık H., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, 2. baskı, Ankara 1987, XXXIII.

правно или морално одговорни за њу, а то су блиски мушки рођаци, попут оца, брата, ујака, шира фамилија и локална заједница (махала). Сви они трудили су се, из најбољих намера, да „сиротој“ и „незаштићеној“ што пре нађу другог мужа.⁸ Преудавање удовице је зато било уобичајено и пожељно, док је истрајавање у удовичком животу сматрано неразумним, морално неприкладним и супротним устаљеним друштвеним нормама. Изузетак су биле старије жене, које су надживеле своје мужеве. Оне нису представљале бригу за друштво јер су се о њима старала одрасла деца или родбина. Уопште узевши, жене изван репродуктивне доби нису биле под будним оком друштва и имале су неупоредиво већу слободу кретања у јавности.⁹

У хришћанском свету је став друштва био у супротности са ставовима Цркве, која је подржавала само први брак, а остале је мање-више толерисала; за „младе“, испод 30 година, нарочито ако нису имали деце, други брак је био природна потреба, већ брак оних који су прешли 40 година, није сматран нужним, није подстицан али ни забрањиван.¹⁰ Женско удовиштво изједначавано је с уздржаношћу, чашћу и побожно-

⁸ Фетве Ебуссууд Ефендије, чувеног шејхулислама XVI века, које су у великој мери утицале на обликовање друштвених вредности тог доба, показују да је, с религијске тачке гледишта, било недопустиво оставити жену без заштите, односно у окружењу где би могла бити физички или психички повређена или наведена на неприлично понашање. Ertuğrul Düzdağ M., *Şeyhülislâm Ebussuûd Efendi Fetvaları Işığında 16. Asır Türk Hayatı*, İstanbul 1972, 54-56.

⁹ Строга правила била су резервисана за девојке и младе жене, јер се сматрало да младост не поседује одговарајућу дозу зрелости и контроле физичких потреба, те да зато неминовно доводи до неприхватљивог сексуалног понашања. Из истог разлога се надзирано понашање „голобрадих“ дечака и момака „вреле крви“; дечаке је требало заштити од хомосексуалних жеља одраслих мушкараца а момке од контаката с девојкама, дечацима и неприкладним женама. Peirce L.P., *The Imperial Harem/Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York – Oxford, 1993, 280.

¹⁰ За Цркву је оправдање за други брак била само жеља за потомством. Једна поучна прича има „наравоученије“ да ни удовац ни удовица не треба да теже браку, поготову не са циљем да себи обезбеде полузаконито физичко дружење, већ треба да посте и да се моле како би сузбили грешне мисли. Најбоље је да обоје оду у манастир уместо да се венчају. Левин И., *Сексуалност и друштво код православних Словена од X до XVIII века*, Лозница, 2006, 149-150. Исти став одражава и један црквени пропис који се тиче тзв. *црквених удовица*: „Удовица, ако јој је шездесет година, и зажели опет са човјеком да живи, не може бити удостојена опћења Светога, док год се не излијечи од нечисте страсти.“ 381. *Правила православне цркве с тумачењима*, радња Никодима епископа далматинског, књ. II, Нови Сад 1896.

шћу, док је помагање обудовелој жени и сирочићима спадало у најважније дужности доброг хришћанина.

Међутим, упркос пропагираним хришћанским вредностима, економски разлози, потреба за храниоцем породице односно помајком за сирочиће, и лични, жеља за потомством кога у првом браку није било, и/или за друштвено прихватљивим оквиром за сексуалне односе, утицали су на то да и удовице и удовци брзо ступају у други брак. При том, треба имати у виду и чињеницу да је већина њих била у младој животној доби, што због раног ступања у брак, што због велике смртности услед ратова, епидемија, порођајних компликација или другог.

Женска невиност била је високоцењена код хришћана, као и код муслимана, што најочитије показују и османски закони о младарини (*resm-i arûs*, *resm-i gerdek*), који девицу сматрају двоструко вреднијом од удовице или разведене жене.¹¹ Протоколи шеријатских судова, међутим, показују да девичанство није у тој мери вредновано у свакодневном животу, колико материјални статус.¹² Истраживања сицила османског Египта из XVII века показују да су пожељније за брак биле богате удовице или распуштенице, него већина девица из истог друштвеног миљеа.¹³ Деца из претходног брака, при том, нису представљала никакву отежавајућу околност.¹⁴

¹¹ Младарина је била новчана дажбина коју су плаћали сви поданици османске државе, приликом удаје кћери, без обзира на верску и сталешку припадност. За муслиманке је био двоструко већи него за хришћанке и ћерке оних са статусом роба (*kul*). За девицу муслиманку је износио 60 акчи а за удовицу 30. Barkan O.L., *XV ve XVIinci Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonomînin Hukukî ve Malî Esaslar*, I, Kanunlar, İstanbul 1943, 13, 20, 96, 271, 285, 309. Хришћани су за ћерке девице давали 30 а за удовице 15 акчи. Бојанић Д., *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за Смедеревску, Крушевачку и Видинску област*, Београд 1974, 50; Kaleši H., *Jedna prizrenska i dve vučitrske kanunname*, Glasnik Muzeja Kosova i Metohije II (1957), 294.

¹² Jennings R.C., *Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records ...*, 96. Као прилог овоме, исти аутор истиче и изостанак трагова о „злочинима из страсти“ у сицилима.

¹³ Муслиманска жена је стицала имовину путем наследства од мајке и оца и путем венчаног дара – мехра, чији је један део будући супруг био обавезан да преда приликом склапања брака, а други део би жена добијала у случају мужевљеве смрти или развода. „Искусније“ жене су захтевале цео мехр унапред или исплаћен у неколико годишњих рата. Захваљујући мехру удовице су биле у бољем материјалном положају од неударних девојака. Abdal-Rehim Abdal-Rahman Abdal-Rehim, *The Family and Gender Laws in Egypt ...*, 103.

¹⁴ У брачни уговор обично су уношене одредбе типа: „Речени супруг потврђује да зна да његова жена има сина с другим човеком и прихвата да он [син] једе његову храну, пије његово пиће и спава на његовом кревету, без надокнаде“. Исто, 100, 110.

Женидба удовицом ни у нашим крајевима није сматрана лошом алтернативом браку с девицом. Обудовела жена, иако „лица обљубљена“ имала је, уз пристојно материјално покриће, једнако добре изгледе за брак као и девојка. Народна изрека „боље је злато и старо, него сребро ново“, сугерише да су сексуално искуство и зрелост играли важну улогу у односу међу половима.¹⁵ Упадљиво је, међутим, да народна епска традиција врло ретко помиње преудају удовице с децом, што отвара питање колико су мушкарци на Балкану били вољни да прихвате туђу децу, односно колико су законске и друштвене норме о породичном наслеђивању охрабривале други брак удовица.

Средњовековна византијско-српска правна компилација, Јустинијанов закон, предвиђа једино преудају удовице без деце. „Ако човек умре и остане жена бешчедна, има право само на четврти део од дела мужевљевог ако се не уда, а ако се уда само своје и од мужа три златна прстена.“¹⁶

Не располажемо подацима за наше крајеве за време османске управе, али је могуће да је, пре свега у планинским областима, у племенски организованим групама, удовица при преудаји губила старатељство над децом у корист најближих мужевљевих мушких сродника, контролу над имовином покојног мужа и финансијску подршку од његове породице, као што је то био случај у Русији¹⁷ или у, нама ближим, пределима Дукађина.¹⁸

¹⁵ „Стаде соко мисли размишљати: / Ил’ ће љубит Зумбул удовицу, / Ил’ дјевојку питому Ружицу. / Све мислио, на једно смислио, / Па је онда тихо говорио: / „Боље злато и поиздерато, / Него сребро изнова ковати.“ / Па он љуби Зумбул удовицу. / Љуто куне Ружица дјевојка: / „Сарајево, цвало, не родило! / Зашт’ обичај у теби постаде, / Млади момци да љуб’ удовице, / Стари старци лијепе дјевојке?“ (Карацић В. С., *Српске народне пјесме*, I, Просвета Београд, 1976, 278).

¹⁶ Марковић Б., *Јустинијанов закон, средњовековна византијско-српска правна компилација*, Београд 2007, 115. У католичкој, градској средини, какав је био Котор, удовица је, у случају преудаје, губила право на мужевљев иметак који је до тада користила, и напуштала је његову кућу само с миразом. Уколико се не би преудала могла је да располаже његовим иметком али на економичан начин, без било каквог оштећења или отуђивања. Vlehnova-Čelebić L., *Žene srednjovjekovnog Kotora*, Podgorica 2002, 121.

¹⁷ Левин И., *Сексуалност и друштво ...*, 154-155.

¹⁸ Према усменој племенској традицији, која се позива на несачувани Закон Леке Дукађина, „жена при преудаји нема права на децу од првог домаћина, ако има још живих рођака његових. Она остају код рођака најближих. Ако од првог мужа нема рођака, дужан је нови домаћин примити и хранити децу своје жене као своју.“
Космајац Р., *Лека-Канум*, Годишњица Николе Чупића XXI (1901), 216-217.

Такође је могуће да су се, временом, под утицајем османског права, неки од ових обичаја мењали.¹⁹

Преудаја удовица на Балкану била је веома честа, а с обзиром на ондашњу стопу смртности неопходна у сваком погледу. Ипак, други брак није био судбина сваке обудовеле жене. Било је оних које због доброг имовинског стања нису имале потребе да стварају нову брачну заједницу, или пак оних које због лошег имовинског или здравственог стања, или великог броја деце коју је требало издржавати, нису сматране добрим приликама за женидбу. И једне и друге водиле су самосталан живот и зато су их регистровали османски катастарски пописи.

Удовице хришћана и удовички порез (*resm-i bîve*)

Уписивање хришћанке удовице као пореског обвезника, који плаћа умањену спенцу од 6 акчи, тзв. удовички порез или удовичку таксу (*resm-i bîve*), обичај је који срећемо већ у најстаријим пописима османских европских провинција.²⁰ Удовице су уписиване у опширне дефтере под именом умрлог мужа или под сопственим²¹, док је у сумарним дат само њихов број по насељима.

Навођење података о броју удовичких домаћинстава је неизоставно у свим анализама демографских структура XV и XVI века, које се заснивају на пописима. Међутим, истраживачи, листом, пренебрегавају чињеницу да то није укупан број свих удовица, већ само оних које плаћају „удовички порез“, а да осим њих постоји и друга категорија удовица, пореских обвезника. Стога је неопходно најпре се осврнути на удовички порез, односно утврдити ко је тачно њему подлегао.

¹⁹ У бугарским сицилима регистровани су, средином XVII века, случајеви када кадија даје право хришћанки да прода мужевљевој кући, јер је он дуже одсутан а не шаље новац за издржавање; или случај удовице, такође хришћанке, која је изгубила синове и суди се са рођацима око свог дела наследства супругове имовине. Ivanova S., *Judicial Treatment of the Matrimonial Problems of Christian Women in Rumeli ...*, 174-175.

²⁰ Inalcık H., *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, ...*

²¹ Inalcık H., *Osmanlılar'da Raiyyet Rûsûmu, Belleten, XXIII, 92 (1959), 604.*

О томе је детаљно писала Душанка Бојанић у својој изванредној студији *О природи и пореклу спенце*.²² Ми ћемо овде, у кратким цртама, изнети њене најважније закључке:

Спенца је порез у износу од 25 акчи, који је сваки, за рад способан, хришћански поданик Османског царства, плаћао господару, односно кориснику добра (тимар, зеамет, хас, вакуф, мулк) на коме је био настањен, на селу као и у граду. То је нешеридјатска дажбина која потиче из предтурских времена; она представља новчани еквивалент седам средњовековних кулука (четири земљорадничка, један грађевински и два занатска), које је једно земљорадничко домаћинство било дужно свом непосредном господару.²³

Д. Бојанић претпоставља да су се земљорадничке службе односиле на: 1) мотичку обраду земље, 2) жетву и вршидбу, 3) косидбу и 4) рад у винограду, да су укупно трајале дванаест дана и да су вредноване с 10 акчи.²⁴

Грађевински кулук тицао се традиционалне обавезе сељака да гради и одржава двор, утврђење, у коме је живео непосредни господар земље, где су се, у случају опасности, склањали сви људи којима је он управљао. Радом се искупљивало и одрађивало право заклона под чврстим кровом господара, око његовог огњишта, дима. Д. Бојанић је убедљиво доказала да су Османлије овај обичај претвориле у „таксу на дим“, „димнину“ (*resm-i duhan*), која је износила 6 акчи и која се у неким случајевима убирала одвојено од спенце.²⁵

Два занатска кулука, работе, односила су се на послове које су, у виду „помоћи“ господаревом домаћинству, обављали мушкарац и жена; мушкарац претежно дрводељске послове, а жена предење вуне, лана и кудеље. Мушки занатски кулук, у трајању од три дана годишње, претворен је у новчани износ од 3 акче, што је документовано Канун-

²² Војанић-Лукач Д., *De la nature et de l'origine de l'ispendje*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 68 (1976), 9-30. Д. Бојанић се осврнула и на претходне резултате истраживања ове теме, указавши на неке њихове мањкавости и грешке (Inalcik H., *Osmanlılar'da raiyyet rûsûmu*, *Belleten XXIII* (1959), 602-608; Isti, "Ispendje", *The Encyclopaedia of Islam*, new edition, vol IV, Leiden, 1997, 211).

²³ Војанић-Лукач Д., *nav. delo*, 25-28.

²⁴ Исто, 22. До износа од 10 акчи се дошло тако што су од укупне своте од 25 акчи одузети остали елементи спенце, чија се новчана вредност тачно зна на основу одредби из османских закона.

²⁵ Исто, 18-19. Димнину су плаћали они који би се привремено населили односно склонили на тимар (нпр. сточари у зимском периоду).

намом Мехмеда Освајача.²⁶ Исти законски текст, у одредби која се тиче удовичког пореза (*resm-i bîve*), обавезу женског рада преслицом (не прецизира се број дана), вреднује са 6 акчи.²⁷

Спенцу у пуном износу плаћали су сви за рад способни хришћани који су припадали слоју раје, било да су ожењени и имали сопствени дом (*hâne*), или да су неожењени (*mücerred*) и тек треба да га заснују.²⁸ „Крњи“ дом (удовица и малолетна деца) плаћао је, под одређеним условом, умањену спенцу, тј. удовички порез (*resm-i bîve*) од шест акчи, односно онолико колико је вредео занатски кулук за рад способне хришћанке у корист господара земље. Тих шест акчи је, иначе, свака удата жена формално плаћала у оквиру спенце свог мужа.²⁹

Услов под којим је самохрана удовица стицала право на умањени износ спенце, шест акчи уместо 25, био је да је сиромашна, односно да не поседује земљу. То је утврђено одредбом Канун-наме Мехмеда Освајача, која гласи:

„Од удовице која нема земљу, годишње шест акчи. И нека се не упошљава у спахијиној кући и нека се не тера да преде конач, а ако ради нека јој се плати“.³⁰

Из наведеног јасно произилази да су право на плаћање удовичког пореза имале само сиромашне удовице, убоге жене, чији је једини извор прихода за живот био рад са преслицом, односно прерада и предење вуне, лана и конопље.

²⁶ За муслимане, сеоске занатлије, одредба гласи: „Занатлије које живе у селима: ткачи, терзије, папуције, ковачи, ћумурџије, њима слични и остали [који нису поменути] нека дају годишње три службе или три акче“. За хришћане, сеоске занатлије, важи следеће: „Од терзија, ткача, ћурчија, папуџија, оних који раде с коњима и од других неверника занатлија, након што се узме 25 акчи спенце нека се не узима ништа више под изговором да су они занатлије“. Из овога следи логичан закључак да су, средином XV века, све сеоске занатлије биле дужне да раде три дана годишње или три акче, а да су хришћанима те три акче биле урачунате у спенцу. Исто, 17-18.

²⁷ Исто 16.

²⁸ Од спенце су могли да буду делимично или потпуно ослобођени они хришћани који су обављали нарочите послове у корист османске државе (војнуци, соколари, чувари дербенда, запослени у рудницама и други).

²⁹ У османским пописима удовички порез је редовно обрачунаван са спенцом, што је још један доказ да је порез на женски рад био њен саставни део, одн. да је порез на удовицу представљао умањену спенцу.

³⁰ „*Ve duldан ki çift olmaya yıldı altı akçe. Ve suvari evinde kullanmaya. Ve iplik iğirtmeye. Meğer ki ücretiyle işlede ve suvari hasil yazımış*“. Barkan Ö. L., *Kanunlar*, 393.

„Родила сам девет мили сина,
Девет сина, девет пособаца,
Изродила, пак обудовила,
Удова сам све и одранила
На преслицу и десницу руку.“³¹

У духу заштите слабих и немоћних, Канун-нама штити од злоупотребе господара сироту удовицу „која ништа на свијету нема до преслице и туђе кудеље“³²; спахија не сме да је тера да ради временски неограничено и без надокнаде. Међутим и даље остаје њена обавеза, као и свих осталих хришћанских жена, да одређен број дана у години бесплатно преде за господара, што изражено у новцу износи шест акчи.³³

Д. Бојанић претпоставља да су Турци, приликом освајања, затекли бар у неким, ако не и у свим, областима некадашњег царства Стефана Душана, оживљени стари обичај опорезивања удовице.³⁴ Обичај, који је, вероватно због многих злоупотреба, цар Душан, 64. чланом свог Законика покушао да укине: „Сирота кудељница да је слободна како и поп“.³⁵

На основу досадашњих сазнања османистике и расположивих извора, није могуће са сигурношћу одговорити који је узрок сиромаштва поменутих удовица. Најједноставнији одговори били би: 1) да оне иначе потичу из најсиромашнијих слојева друштва, односно да припадају малом броју врло сиромашних породица без земље или градској сиротињи, (1-2 % укупне популације, вид. Табела 1.), које су после смрти домаћина, пале у још дубљу беду; 2) да су тек после смрти мужа остале без земље пошто нису биле у могућности да је обрађују па је господар земље (спахија), уступио посед другоме. Да ли су ово и једина објашњења показате даља истраживања.

³¹ В. С. Карацић, *Српске народне пјесме*, I, 130

³² Исто, 546.

³³ Војанић-Лукач Д., *nav. delo*, 12.

³⁴ Исто, 14.

³⁵ Радојчић Н., *Законик цара Стефана Душана 1349 и 1354*, Београд 1960, 55, 107. Уз овај члан је приређивач навео обимну литературу о владарским дужностима заштите слабих и сиротих, а посебно удовица. У народу је, иначе, претерано опорезивање сиромашних удовица сматрано једним од најгорих насиља власти. М. Филиповић („Сирота кудељница“, *Зборник Матице Српске*, серија друштвених наука, 5 (1953), 42) је забележио песму у којој зулумћар Халил Хрњичић отима коње, убија Влахе, одводи девојке и све то може да се трпи, али не може: „Но ни велик порез ударијо: / На удовицу петстотина гроша / Која ће га прести на кудељу“.

Удовице – баштинице

Смрт брачног партнера значила је за жену емотивни и великим делом материјални губитак, који је, ипак, није нужно доводио у стање потпуног сиромаштва. Иза већине мушкараца остала би земља, која би прешла у руке удовице и сирочади. Самохрана мајка, која је, као што је то чинила и „сирота кудељница“, сама издржавала себе и своју децу, била је такође представник „крњег“ дома, али није плаћала удовички порез јер је имала земљу. Нама је за сада познат случај удовица које држе једну врсту земљишних поседа – баштину. Баштина је била породично наследно добро на државној земљи, с тачно утврђеним обавезама, чији је поседник имао право да је прода, поклони или завешта било коме, с тим што је нови власник с баштином преузимао и њене обавезе. Са земљорадничких баштина скупљани су сви порези као и са поседа, који су уз тапију, давани у наследно плодоуживање једном рајинском домаћинству (*hâne*). Разлика је била у томе што се поседи под тапијом нису могли продавати ни куповати већ су остајали у поседу породица док год су их оне могле обрађивати; у супротном, спахија их је уступао коме је хтео.

У историографији до сада није указано на постојање удовица хришћанки, власница баштина, чији је правни положај био битно другачији од удовица које су плаћале удовички порез. Чињеница да једна удовица држи баштину, сврставала ју је, правно, у категорију „целог“ домаћинства, „целе“ куће (*hâne*), односно међу мушке пореске обвезнике. Она је плаћала спенцу у пуном износу од 25 акчи. Из тог разлога није увек приметна у османским пописима, јер сумарни пописи који доносе само број „кућа“, „неожењених“ и „удовица“, бележе баштинице међу „куће“; с друге стране, у детаљним пописима оне су именом уписане, али измешане с осталим мушким пореским обвезницима у селу, док су удовице-сиротице увек убележене на крају.

Категорија удовица-баштиница је у знатно мањем броју регистрована у опширним османским дефтерима. На територији Призренског санџака, крајем 60-их и почетком 70-их година XVI века, коју смо узели као пример,³⁶ уписано је 150 удовица, од тога је само 21

³⁶ Катић Т., *Опширни дефтер Призренског санџака из 1571. године*, у припреми за штампу. Оригинал пописа чува се у Истанбулу у Архиву Председништва Владе под сигнатуром *Defterhâne-i Âmire Tahrîr Defteri, no. 495 (TD 495)*. Попис је започет у јесен 1566. године а коначна верзија предата је султану у првој недељи 1571. године.

удовица-баштиница. То не значи да је већина жена, по смрти супруга, спадала на просјачки штап, јер обвезнице удовичког пореза, према схватањима епохе, јесу биле крајње сиромашне. Реалније је претпоставити да је број удовица средњег имовинског стања био у ствари доста већи од броја сиротица. Међутим оне су се много брже преудавале управо зато што су поседовале земљу, након чега више нису увођене у пописе као обвезници спенце, већ су обавезу плаћања 25 акчи преузимали њихови мужеви. Друго објашњење било би да баштинске земље није било толико да би њихове власнице удовице биле заступљене у пописима у већем броју.

Удовице које су поседовале баштине могле су их наследити од мужа (и у том случају су их држале све док не стаса најстарији син) или од оца. Од 21 баштинице за њих две је наглашено да су посед наследиле од оца³⁷, а за једну се то може претпоставити³⁸. Поседе су могле притежавати самостално или у сувласништву са другим лицима, с којима нису морале бити у роду.³⁹

Обе категорије удовица у Призренском санцаку регистроване су под личним а не под мужевљевим именом. Узорак од 150 имена није довољно велики да би овом приликом улазили у дубље анализе женског именослова, али вреди истаћи да су најчешћа имена била: Мара (10), Јована и Стана (9), Стојка и Петруша (8), Стоја и Тодора (6), Милица и Цвета (5). Убедљиво најпопуларнија су имена изведена из основе -стан и -стој (Стаја, Стана, Станка, Станица, Стојка, Стоја), која су давана као заштита од умирања или претераног рађања, посебно женске деце. Њих је носило укупно 27 жена.⁴⁰

³⁷ У селу Манастирица, нахија Призрен, уписана је „баштина Боје Јована коју држи његова ћерка удовица Стоја“; у селу Дањани, нахија Хоча, „баштина Ђона Бибе налази се у рукама његове ћерке удовице Тодоре“. *TD 495*, 85, 158.

³⁸ У селу Кочарник, нахија Трговиште, уписана је „баштина Мусе, која је раније била у поседу Ејнебеги Мусе, Мехмеда, Искендера и Карамана, а сада је у рукама Ата Балија б. Алија и удовице Паве“... *TD 495*, 276.

³⁹ Вид. прет. напомену, као и *TD 495*, 326, где је уписана „Војинова баштина коју држе удовица Дафна и остали“.

⁴⁰ Ова имена била су најчешћа и половином XV века у Области Бранковића, чији је један део касније ушао у састав Призренског санцака. Грковић М., „Антропонимија и топонимија“ у *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, Београд 2001, 647. Занимљиво је да, средином XVI века, на простору Призренског санцака практично више нема старих словенских форми сложених имена, изузев имена Видосава, које носе две жене, а да је у Области Бранковића, век раније, свака трећа жена имала сложено име (Белослава, Богослава, Видослава, Владислава, Станислава, Стојислава, Радослава итд.). Исто, 645.

Табела 1:
*Хришћани и хришћанке, обвезници спенце
у Призренском санџаку 1571. године*

Нахија	обвезници спенце*	сиротице	баштинице	процент**
Призрен	3.308	62	4	2%
Хоча	1.932	10	7	0,9%
Трговиште	5.215	48	5	1%
Жежна	304	2	1	1%
Бихор	2.971	7	4	0,3%
Укупно	13.730	129	21	1%

* међу обвезнике спенце урачунати су сви: домаћини кућа (*hâne*), укључујући и удовице-баштинице, нежењени (*mücerred*) и сироте удовице (*bîve*).

** проценат оба типа удовичких домаћинстава у односу на укупан број обвезника спенце

Подаци из Табеле 1. односе се на мирнодопске прилике, какве су владале на простору Призренског санџака током XVI века. На нивоу нахија Призрен и Хоча, које су раније, једним делом, припадале Области Бранковића, проценат удовичких домаћинстава износи 1,5 %. Непосредно након ратних операција и пада под османску власт 1455. године, проценат удовица у Области Бранковића био је двоструко већи.⁴¹

На Табели 1. уочљива је, такође, велика диспропорција у заступљености самохраних женских домаћинстава на нивоу нахија, између Бихора и осталих нахија Призренског санџака. Разлог за ову појаву није тешко објаснити, она произилази из суштинских разлика између територија у саставу санџака.

Нахије Призрен и Хоча су биле густо насељене земљорадничке области, с развијеном пољопривредом (пшеница), повртарством и виноградарством. Међу бројним селима истицала су се она нарочито богата и многољудна попут Мушуташта (179 обвезника), Љубижде (147 обвезника) и Хоче (122 обвезника спенце) која је имала свој пазар.

⁴¹ Укупан број обвезника спенце био је 16953, од тога је 497 жена које плаћају удовички порез, што износи 3 %. Јовановић М., „Тачност података и контрола“ у *Насеља и становништво Области Бранковића 1455. године*, 286.

Призрен, један од знаменитијих градова османске Румелије у XVI веку, важан занатски и трговачки центар, био је изложен спољним утицајима. Изразито богати именослов становника, који одликује превага хришћанских над народним именима, то и потврђује.⁴²

У нахији Трговиште доминатна привредна грана било је сточарство, пре свега овчарство; гајило се и поврће, понегде винова лоза, док је од жита најбоље успевала мешаница, карактеристична за оскудне крајеве. Слична ситуација је била и у нахији Жежна.⁴³ Становништво нахије Трговиште спадало је у категорију влаха-сточара, али је до времена пописа из 1571. године већ изгубило влашки статус. Релативно разнолик ономастикон и продор имена из хришћанског календара међу народна имена⁴⁴, као и појачана исламизација, последице су транзитне караванске трговине која се одвијала на овом простору.

Бихор је, у односу на остале нахије, био економски заостала област. Становништво је било претежно влашко-сточарско, као и оно у нахији Трговиште, с том разликом што је овде делом и сачувало тај статус. Око 8 % села још увек су вођена као влашка и зато су била изузета из плаћања спенце, а тиме и удовичког пореза.⁴⁵ Намети у њима скупљани су збирно, као филурија од 100 акчи. Пореска јединица није била породично домаћинство већ влашка кућа, у којој је живело више одраслих мушких сродника и њихових породица.⁴⁶

Иако је већина становника Бихора имала рајински статус сигурно је да се традиционални облици живота и породичних односа нису битно променили. Широко заступљене проширене родбинске заједнице, омогућавале су жени да и после смрти супруга настави да живи у оквиру истога, великог домаћинства. Уколико би се и десило да остане самохрана,

⁴² Најомиљенија имена била су: Јован, Никола, Димитар, Степан, Петар, Богдан, Марко и Ђура.

⁴³ Ова нахија је обухватала свега 19 села на планини Рогозни, која су била везана за рудник сребра Жежна. Стога није погодна за поређење с осталим нахијама. По привредној и демографској структури најближа је нахији Трговиште.

⁴⁴ Најчешћа имена била су: Вук, Радоња, Јован, Радисав, Радич, Цветко, Живко. Убедљиво најпродуктивнија основа за грађење личних имена била је Рад-, одн. Рај-, Раг-, Ран-.

⁴⁵ Број становника Бихора је зато био већи, него што би се према броју обвезника спенце у табели 1. могло закључити.

⁴⁶ Ономастикон карактеристичан за влашко-сточарско становништво, најизразитији је у нахији Бихор, док је продор хришћанских имена најспорији (упор. име Јован у осталим нахијама). Поред доминације имена са основом Рад-, појединачно најчешћа имена су: Радисав, Вук, Радоња, Радич и Јован.

друштвени, привредни и својински односи у селу били су такви да су подстицали брзу интеграцију удовице и сирочади у постојеће рођачке групе.

Још један разлог за мали број удовичких домаћинстава на подручју Бихора је и чињеница да на територији нахије није постојало ни једно насеље градског типа, нити насеље веће од 80-90 кућа, што је, како ћемо даље видети, било од велике важности за самосталан живот и запошљавање жене.

Селанке и грађанке

Порез који су једном годишње, почетком марта, плаћале, најсиромашније удовице био је симболичан - 6 акчи. С обзиром на смањење вредности акче од времена Мехмеда Освајача до друге половине XVI века, овај износ је удовица могла да заради за највише пет до шест дана рада.⁴⁷ Колики су јој, с друге стране, били дневни трошкови није нам познато, пошто нема података о ценама основних живежних намирница у Призрену и околини из тог времена.⁴⁸

За претпоставити је да су се основне животне потребе (храна и одело) лакше могле задовољити на селу, него у граду. Наиме рад на селу (предење и ткање, прање рубља, надничење у пољу и сл.) наплаћивао се у природи. С друге стране, у средини где је свака жена прела вуну, лан и кудељу, и ткала за потребе сопственог домаћинства, такође и радила на њиви, питање је колико је посла остајало за удовицу.

Преглед распореда удовичких домаћинстава у призренској нахији (Табела 2.) показује да је бројчано и процентуално највише удовица ипак живело у граду (28 удовица одн. 7 % од укупног броја хришћана у Призрену), или у његовој непосредној близини, као што је село Љубижда (8 удовица одн. 5,6 % од укупног броја пореских обвезника) или село Севце (4 удовице одн. 2,4 %).

⁴⁷ Дневница физичког радника на хасу рудника Бах износила је у то време две акче. (Д. Бојанић, *Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видинску област*, Београд 1974, 87.)

⁴⁸ У другој половини XVI века за шест акчи се могло купити око двадесет килограма сочива, пошто је прописана откупна цена, према закону за Призренски санџак, износила педесет акчи по товару (160 ока). *TD 495*, 8. Иста цена била је и у суседном Скадарском санџаку. Inalcik H., *Introduction to Ottoman Metrology, Turcica*, XV (1983), 332.

Табела 2:
Удовице у насељима призренске нахије 1571. године

Место	Сиромашне удовице	Баштенице
Градичевица	Петруша	
Ђиновце		Цвета
Заград. Хоча	Мила	
Кориша	Јела	
Краштани	Оља	
Љубижда	Вида, Дана, Мила, Видосава, Стана, Петруша, Јована, Стана	
Љубојевце	Стана	
Малчитова	Стана	
Манастирица		Стоја
Мушутиште	Калина, Стојка, Јовица	
Орлад	Тодора	
Оштрозуб Г.	Стојка	
Оштрозуб Д.	Дивна	
Плањани	Тодора, Оља	Мара
Призрен	Јелка, Стоја, Стаја, Вељка, Рада, Димитра, Јела, Вида, Милица, Чубра, Милка, Каја, Станка, Стана, Петруша, Комлена, Цвета, Јела, Јовица, Дамјана, Петруша, Јелка, Пренда, Петра, Јана, Стоја, Мара, Петруша.	
Радиловица Д.	Мара	
Речани Мали	Петра, Марта	
Селце (Севце)	Тодора, Милица, Јована, Оливера	
Сопина Г.	Мара, Цвета, Недељка	
Улишница Д.	Петка	
Улишница Ср.	Милица	
Чајдрак	Мара	
Укупно	62	4

Локални тргови, пазари, а пре свега близина великог градског тржишта као што је Призрен, омогућавали су додатни приход женама са села. То су била места где су оне продавале своје занатске производе

(ћилиме, прекриваче, кошуље, јелеке и сл.), који су доприносили буџету сваког дома, а удовичком били практично једини извор прихода.⁴⁹

У граду је, такође, најраспрострањеније женско занимање било ткање и вез. То важи не само за Балкан, већ и за Анадолију, Блиски Исток, Египат и друге крајеве Османског царства. Текстилна индустрија и трговина текстилним производима (теписи, свила, памучно платно, чоја) били су у великој мери темељ османске економије. Значајан део текстилне производње покривале су жене, било у домаћој радиности или у специјализованим радионицама у градовима. У Бурси, центру османског свиларства, од 300 машина за предење свиле, 150 је било у поседу жена, које су или саме радиле на њима или упошљавале робове и најамне раднице, претежно жене. Индикативно је да ове најамне раднице један османски документ описује као „сироте жене“ (!).⁵⁰

Призрен је, такође, био чувен по својој свили; *seta filata de Prizren* извожена је преко Дубровника у многе европске градове.⁵¹ Стога је логично закључити, да је највише „сиротих кудељница“ живело у Призрену, управо зато што су тамо најлакше могле наћи посао. У град је стизала сирова свила из Македоније, а лан, кудеља и вуна из села призренске нахије.⁵² Поред предења, ткања и веза, велики град је самохраним женама пружао прилику да раде и друге врсте послова као: слушкиње, праље, корпарке, пиљарице, пекарке, крчмарице и друго. Нека од ових занимања су и традиционално била резервисана само за сироте жене.⁵³

У сваком случају, градска средина је удовици пружала више могућности за самосталан живот, него уска сеоска заједница; већи избор занимања, боље плаћених, и прилику да буде у друштву себи сличних.

⁴⁹ Вештина ткања и веза била је главни део образовања женске деце у свим друштвима и свим друштвеним слојевима, од античких времена. У средњовековној Србији ручним радом бавиле су све жене, без изузетка, од краљица до сиротица. О умећу „танкопреља“ и „хитропреља“ настале су песме које су се певале на заједничким прелима.

⁵⁰ Gerber H., *Social and Economic Position of Women*, 237.

⁵¹ Османска држава је, половином XVI века, само од ваге за мерење свиле у Призрену, узимала годишње 150.000 акчи, што је, тада, највећи појединачни приход Царства на територији санџака. *TD 495*, 24.

⁵² Овчарство је било изузетно заступљено у призренској нахији. Године 1518. годишњи закуп мукате овчарине износио је 285.000 акчи. *TD 92*, 1.

⁵³ У Закону за Ново Брдо деспота Стефана Лазаревића прописано је да удате жене не смеју да раде као пиљарице, већ само сироте јер им је то једини начин да прехране породицу. Марковић Б., *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића, превод и правноисторијска студија*, Споменик САНУ, СХХVI (1985), 22-23.

На основу свега изложеног, могли бисмо да закључимо следеће:

Обвезнице удовичког пореза, „сироте кудељнице“, са децом, чиниле су најсиромашнији и најосетљивији део османског друштва. Као такве имале су својеврсну финансијску потпору од државе, у виду симболичног опорезивања, док су могућност за запослење, правну заштиту и безбедан живот најпре налазиле у градским срединама.

Удовице-баштиннице биле су материјално обезбеђене и стога опорезоване једнако као и мушкарци. С удовицама-кудељницама нису имале ништа заједничко осим чињенице да су и једне и друге изгубиле брачног друга и да су самохране. Баштиннице су се чак, као власнице баштине, налазиле у бољем финансијском положају, од већине породица чија је земља спадала у категорију државне, миријске земље даване под тапију. Друштвени и материјални статус чинио их је изузетно пожељним за нови брак, тако да су брзо налазиле прилику да се преудају, што је и разлог њихове релативно ретке заступљености у документима.

Tatjana Katić

**“INDIGENT HEMP-SPINNERS” AND *BAŠTINA*-OWNERS:
TWO TYPES OF THE CHRISTIAN WIDOW’S HOUSEHOLDS
IN THE OTTOMAN EMPIRE – THROUGH THE EXAMPLE OF
PRIZREN *SANCAK* IN THE XVIth CENTURY
(Summary)**

Official recording of the Christian widow as taxpayer, paying the decreased *ispençe* by 6 *akçe*, the so-called widow’s tax (*resm-i bîve*), represents a custom having already existed in the earliest dated registers of the Ottoman European provinces. The edict issued by Mehmed the Conqueror clearly stated that this tax was to be imposed only to those widows not possessing lands, i.e. those indigent women who earned a living by spinning wool, flax and hemp. These women belonged to the most impoverished stratum of the Ottoman society, and due to this have they enjoyed the particular protection on the part of the local community as well as the tax exemptions.

Apart from the widows, taxpayers of the widow’s tax, the widows, owners or co-owners of the real estates – *baština* - have also been officially recorded in the detailed registers (*mufassal*). *Baština* represented hereditary property on the *mîrî* land, with the precisely established obligations, whose owner had the right to sell it, donate or bequeath to whom he wished. The new owner would, upon the takeover of the *baština*, take the obligations concerning the estate onto himself likewise. The tax was collected from *baština*, as well as from the real estates, which were given under *tapu* to the hereditary *tenure* of the re‘aya household (*hâne*). The only difference was that these real estates put under *tapu* could not be sold nor bought, but stayed in the possession of the families as long as they were able to cultivate them. On the contrary, the *sipâhî* would give them to whom he preferred. The widows, owners of the *baštinas*, did not pay the widow’s tax since they had lands in their possession and had thus been treated as taxpayers of the total, and not decreased, amount of the *ispençe*, i.e. 25 instead of 6 *akçe*. They were legally assigned to the category the entire family household - of the house (*hâne*), that is, to the class of the male taxpayers. Due to this, the notion of them is not always noticeable in the Ottoman registers, since the summary registers (*icmâl*), containing only the enumeration of «*hâne*», «*mücerred*» and «*bîve*» made note of the widows–owners of the *baštinas* under the category of «*hâne*».

The number of the widows–owners of the *baštinas* was considerably less significant than that of the indigent widows who payed the widow's tax. In the *sancak* of Prizren, 150 widows and only 21 of widows- *baština*-owners among them were registered at the end of the 1560's and at the beginning of the 1570's. The forementioned fact does not show that the majority of women became impoverished upon their husband's death. It would be more likely to assume that the number of the middle class widows was, in essence, substantially larger than the one concerning the indigent widows. Nevertheless, they got remarried more rapidly due to the very fact that they were in possession of lands, and were afterwards no longer officially registered as taxpayers since their husbands took over the obligation of paying the 25 *akçe* the total amount of *ispençe*. The second possible explanation to this would be that the *baštinas* lands were not so numerous to result in their owners officially being recorded in more significant number.

The fact has been established through the analyse of the information contained in the registers (*defters*) of the *sancak* of Prizren that the percentage of the widow households (indigent, as well as those with the *baštinas*) was the lowest in the mountain areas inhabited by *vlahs* the cattle breeders, such as the *nahiye* of Bihor (0,3%), and the highest in the most economically developed, agricultural area, for example *nahiye* of Prizren (2%). Expanded family groups, characteristic of the cattle breeding population, existed in great number in Bihor, which allowed women to continue to live in the same household, i.e. family group, even after their husbands' death. On the other hand, nor urban, neither the settlements having contained more than 80 – 90 houses didn't exist in Bihor, which was very important for the self-supporting life and employment of women.

Namely, the insight into the disposition of the widowed households in the *nahiye* of Prizren has led us to conclusion that, numerically and percentually speaking, the majority of the widows lived in the town of Prizren (28 widows, representing the 7% of the total number of Christians), or in its immediate vicinity – in the village of Ljubizda (8 widows, i.e. 5,6% of the total number of the taxpayers) and in the village of Sevce (4 widows, i.e. 2,4%).

It has been widely known that the local marketplaces, bazaars, and above all, the proximity of the large urban market like Prizren was, provided an additional income for village women. Those were the places where they could sell their handicrafts (carpets, covers, shirts, etc.) which contributed to every household budget, and represented, in really, the only revenue source for the widow's ones. Prizren was also renowned for its silk, which had been exported towards many of the European towns via Dubrovnik. The annual

income of the Ottoman state from the silk weighing scale in Prizren was 150.000 *akçe* in the middle of the XVI century. That was the biggest individual income of the Empire on the *sancak's* territory at that very time. The famous silk of Prizren had been manufactured in the numerous silk workshops in the town, where mostly women had been employed, probably like in Bursa, too. So, it's no wonder that the greatest number of the indigent widows dwelled in Prizren, where they were able to find employment without many difficulties.

Apart from spinning, weaving and embroidering, the big town offered to the self-supporting women the opportunities to work, too, as maids, laundresses, basket weavers, grocers, bakers, innkeepers and other. Urban environment, in any case, provided the wider range of possibilities for widows allowing them to lead an independent life, than a rural community; the more varied choices for better paying jobs, as well as the opportunity to be in contact with the women of the same kind..

Keywords: Ottoman, widowhood, widow's tax (*resm-i bîve*), real estate – *baština*, women crafts, Prizren, Trgovište, Bihor.

Недељко РАДОСАВЉЕВИЋ
Историјски институт
Београд

БЕОГРАДСКА МИТРОПОЛИЈА ПО ПОПИСУ ИЗ 1826.*

Анстракт: У раду је указано на мало познат попис Београдске митрополије из 1826. године, први те врсте који су сачиниле српске народне власти. Објашњене су околности и сврха његовог настанка. Дати су основни подаци о његовим палеографским и дипломатичким особинама, и истакнут значај који има за истраживање како историје Православне цркве на просторима које је насељавао српски народ, тако и за демографска истраживања. На основу пописа Београдске митрополије реконструисана је и висина прихода на које је њен митрополит тада могао да рачуна, што је још једна јасна потврда о слабљењу утицаја архијереја Васељенске патријаршије на подручју на коме се постепено учвршћивала власт кнеза Милоша Обреновића. Поред наведеног, Попис омогућава да се реконструише и број манастирских прњавора, а самим тим дође и до података о економској снази појединих манастира.

Кључне речи: Београдска митрополија, Васељенска патријаршија, Османско Царство, Београдски пашалук, Попис, нахије, митрополитски приходи, прњавори, историја цркве, демографија.

Током периода османске власти, црквена организација и структура епархија на подручју које је насељавао српски народ повремено су били изложени значајним променама. То се посебно односи на времена када су се мењале границе између Османског царства и суседних хришћанских држава. Последње велике промене мреже епархија и њихових граница десиле су се након Београдског мира 1739. када је, успостављањем границе на Сави и Дунаву, окончан још један

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918.* (Ев. бр. 147036).

хабзбуршко-османски рат.¹ Након тог рата поново је успостављена Београдска митрополија, која је била под непосредном управом Пећке патријаршије.² Ослањајући се на претходну традицију и границе Београдске митрополије које су постојале пре него што је 1718. северна Србија са Београдом запоседнута од Хабзбуршке монархије, Пећка патријаршија је у њен састав укључила делове бивше Београдске епархије Београдско-Карловачке митрополије, и делове Ваљевске епархије исте аутономне православне цркве. Њена територија је, тако, обухватала шест од укупно 12 нахија Београдског пашалука (Београдска, Смедеревска, Пожаревачка, Крагујевачка, Јагодинска и Ћупријска). Других шест нахија (Ужичка, Ваљевска, Рудничка, Пожешка, Соколска и Шабачка) биле су у Ужичко-ваљевској митрополији.³ Обе епархије су опстале у истим границама и након укидања Пећке патријаршије 1766, све до стварања аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији. Иако су њихови митрополити повремено управљали и неким суседним областима, то је било само привремено, и резултат тренутних геополитичких околности.⁴

Обе епархије у Београдском пашалуку биле су у рангу митрополија, а њихови архијереји носили су високо митрополитско звање,

¹ Душан Поповић, *Београд и Србија од Пожаревачког до Београдског мира*, Београд 1950, 369-370; Рајко Л. Веселиновић, *Србија под аустријском влашћу 1718-1739*, у: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986, 148-150, 160-161.

² У време од Пожаревачког до Београдског мира (1718-1739) када је Хабзбуршка монархија држала под својом влашћу северну Србију са Београдом, Београдска митрополија деловала је аутономно, а 1726, сједињена је са Карловачком митрополијом у Београдско-Карловачку митрополију, аутономну православну цркву у тој држави, која је признавала духовну власт пећког патријарха. Сломом хабзбуршке *Краљевине Србије* и поновним османским освајањем тог простора 1739, део Београдско-Карловачке митрополије је у црквеноадминистративном смислу поново дошао под непосредну управу Пећке патријаршије. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 83.

³ *Исто*, 362; Душан Пантелић, *Београдски пашалук пред Први српски устанак 1794-1804*, Београд 1949, 104.

⁴ До 1767. ужичко-ваљевски митрополит управљао је православном црквом и на подручју целог Зворничког санџака Босанског пашалука. Те године установљен је посебан митрополит Зворничке митрополије. У време Првог српског устанка, и београдски и ужичко-ваљевски митрополити управљали су деловима суседних епархија који су били под контролом устаника, али то никада није било одобрено и признато од Васељенске патријаршије. Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 362.

посебно у време управе Васељенске патријаршије. У тренутку вршења поменутог пописа, титула београдског митрополита гласила је: *Милошћу Божјом православни архиепископ и митрополит београдски, и целе Србије височајши егзарх*. Међутим, архиепископска титула и звање егзарха у његовом случају били су само почасни, и нису имали никакво дејство, а духовна власт простирала му се само на подручју Београдске митрополије, која је била обична епархија Васељенске патријаршије, а никако аутономна црква, попут Карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији.⁵

Духовна власт митрополита била је утемељена на правима Васељенске патријаршије у Османском царству, али и обавезама које је она према држави имала.⁶ Да би се управа над сваком епархијом успешно вршила, у складу са канонским правом, али и са државним законима, сваки митрополит располагао је подацима колико задружних и инокосних кућа има у епархији, а такође и подацима о броју свештеника, монаха, црква, манастира, протопрезвитерата и парохија у њој. Како би се водила тачна евиденција, повремено су вршени пописи епархија, који су обухватили све наведено. Поред основних података који су митрополиту пружали увид у стање у митрополији, поменути пописи имали су и у суштини најзначајнију, фискалну улогу. Међутим, они су се заснивали на вестима које су митрополитским канцеларијама достављали локални оборкнезови и нахијски протопрезвитери, па није била ретка појава да се број кућа у појединим селима намерно сакривао, и да су инокосне породице формално спајане у задружне како би се митрополитима платило што мање.⁷ На тај начин су митрополити, али и Васељенска

⁵ По броју православних кућа, Београдска митрополија је, после Сарајевске (Дабробосанске) била друга по величини међу епархијама укинуте Пећке патријаршије, и високо рангирана у структури Васељенске патријаршије. Самим тим, и њени митрополити имали су и виши, иако само почасни ранг архиепископа и егзарха. *Исто*, 354-355.

⁶ Након избора за архијереја неке од митрополија Васељенске патријаршије, кандидату је давана патријаршијска синђелија којом су прецизиране његове духовне обавезе према верницима, али и према патријаршијском престолу. Друга исправа, султански берат (ређе ферман), потврђивао је овај избор, тачно прописивао висину прихода који су у епархији могли бити прикупљани и делом уређивао однос митрополита и верника. Поред тога, прецизно је навођено када и колико новца је митрополит морао да уплаћује царској благајни. Без тих исправа нико не би могао да ступи на чело одређене епархије. *Исто*, 157-163.

⁷ На упечатљив пример такве појаве указано је у писму које је из Јагодинске нахије стигло кнезу Милошу Обреновићу 1818. године, у коме се наводи да је у укупно 15 парохија, од којих су четири биле манастирске, од 2.543 куће које су

патријаршија, остајали без дела прихода, од којих је морао да се плаћа и годишњи порез царској благајни.

Фискална права, али и обавезе митрополита, свештених лица и епархије у целини јасно су исказане у сваком појединачном берату којим је неки архијереј потврђиван у свом избору од стране државних власти. Уколико је било неких недоумица, оне би биле додатно разјашњене султанским ферманима. У том смислу, однос између османске државне, и патријаршијске духовне и црквеноадминистративне власти, био је јасан. Међутим, током постојања устаничке државе 1804-1813, српска национална власт ставила је под контролу митрополите, и одредила висину прихода и архијереја и свештенства, без консултација са Патријаршијом и узимања у обзир претходног стања. Тако је успостављена и њена *de facto*, али ефективна власт над целокупном црквеном структуром на територији коју је контролисала.⁸ Након слома Првог српског устанка враћено је претходно стање. То се, међутим, поново променило убрзо након што је 1815. успешно окончан Други српски устанак.

Од тада, па до стварања Кнежевине Србије 1830, и аутономне Српске митрополије 1831, трајали су постепена изградња и јачање нових српских националних власти, и упоредо, процес слабљења и постепеног повлачења османске администрације. То се врло брзо одразило и на стање у црквеној структури у Београдском пашалуку, где је власт кнеза Милоша Обреновића временом постајала све снажнија. Међу до тада јасан поредак између два чиниоца, османске државне и патријаршијске духовне власти⁹,

уписане у харачки дефтер црквеним властима приказано само 2.023, односно да је прикривено чак 20% од њиховог укупног броја. Бранко Перуничкић, *Град Светозарево 1806-1915*, Београд 1975, 107-109.

⁸ Устаничка власт није могла да изврши промену граница или броја митрополија, а ни Русија, на коју се ослањала, није подржала стварање аутономне цркве. Сем тога, руски Свети синод одбијао је да рукоположи било кога од српских кандидата, јер је то било супротно православном канонском поретку. Међутим, законити архијереји именовани од Васељенске патријаршије стављени су под чврсту контролу. О томе опширније: Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 103-112.

⁹ Положај Православне цркве у Османском царству темељио се на исламском (шерифатском) праву, а у основи је био заснован на аутономним правима које је, након пада Цариграда 29. маја 1453, новопостављеном васељенском патријарху Генадију Схоларису, дао султан Мехмед II Освајач. Осим висине новчаних дажбина цркве према држави, у том односу се до реформи у 19. веку није променило готово ништа. St. Runciman, *The Great Church in Captivity*, Cambridge 1968, 168-171, 173-185, 189-190.

укључује се и трећи, до тада правно непознат, српска национална власт. Она још увек није самостално могла постављати митрополите и мењати границе епархија, смањивати или повећавати њихов број, али је две постојеће митрополије брзо ставила под готово потпуну контролу.

То се огледало како у ограничавању прихода архијереја и њиховог самосталног одлучивања у епархијским пословима, тако и у готово потпуном занемаривању османског законодавства у погледу законских ограничења везаних за обнову старих, или изградњу нових цркава. Знајући да без стварања аутономне цркве неће бити ни аутономне државе, кнез Милош Обреновић деловао је дипломатски, али и притисцима разне врсте и према митрополитима и Васељенској патријаршији, и према локалној османској администрацији. Материјални чинилац у томе је имао важну улогу. Приходи које је сваки од митрополита добијао, смањени су већ у фебруару и марту 1816. Године 1818. уследио је нови удар на њихова права одлуком Народне скупштине да приходе прикупљају свештеници и да им их шаљу, да би 1823, новом одлуком одређен паушални новчани износ који им је исплаћиван из Народне касе. Такође је одлучено да Народна каса прикупља архијерејске приходе. У преговорима око исплате старог дуга две митрополије са Патријаршијом, кнез Милош је 1825. пристао да се поново врати владичанска димница уместо одређене годишње плате владикама. Међутим, тај износ никада више није био висок као раније, јер су димницу прикупљали свештеници и слали митрополитима. То је била још једна степеница на путу стварања аутономне цркве.¹⁰

Након тих збивања, настао је један од прворазредних извора о Београдској митрополији тог времена. У Фонду Књажеска канцеларија Архива Србије, тематској целини *КК XXXV Црква и свештенство*, под инвентарским бројем 503, чува се *Попис Београдске митрополије из 1826. године*, драгоцен документ за истраживање како историје Православне цркве, тако и демографских кретања на подручју Београдског пашалука, на чијем је простору и настала модерна српска држава. Оригиналан назив овог документа је *Списак села и домова Епархије београдске 1826. года*. Ради се о најстаријем сачуваном попису Београдске митрополије под управом Васељенске патријаршије српске провенијенције, у коме се наводе подаци о броју вароши, села и кућа које је она обухватала. Попис је настао на 7 листова (14 страна) формата 38 x 25 cm, и писан је обичним црним мастилом. Рукопис целог Пописа је исти, из чега се може

¹⁰ Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 135-144.

закључити да је писар Књажеске канцеларије добијао податке из појединих нахија које је Београдска митрополија обухватала, а затим од њих сачинио целовит списак. Из садржаја се не види име писара. Број под којим је документ заведен у протокол Књажеске канцеларије је 16, што указује на то да је настао на самом почетку 1826, односно да подаци који се у њему наводе највероватније потичу с краја 1825. године.

Попис свакако није био први документ којим је утврђен број домова у обе митрополије које су постојале у Београдском пашалуку. Међутим, док је пре српске револуције, а посебно до почетка њеног мирнодопског периода 1815, пописивање домова по епархијама ради прикупљања црквених прихода, а посебно владичанске димнице, било у искључивој надлежности црквених власти, у овом случају пописивање је извршила Књажеска канцеларија, највиша институција српских националних власти. На то указују како терминологија, тако и административне јединице по којима је пописивање вршено, али и садржина самог Пописа. У њему нису наведени подаци о броју цркава и манастира, свештеника и монаха, протопрезвитерата и парохија, већ искључиво број кућа по селима, паланкама и варошима.

Званичан назив пописане епархије, уписан у Кодекс митрополија Васељенске патријаршије, био је Београдска митрополија. Да је Попис вршен по наређењу црквених власти, у наслову би свакако био употребљен назив митрополија, а не епархија, што такође потврђује његово порекло. Сваки свеобухватан попис епархије који би извршиле црквене власти би, поред броја домова, садржао и имена и број свештеника и монаха, време њиховог рукоположења или примања монашког чина, обим парохија, као и број цркава и манастира, јер су, сагласно ранијој пракси митрополита и од њих убирали одређене приходе. Овај попис те податке не садржи, што показује да Књажеску канцеларију у том тренутку они нису интересовали. Тек касније, од 1831/32. године, када је већ постојала Кнежевина Србија, почиње пописивање цркава и манастира и њихове имовине, да би њихов детаљан попис био спроведен 1836.

Основно питање које се поставља у вези с овим Пописом је разлог због кога је извршен? Како је у том тренутку питање превласти над црквеном структуром између духовне власти оличене у митрополитима Васељенске патријаршије и српских националних власти већ било решено у корист другог наведеног чиниоца, очигледно је донета одлука да се приступи утврђивању тачног стања у Београдској митрополији. Његово вршење уследило је одмах након одласка београдског митрополита

Агатангела 1825. који је, не увиђајући нову реалност, истрајавао на правима која су му дата султановим бератом.¹¹ По одласку са чела Београдске, он је добио Халкедонску митрополију, а већ 1826. постао је васељенски патријарх. Нови београдски митрополит Кирил, пореклом Бугарин из Криве Паланке, изабран је у Патријаршији у Цариграду августа 1825. Он је одржавао добре односе са кнезом Милошем и ни на који начин није покушао да промени новонастало стање.¹² Сличан попис који би садржао податке о другој, Ужичко-ваљевској митрополији, није сачуван, а могуће је да није ни био извршен, јер је на њеном челу остао стари митрополит Герасим Домнин који је, по одласку митрополита Агатангела, престао да пружа било какав отпор утицају кнеза Милоша на црквени поредак, и са њим нашао заједнички језик. Штавише, уз помоћ кнежевог ауторитета, увођење реда у црквеном поретку у епархији било му је знатно олакшано.¹³

Попис је заснован на тада важећој административној подели на нахије и, у оквиру њих, на кнежине. Простор Пореча и околине, за који се поуздано зна да је улазио у састав Београдске митрополије од формирања њених нових граница након Београдског мира 1739¹⁴, исказан је посебно, под именом Поречка река. У њему је, поред самог Пореча, наведено још 10 села. Попис је уједначен по основним подацима које садржи. Од пописивача је тражено да наведе број села или вароши, њихова имена, и број кућа у сваком од тих насељених места. Међутим, вероватно у складу са подацима који су у Књажеску канцеларију стигли, у списковима по нахијама нису увек посебно наглашене кнежине, или нису навођена њихова имена. Поједине кнежине су навођене по именима оборкнезова који су им били на челу. Када је реч о Београдској нахији, села су посебно навођена по кнежинама, којих је укупно било пет, али се само за прве три

¹¹ Митрополит Агатангел уклоњен је са чела Београдске митрополије након што је код београдског везира од српских власти оклеветан да тајно подржава Грчки устанак. Чињеница да је верницима слао прокламације да остану мирни и поштују државну власт није утицала на његов одлазак. Његови наследници на архијерејском престолу прихватили су ново стање ствари у митрополији, и лојално се односили према кнезу Милошу Обреновићу. *Исто*, 206.

¹² Митрополит Кирил био је тешко болестан, и највећи део времена, као и новца који је добијао, трошио је на лечење. Умро је 1827. у Београду. *Исто*, 206-207.

¹³ *Исти*, *Герасим Домнин, ужичко-ваљевски митрополит 1816-1831*, Историјски часопис LIV, Београд 2007, 187-189.

¹⁴ *Исти*, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије* 360-361.

наводи који су им оборкнезови били на челу.¹⁵ Имена самих кнежина су изостављена.¹⁶ За Смедеревску и Ћупријску нахију, које су наведене одмах после Београдске, није наведена никаква подела на кнежине. Подела на седам кнежина јасна је за следећу, Пожаревачку нахију, али су у њеном случају наведена имена кнежина, а не оборкнезова (Звиждска, Голубачка, Пећка¹⁷ и Рамска).¹⁸ За три кнежине нису наведена имена. У случају Јагодинске нахије види се подела на две кнежине, али се не помињу њихова имена или имена оборкнезова.¹⁹ Исто је и када је реч о Крагујевачкој нахији, с тим што се радило о три кнежине.²⁰ Након тога, наведени су Поречка река и сама варош Београд. Из такве структуре Пописа може се видети да је он настао једноставним уношењем података који су у Књажеску канцеларију стизали, и да се писар није потрудио да га потпуно уједначи и унесе основне податке о кнежинама или оборкнезовима, које је свакако знао. На основу података из овог Пописа, структура насеља и домова Београдске митрополије по појединим нахијама и у целини била је следећа.

Редни број	Нахија	Насеља	Домова
1.	Београдска	129	4.878
2.	Смедеревска	56	2.254
3.	Ћупријска	74	3.174
4.	Пожаревачка	197	9.750
5.	Јагодинска	145	5.461
6.	Крагујевачка	175	5.996
	Поречка Река	11	776
	Београд		-
	Укупно без Београда	787	32.289

¹⁵ У Попису се дословно наводе *Кнежина кнеза Петра из Велике Моштанице, Кнежина Живана из Петке и Кнежина Катића.*

¹⁶ У свом *Географическо-статистическом описанију Србије*, Вук Караџић само набраја села Београдске нахије, при том део њих сврставајући у непостојећу, Грочанску нахију, али не помиње поделу на кнежине. Вук Караџић, *Географическо-статистическо описаније Србије, Даница, забавник за годину 1827*, у: Сабрана дела Вука Караџића VIII, Београд 1969, 142-143, 151.

¹⁷ Кнежина Пек. *Исто*, 154.

¹⁸ Кнежине Речка, Хомољска и Стишка. *Исто*, 153-154.

¹⁹ Кнежине Темнић и Левач. *Исто*, 150-151.

²⁰ Кнежине Лепеница, Јасеница и Гружа. *Исто*, 148-149.

Из наведеног Пописа јасно се види да недостају подаци за варош Београд. Испод Поречке Реке, у њему је једноставно написано *Београд по парохијам[a]*, али се не види ни колики је њихов број, ни колико кућа имају. Како је српски део вароши у том периоду непрестано растао, може се закључити да је због тога и поменути Попис у одређеној мери недовољно прецизан.

У српској историографији се, на основу извора српске, грчке, хабзбуршке и османске провенијенције, дошло до сазнања да је у времену које је непосредно претходило избијању Првог српског устанка Београдска митрополија имала око 15.000, а Ужичко-ваљевска 12.597. кућа.²¹ Поређењем тих података са Пописом из 1826, долази се до закључка да се број кућа у епархији за само 22 године повећао више од 115,26 % што говори о великом демографском опоравку на простору Београдског пашалука. То је још изразитије уколико се у обзир узме и чињеница да је након слома Првог српског устанка 1813. дошло до још једне велике депопулације, јер је много становништва избегло у Хабзбуршку монархију, убијено или продато као робље широм Османског царства, а њихов број остао је неутврђен. Како значајније демографске обнове у времену од слома Првог, до подизања Другог српског устанка 1815. није могло бити, може се закључити да је до ње у највећој мери дошло у веома кратком периоду од само десет година! У повећању броја кућа у Београдској митрополији одређену улогу могло је имати и дељење задружних домаћинстава на инокосна. Међутим, тај процес још увек није узео велики замах, а број задружних кућа у Београдској митрополији вероватно је био мањи него у Ужичко-ваљевској, насељеној динарским елементом у коме је такав начин живота био знатно присутнији. Ново становништво, привучено успостављеним и стабилним миром, смањеним утицајем османских власти и слободном земљом, на простор који је обухватала Београдска митрополија стизало је из више праваца, пре свега предела јужно и источно од Београдског пашалука, области Видинског санцака између Тимока и Искара, Јужноморавско-вардарског подручја, Старе Србије...²² О томе да се ради о интензивном, али постепеном демографском опоравку, говори и чињеница да нека села имају тек по неколико домова, док су друга знатно бројнија.

²¹ Душан Пантелић, *наведено дело*, 104.

²² Јован Цвијић, *Метанастазичка кретања, њихови узроци и последице*, у: Антропогеографски и етнографски списи, Београд 2000, 139-141.

**ВЕЛИЧИНА СЕЛА У БЕОГРАДСКОЈ МИТРОПОЛИЈИ
ПО НАХИЈАМА²³**

Нахија	Села са мање од 10 кућа	Села од 10 до 99 кућа	Села са више од 100 кућа
Београдска	9	118	2
Смедеревска	5	40	10
Ђупријска	3	68	1
Пожаревачка	11	169	16
Јагодинска	19	119	6
Крагујевачка	9	162	4
Поречка река	-	8	3
Укупно	56	684	42

Из наведених података види се да је села са мање од десет домова било 56, и да су чинила 7,11 % од укупног броја, да је број села са више од 100 кућа такође малобројан (42 села, 5,37%), и да апсолутно преовлађују села са бројем кућа између 10 и 100 домова (87,46 %). У првом случају највероватније се радило опустелим селиштима, која се поново насељавају након устанка. Из тог разлога се повећава и број домова у другим селима.

Из статистике наведене у табели изузети су урбани центри. Поред Београда и Крагујевца, који у Попису нису исказани, изостављено је и Смедерево, као велика варош, а затим и Јагодина, Ђуприја и Пожаревац као нахијска средишта. Подаци о њима такође много говоре о промени демографске слике, јер број хришћанских домова у њима такође непрестано расте. По овом Попису, Пожаревац је имао 234 куће, Смедерево 442, Јагодина 364, а Ђуприја 102. Без Београда и Крагујевца, у овим нахијским центрима биле су 1142 хришћанске куће (3,54 %). Тај податак још је важнији ако се зна да се у њима још увек у одређеној мери одржавала османска власт, са муслиманским становништвом које се повлачи из села у вароши, касабе и паланке. Ови хришћани живели су, као и пре устанака, заједно са муслиманима, али знатно слободније, без раније постојећих законских ограничења која су се на њих односила.

²³ Вароши и друга урбана средишта нису обухваћени овом табелом.

Њихов број временом расте, док се муслимани постепено исељавају и продају куће: Градња црква је још један доказ да су се околности битно промениле, па и живот у урбаним центрима постаје све привлачнији. То је видљиво и у Смедереву, значајном османском гарнизонском упоришту које је као такво опстало све до 1867. Градња нове смедеревске цркве и подизање звонаре заиста је симболизовало промену ранијег, вековно устаљеног поретка. Сличан пример може се наћи и у Ужичко-ваљевској митрополији, у случајевима Шапца, Ваљева и Ужица. У ужичкој вароши православни Срби били су мањина све до исељавања османског гарнизона из града и муслиманског становништва из ужичке вароши 1862, али су нове, некада незамисливе слободе, показане и градњом цркве 1828. године.²⁴

Подаци који недостају за Крагујевац, место у коме се налазио центар српских власти, укључујући и Књажевску канцеларију, и београдску варош, са шароликим хришћанским становништвом у коме је био и један број Грка и Цинцара, учинили су да попис у одређеној мери не буде довољно поуздан за целокупно подручје Београдске митрополије, а тиме и Београдског пашалука уопште.

Попис пружа и занимљиве податке да су нека села по броју кућа врло близу исказаном броју домова у нахијским центрима. У Београдској нахији Рипањ је имао 121 кућу, а Гроцка, која је била хисарцик, 136.²⁵ Било је и већих села. Ацибеговац у Смедеревској нахији имао је 242, а Велика Плана 116 кућа. У Пожаревачкој нахији Велико Градиште имало је 171 кућу, у Јагодинској Медвеђа 177... У неким од ових села налази се језгро каснијих варошица и среских центара, а по броју кућа исказаном у Попису произилази да су нека од њих већа од Пожаревца или Ћуприје. Међутим, реч је о недовољно јасној статистици. У селима су углавном живели православни, док су у нахијским центрима још увек живеле бројне муслиманске заједнице, па број кућа које се за њих наводе у Попису не одговара стварном стању када је о укупном броју становника реч. Осим тога, села су и по урбаној структури, и по привредној делатности разликовала од нахијских центара.

Како се радило о попису епархије, а не становништва појединих нахија, исказане су куће, али не и број православних становника у њој. Уколико се узме у обзир висок наталитет и прилив досељеника, али и висока смртност становништва због различитих болести, као и чињеница

²⁴ Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, 418.

²⁵ Мање утврђење.

да су у домаћинствима најћешће живеће три генерације, може се претпоставити да је број житеља у кући у просеку био између 6 и 7. Тиме се долази до закључка да је православних у Београдској митрополији, без Београда и Крагујевца, било између 193.284 и 225.498. Њихов број на простору које је обухватала Београдска митрополија је, дакле, само 10 година после устанака, премашивао укупан број становника те вере у Београдском пашалуку 1804!

Занимљиво је и питање броја православних цркава и манастира у Београдској митрополији који је постојао у време вршења Пописа. Док се за предустаничко време и време постојања устаничке државе могу утврдити тачни подаци, за 1825/26. годину могу се дати само приближни. Разлог за то је што се многе цркве и манастири тада обнављају, а њихова градња трајала је и по више година. Београдска митрополија је, тако, 1804. имала 50 цркава и 20 манастира, односно један православни храм на 1.414 или 1.571 становника, зависно од методологије по којој би се рачунао број становника.²⁶ Непосредно пред слом Првог српског устанка 1813, у Београдској митрополији биле су 54 цркве и 21 манастир²⁷ Уочи стварања аутономне Православне цркве у Кнежевини Србији 1831, у њој је било 88 цркава и 21 манастир.²⁸ У време настанка Пописа, број цркава и манастира у Београдској митрополији био је нешто мањи, и износио је приближно 83.²⁹ Из тога произилази да је, уколико се не рачунају Београд и Крагујевац, један храм долазио на 2.328-2.716 православних хришћана.

Већ је напоменуто да Попис не садржи податке о појединачним црквама и манастирима, али на основу података о броју домова на појединим манастирским прњаворима долази се до занимљивих сазнања о томе колико их је манастира у Београдској митрополији у том тренутку имало, па самим тим и до закључка о њиховој економској снази. При томе се искључиво мисли на манастирску земљу на којој су живела домаћинства која су према манастирима имала одређене натуралне или новчане обавезе, а никако на топониме који су настали на том подручју нешто касније као посебна села. Структура манастирских прњавора и број кућа на њима била је следећа:

²⁶ Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 393.

²⁷ Исто, 399.

²⁸ Исто, 422.

²⁹ На основу делимичних или свеобухватних пописа, вршених 1831/32, 1836. и 1837, може се закључити да је након настанка Пописа из 1826. до стварања Кнежевине Србије. завршено или обновљено око 16 цркава.

МАНАСТИРСКИ ПРЊАВОРИ 1826. ГОДИНЕ

Нахија	Манастир	Број кућа на прњавору
Београдска	Раковица	9
Београдска	Бегалица	4
Пожаревачка	Нимник	20
Јагодинска	Својново	6
Јагодинска	Ивковић	9
Јагодинска	Јошаница	7
Јагодинска	Љубостиња	39
Јагодинска	Каленић	20
Крагујевачка	Грнчарица	7
Крагујевачка	Драча	9
Крагујевачка	Враћевшница	23
Укупно	11	153

Манастирских прњавора, дакле, није било у Ћупријској и Смедеревској нахији, док су у остале четири они постојали. У укупном збиру, на њима су живела 153 домаћинства, односно само 0,47% од укупног броја домова у Београдској митрополији, што је готово занемарљив број. Ипак, и на основу ових чињеница види се да су угледнији манастири (Враћевшница, Љубостиња, Каленић, Нимних...) били имућнији од осталих, јер су имали више обрадиве земље, што се огледало и у броју прњаворских кућа.

Најзад, подаци о броју кућа у Београдској митрополији који се могу наћи у овом Попису, омогућавају да се изврши компаративна анализа владичанских и патријаршијских прихода који би били убирани у случају да се султански берат о потврђивању права архијереја у епархији у потпуности поштовао, као што је било у другим областима Османског царства, и *de facto* ситуације у којој су српске власти ограничиле те приходе, и саме их прикупљале, задржававши велики део тог износа за себе. По устаљеном обичају до пред Први српски устанак, од сваке хришћанске куће митрополиту је на име димнице припадало по 12 акчи, а било је строго забрањено спајање инокосних домаћинстава у задружна ради избегавања тог црквеног пореза. Поред тога, патријаршији је следовало од сваког села по 5 гроша годишње, али тиме број различитих

давања није био завршен.³⁰ Узимајући у обзир и друге приходе, ова сума могла је бити и вишеструко увећана. Сем тога, митрополит је са пратњом обилазио епархију, и тиме су православни верници у њој били додатно оптерећени.³¹ У време постојања српске устаничке државе владичански приходи значајно су редуковани: Након Другог српског устанка и постепеног стварања и јачања српских власти, ти приходи се постепено смањују, уместо митрополита прикупљају их свештеници и оборкнезови, а у времену од 1823 до 1825, чак су уместо њих одређени годишњи паушални износи и исплаћивани архијерејима из народне касе.³²

Право да поново прикупљају димницу враћено је архијерејима 1825, уз обавезу Васељенске патријаршије да се реши питање заосталог дуга Београдске и Ужичко-ваљевске митрополије. Износи који су 2. (14) јуна те године одређени за преостале врсте архијерејских прихода били су скромни. Основни приходи који су плаћале све куће, димница и мирија, износили су по 0,20 и 0,03 гроша. У међувремену, грош је у односу на предустаничко време изгубио на вредности, што је њихове приходе чинило још мањим.³³ На основу података изнетих у Попису из 1826, београдски митрополит је, без вароши Београда и Крагујевца, остваривао приход од 6.442,80 гроша димнице, и 966,42 гроша мирије. Томе треба додати ад хос таксе за венчања, освећења цркава и антиминос, опела свештеника..., али оне нису могли значајно да увећају његове приходе. Једини изузетак су биле куће у манастирским парохијама, које су митрополиту давале по 2 гроша, али му нису плаћале ништа друго.

Приходи од мирије ишли су углавном на отплату епархијског дуга патријаршији, па на њих митрополит и није могао да рачуна. Уочи Првог

³⁰ Право кадуцитета, владичанске таксе за први, други и трећи брак, патријаршијски дукат од сваког свештеника годишње, таксе за освећење цркава, манастира, антиминос, различити видови милостиње... О томе опширније Недељко Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766-1831, управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 214-216.

³¹ *Исто*, 216.

³² Ужичко-ваљевском митрополиту исплаћивано је 18.000, а београдском 20.000 гроша, уз неке друге незнатне приходе.. *Исто*, 225.

³³ Од почетка XIX века до времена настанка овог пописа, османски валутни систем био је озбиљно нарушен. Аспра је постала готово безвредна, а основна обрачунска јединица постао је грош. Пре устанака његов однос према цесарском дукату био је 7:1, али је накнадно и он изгубио на вредности. Као валута која је међу становништвом Београдског пашалука била најцењенија, јер се османски дукат фалсификовао, цесарски дукат вредео је 1826. године. 24 гроша. Вредност гроша је, дакле, за мање од четврт века, опала 242%. Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије I*, Београд 1901, 54-55, 490-492, 496-497.

српског устанка београдски митрополит је, само по основу прикупљања димнице, добијао 4.500,00 гроша.³⁴ Године 1825/26, он је номинално добијао више новца, који је у међувремену изгубио на вредности, а број и висина других прихода значајно су смањени. Дobar показатељ за то управо је цесарски дукат, валута која је сачувала своју вредност. Док је у предустаничко време приход од димнице београдских митрополита износио износио 643,80 дуката, године 1826. он је био само 268,45 истих. Овим је српска власт на челу са кнезом Милошем Обреновићем успела да оствари све циљеве које је поставила у време сукоба са митрополитима од 1818 до 1825. Финансијско оптерећење становништва у односу на црквене власти Васељенске патријаршије значајно је смањено, а мирију су прикупљали одређени представници српских власти. У суштини, ни османски државни органи ни Патријаршија нису више одређивали висину димнице и других владичанских прихода, већ су то чиниле српске власти. Са димницом и другим приходима, београдски митрополит годишње је имао мање прихода од годишње плате коју му је одредила Народна скупштина 1823, а чијим одлукама се противио. Попис из 1826. омогућава да се потврди и та чињеница.

Закључак

Попис Београдске епархије из 1826. године важан је извор који пружа податке о броју хришћанских православних кућа у свакој од појединачних нахија које је она обухватала. Иако на први поглед малобројни, подаци изнети у њему су веома детаљни, и могу се добро искористити не само за истраживање историје Православне цркве у областима насељеним српским народом, већ и за демографска истраживања. Чињеница да су га сачиниле српске националне власти, које су још биле у процесу формирања, а не администрација Васељенске патријаршије, за истраживаче је веома значајна, јер је његова веродостојност несумњива. Његову тачност делимично релативизује то што су изостављени варош Београд и Крагујевац. Међутим, иако садржи значајне податке, овај попис ипак није извор који самостално може указати на тадашњу демографску слику Београдског пашалука, и то из два основна разлога: прво, нема сачуваног пописа друге, Ужичко-ваљевске митрополије, који би се са њим допуњавао, и друго, пописани

³⁴ Исто, 216.

су само православни домови, а на том простору још увек је живео и значајан број припадника других вера, пре свега муслимана, али и Јевреја, монофизитских Јермена,... Због тога су приликом његовог коришћења у демографским истраживањима неопходне компарације са сличним изворима различите провенијенције, пре свега османске, српске, али и грађе настале деловањем Васељенске патријаршије. Међутим, поређењем са досадашњим сазнањима о прошлости деловања Православне цркве на том простору, може се доћи до нових закључака о номиналној висини и стварној вредности прихода које су у то време београдски митрополити остваривали, што додатно осветљава и њихов однос са српским властима.

Nedeljko Radosavljević

**BELGRADE BISHOPRIC
ACCORDING TO THE REGISTER DATING FROM 1826
(Summary)**

After the Second Serbian Uprising, the joint Serbo-Turkish administration was established in the Belgrade Pašaluk, and lasted until the creation of the Principality of Serbia in 1830. Throughout its duration, the Serbian authorities have considerably gained in power, while the Osmanic ones have gradually decreased its influence. During the 1820's, a series of apprehensions occurred between the Serbian national authorities which were about to be established, and the archpriests of the Grand Church, who governed the Orthodox eparchies in the Belgrade Pašaluk. These apprehensions concerned the authority issues as well as the pecuniary obligations of the believers towards the mitropolitans and the Patriarchate. The first Register of the Belgrade Bishopric, constituted of Serbian authorities, was carried out at the beginning of 1826, after these conflicts have been resolved and the position of the Serbian Prince Miloš Obrenović has prevailed. The Register included the enumeration of the towns, villages and Christian households for the circumfused region the bishopric englobed, while the information concerning the towns of Belgrade and Kragujevac was absent. On the basis of these information, further comprehension of the changes occurred in the structure of the Belgrade Bishopric, as well as of the demographic changes in the region it englobed is made possible. Consequently, the Register allows us to establish the maximum amount of the mitropolitans' income in that period, and it also enables comparison with the set of circumstances existing before and during the First Serbian Uprising. The information regarding the monasteries and their villages attest the economic power some monasteries had, which is proved to be the valuable fact for the study of the church history likewise. This Register may, altogether with some other sources of Serbian, Greek and Osmanic origin, serve as a sound starting point for the examination of certain issues concerning the church history, and for the exploration of the demographic questions as well.

Keywords: Belgrade Bishopric, Ecumenical Patriarchate, Osmanic Empire, Belgrade Pašaluk, Register, regions, mitropolitans' income, monasteries and their villages, church history, demography.

Мирјана МАРИНКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
Катедра за оријенталистику

ТАЈНИ МЕМОАР АЛЕКСАНДРА КАРАТЕОДОРИ-ПАШЕ СА БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Апстракт: Александар Каратеодори-паша је истакнути турски дипломата и шеф трочлане делегације која је на Берлинском конгресу 1878. године заступала интересе Османске империје. Утиске о току и учесницима Берлинског конгреса записао је у *Тајном извештају* који је у трећем тому дела *Mirat-ı Hakikat* на турском језику штампао турски историчар Махмуд Целаледин 1909. године, а десет година касније на француском језику под насловом *Тајни извештај о Берлинском конгресу упућен Високој Порти од стране Каратеодори-паше, првог турског представника* француски писац Бертран Бареј. У раду се разматра турски превод овог мемоарског дела као ауторовог личног сагледавања одлука, атмосфере која је владала током Берлинског конгреса и односа међу његовим главним протагонистима.

Кључне речи: Османско царство, Берлински конгрес, Александар Каратеодори-паша, Махмуд Целаледин, *Mirat-ı Hakikat*.

На Берлинском конгресу Османско царство су представљали: Александар Каратеодори-паша, фелдмаршал Мехмед Али-паша и Рами Садулах-бег, турски амбасадор у Берлину. Каратеодори-паша је био Грк-Фанариот и шеф турске делегације на Конгресу. Мехмед Али-паша, рођењем је био Прус, али је преласком на ислам обезбедио бриљантну војну каријеру, што није била реткост у доба танзиматских реформи. Једино је Садулах-бег био рођени Турчин, али и „потпуни медиокритет“. Избор турских представника није био случајан. С обзиром на више него тешку позицију Османске империје после изгубљеног рата, Порта је

желела да избегне компромитовање својих истакнутих политичара рођених у крилу муслиманске вере.¹

Александар Каратеодори-паша рођен је у Истанбулу 1833. године. Али-паша, истакнути турски државник и представник танзиматске ере, поставио га је за секретара у Министарству иностраних послова, да би га потом именовао и за министра. После Берлинског конгреса на којем је био шеф турске делегације, постао је валија Крита. На дужност министра спољних послова вратио се 1879. године. Од 1885. до 1895. године Каратеодори-паша налазио се на положају кнеза од Самоса.²

Историографију је задужио опширним тајним извештајем који је крајем лета 1878. године упутио Сафвет-паши, великом везиру и министру спољних послова, у којем је изнео своја још увек свежа сећања на седнице конгреса у Берлину, многобројне сусрете са представницима великих сила и дипломатске активности у паузама. Његов тајни извештај написан је или у Бечу, где се паша налазио од 16. јула 1878, дакле од затварања Конгреса до почетка октобра ради даљих преговора са аустро-угарском владом око Босне и Херцеговине, или на Криту где је кратко био валија.³ Родерик Дејвисон је утврдио да је његов извештај аутентичан, поуздан и прворазредан историјски извор, који, за разлику од уобичајене архивске грађе, садржи више живости, колорита и личног печата активног учесника у доношењу судбоносних одлука за Турско царство.⁴

Извор који ћемо разматрати у овом раду и сам има занимљиву историју, а више га није могуће пронаћи у Архиву Председништва владе или у Архиву Министарства иностраних послова у Истанбулу.⁵ На срећу, најпре га је у турском делимично скраћеном преводу објавио турски писац и хроничар Махмуд Целаледин у делу *Огледало стварности*,⁶ будући да је Каратеодори-паша извештај написао на француском језику. Десет година касније, француски писац Бертран Бареј објавио је књигу *Тајни извештај о Берлинском конгресу упућен Високој Порти од стране Каратеодори-паше, првог турског представника*.⁷ Француски приређивач,

¹ R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, Study in Diplomacy and Party Politics*, London 1962, 444.

² Larousse du XXe siècle, I, Paris 1928, 1026, "Carathéodory, Prince Alexandre".

³ Roderic. H. Davison, *The Secret Report on the Congress of Berlin*, Tarih Dergisi, 32, Mart 1979, Istanbul 1979, 650.

⁴ R.H. Davison, *нав. дело*, 639-652.

⁵ Исто, 644.

⁶ *Mirat-ı Hakikat*, 3, Istanbul 1909, 171-229.

⁷ *Le Rapport secret sur le Congrès de Berlin adressé à la S. Porte par Karathéodory Pacha, premier plénipotentiaire ottoman*, Paris, Editions Bossard, 197. str.

међутим, не помиње десет година раније штампану турску верзију у историји Махмуда Целалудина, за коју је, сходно својим добрим везама и положају у Истанбулу, морао знати.⁸

Извештај Александра Каратеодори-паше који је на француском штампао Бареј био је познат историчарима епохе Берлинског конгреса.⁹ У српској историографији француску верзију је користио Гргур Јакшић, али само део који се односи на Босну и Херцеговину. Нама је био доступан извештај на османском језику који је Махмуд Целаледин унео у своју књигу *Огледало стварности*.

Мемоар првог турског представника на Берлинском конгресу не садржи све појединости, па чак ни сва крупна питања која је Конгрес имао да реши. Напротив, писац је највећу пажњу обратио на оне одлуке које је Османско царство морало да прихвати са највише жаљења, а то су одлуке о стварању аутономне кнежевине Бугарске и провинције Источне Румелије и окупацији Босне и Херцеговине од стране аустро-угарских трупа, као и на низ детаља и запажања о учесницима Конгреса, представницима великих сила, улогу канцелара Бизмарка као председника Конгреса, упуства која је паша добијао од Порте итд. Српско питање у извештају само је овлаш додирнуто и то у начелу.

Основна мисао које се Каратеодори-паша није могао ослободити ни за време Конгреса а ни после њега јесте уверење да су Берлински конгрес и његове одлуке одраз Бизмаркове доминације. Руски опуномоћеник Шувалов је говорећи о Бизмарку овако прокоментарисао улогу немачког канцелара: „Конгрес, то сам ја.“¹⁰ Бизмарк је у разговору са турском делегацијом отворено ставио до знања да Берлински конгрес није сазван ради Турске, већ ради европских сила и неких одредаба Сан-Стефанског мира. Штавише, инсистирао је Бизмарк, неприхватање одлука неминовно би довело до новог рата, који би, по његовом мишљењу, могао имати неке користи за велике силе, али би за Турску значио потпуну

⁸ О Махмуду Целаледину, види: İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, 2, İstanbul 1931, 207-210; Bursalı Mehmed Tahir Bey, *Osmanlı Müellifleri* (Hazırlayanlar: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), 2. Cild, İstanbul, 238.

⁹ W.N. Medlicott, *The Congress of Berlin and after: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement, 1878-1880*, London 1938, 44, napomena 23 i bibliografija; R.W. Seton-Watson, *nav delo*, 444 i dalje; Alexander Novotny, *Quellen und Studien zur Geschichte des Berliner Kongresses 1878*, Vol. 1, Österreich, die Türkei und das Balkanproblem im Jahre des Berliner Kongresses, Graz-Köln 1957, 359; Гргур Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, Београд 1955.

¹⁰ Васиљ Поповић, *Берлински конгрес, Братство*, 22, Београд 1928.

пропаст.¹¹ Критикујући турску дипломатију као аналфabetску и примитивну, Бизмарк им је рекао: „Ви, према потреби, следите природни ток ствари, те непријатеље својих непријатеља сматрате пријатељима, што је најчешће погрешно.“¹²

Каратеодори-паша се није могао отети утиску који је имао од отварања Конгреса – да су све одлуке већ раније донете и да је Порта, као поражена, стављена пред свршен чин. На пример, питање Босне и Херцеговине већ је било решено између великих сила, и нико од присутних није сматрао да треба због тога да се извињава Турцима. Од почетка, забележио је турски представник, било је очигледно да ће Османлије остати изоловане и без савезника. Општа политичка ситуација била му је јасна. Зато је записао да је највише што су могли да учине турски представници било да се придржавају програма утврђеног између великих сила и да се извуку са што мање штете по своју земљу.¹³ Исправно је закључио да је циљ Конгреса био да се ублажи огромно преимућство Русије на основу одлука из Сан-Стефана и да се задовоље европске силе.

Начелне инструкције¹⁴ турских представницима су гласиле:

1. Балканска одбрамбена линија мора остати у турским рукама
2. Варна мора остати Османској империји
3. Спречити да црногорска и српска граница буду значајније проширене према Албанији
4. Сачувати кадилук Батум
5. Ослободити се плаћања ратне штете Русији

Настојања да Варна припадне Турској а не Бугарској нису дала резултата, иако су Турци у томе рачунали на британску помоћ. Већ 16. јуна канцелар Бизмарк је посетио чланове турске делегације и „у униформи“ им саопштио да Варна мора бити испражњена и предата Русији не остављајући им прилику да на то чак и нешто кажу.¹⁵

¹¹ М. Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat*, 3, 175-176; Г. Јакшић, *Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу*, 41.

¹² М. Celaleddin, *нав. дело*, 174.

¹³ *Исто*, 179.

¹⁴ Ситон-Вотсон тврди да су турски представници дошли на Конгрес без икаквих писаних инструкција, што није сасвим тачно с обзиром на честу размену телеграма између Каратеодори-паше и Високе Порте. R. W. Seton Watson, *нав. дело*, 444.

¹⁵ М. Celaleddin, *нав. дело*, 181.

Каратеодори-паша је приметио да је ситуација око Варне могла бити и повољније решена да се нису морали чврсто држати датих им упутстава. Канцелар Бизмарк је под енглеским утицајем радио на повољнијем аранжману за Варну, али у томе није успео захваљујући турској тврдокорности. „Ако постоји нешто за чим треба жалити“, писао је турски дипломата, „онда је то што смо остали ускраћени за добитке који смо могли изборити пристајањем да напустимо Варну када је то Бизмарк предлагао, с надом да ће британски напори уродити плодом“.¹⁶

У осврту на протоколе Берлинског конгреса, Каратеодори-паша је записао да они у потпуности говоре оно о чему се дебатовало на седницама, али да су писани дипломатским језиком и да нису доцније читани, због чега су турски представници морали често да улажу приговоре због нетачног записивања.

Турци нису били сагласни са ставом осталих учесника да на почетку треба решавати бугарско питање. Сматрали су да га треба оставити за крај као најсложеније пошто као такво може да изазове највише трвења међу силама. Како то није прихваћено и како су били више ућуткивани посматрачи него учесници расправе, дошли су у ситуацију да улажу јалове напоре. Неколико сати раније, на пример, добили су гаранције у вези са Варном, да би од британског представника сазнали да Бугарској препуштају и Варну и Софијски санџак, као и да се образује провинција Источна Румелија „којој до тада ни имена нису чули“.¹⁷ На протесте Каратеодори-паше, Бизмарк је љутито одговорио да Турска као потписница мира у Сан-Стефану нема права да ставља било какве примедбе по том питању.¹⁸ Узалудна су била настојања Каратеодори-паше да увери присутне да је бугарско становништво са турском управом одувек живело сложено и да је тек однедавно дошло до нарушавања добрих односа. Одуговлачење преговора и одлагање доношења одлуке нервирало је Бизмарка толико да је узвикнуо: „На конгрес се не долази ради дискусије“, и „ако хоћете да решите све проблеме Истока, мораћете се њима позабавити стотинак година“.

Како су Велика Британија и Русија заједнички направиле меморандум о Источној Румелији, турски представници су добили инструкције да се ослањају на Велику Британију. Каратеодори-паша је посебно устао против одредбе да валија Источне Румелије буде немуслиман. Руси су, према његовом казивању, приморали Енглезе да се

¹⁶ Исто, 183. R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 450.

¹⁷ M. Celaleddin, *нав. дело*, 182.

¹⁸ Исто, 187.; R. W. Seton-Watson, *нав. дело*, 449.

то питање комисијски реши. Лорд Солзбери је био мишљења да је то питање апсурдно. Један од ретких прихваћених предлога турске делегације био је тај да је Бугарска дужна да сходно својим приходима плаћа трибут османској држави и да сразмерно њима учествује у отплати османског државног дуга.¹⁹

Занимљива су запажања Каратеодори-паше о односима међу члановима руске делегације. Уочио је да кнез Горчаков углавном није долазио на седнице извињавајући се лошим здравственим стањем. Изузетно поштовање и пажња које је Бизмарк указивао Горчакову нису били политичке природе, приметио је. Горчакова је као једног од најуспешнијих европских дипломата и учесника Берлинског конгреса радовало уважавање канцелара Бизмарка.²⁰ Навео је, међутим, епизоду на трећој седници када је тражио реч први представник Турске после кога се јавио кнез Горчаков. Председник је желео да реч да Каратеодори-паши, на шта се Горчаков „разбеснео и побацао папире и наочаре које је држао у рукама“.²¹ Бизмарк је турској делегацији увек саветовао да разговарају са грофом Шуваловим. „Он није као Игњатијев. Са њим можете разговарати“, говорио је.²² У прилог реализму Шувалова, паша је навео речи које је лично од њега чуо: „Руски положај је јасан. Ако то неће да схвате у Петрограду, то није моја кривица. Цару сам писао: `Русија ће добити нека места у Малој Азији, Бесарабију и седмину бугарске територије. Онај ко хоће више од тога, жели рат`“.²³

Према мемоару Каратеодори-паше, кнез Горчаков је приликом разматрања бугарског питања рачунао на противљење Велике Британије али не и Аустро-Угарске, чији је основни мотив био да што је могуће више минимизира руски утицај на балканске народе. Највећи добитак за Каратеодори-пашу представљало је задобијање аустро-угарске помоћи у том питању, чији је практични резултат тај што је Источна Румелија и даље остала под османским суверенитетом и што њена унутрашња управа није организована по угледу на британске колоније. Према речима писца тајног извештаја Сафвет-паши, највећи интерес Османске империје био је да не дозволи превелики руски утицај на Бугарску и да буде стална

¹⁹ И Србија је према одлуци Конгреса прихватила део турског државног дуга сразмерно прикљученим територијама. Чедомир Попов, *Србија у источној кризи 1875-1878*, у: *Историја српског народа*, V-1, Београд 1981, 417.

²⁰ М. Celaleddin, *нав. дело*, 197.

²¹ *Исто*, 198.

²² *Исто*.

²³ *Исто*, 199.

препрека сновима о уједињењу и повезивању са другим балканским народима.²⁴

Друга кост у грлу Каратеодори-паше била је окупација Босне и Херцеговине за коју се Аустро-Угарска припремала од споразума у Рајхштату 1876. године склопљеног између кнеза Горчакова и грофа Андрашија. Пошто је обезбедила сагласност других великих сила, Аустро-Угарска није видела потребу да се обрати Османском царству по томе питању. Када су турски представници стигли у Берлин, енглески представници су са грофом Андрашијем већ били решили питање Босне и Херцеговине.²⁵ Окупација целокупне територије Босне и Херцеговине била је нужан услов за разговор са Андрашијем. Држање осталих сила које су препоручивале билатералан договор Турске и Аустро-Угарске отворило је врата турској дипломатији у тражењу што повољнијих решења за обе стране. Првобитна понуда Турака била је да Аустро-Угарска окупира неке кадилуке на граници са Далмацијом, а да половина Босне остане Турској. Заузврат, Аустро-Угарска је требало да прихвати следеће услове:

1. Све дестинације у Босни и Херцеговини везане уз турске територије биће осигуране у потпуности,
2. Црна Гора не може рачунати на добитке према Албанији и Србији,
3. Територије које треба да буду предате Србији у доброј мери треба смањити,
4. Места која остају у Румелијској вилајету заједно са острвима остају под турских суверенитетом уз доследно поштовање Устава.²⁶

У ситуацији непрестаних свршених чинова, Турцима је једино остало да „претекну одлуку Конгреса“ и да постигну оно што се реално могло постићи. Други предлог Порте гласио је: „Уз услов да нам остане цела Босна, обећавамо да ћемо се сагласити да Аустро-Угарска окупира неке кадилуке Херцеговине, и на граници са Далмацијом. Почев од напуштања мањег дела Херцеговине, ако будете тражили, напустиће се и њен већи део.“²⁷

²⁴ Исто, 200.

²⁵ Исто, 205.

²⁶ Исто, 205-206.

²⁷ Исто, 206.

Андраши није прихватио делимичну предају Босне и Херцеговине, записао је Каратеодори-паша. Он је, штавише, желео окупацију Новопазарског санџака и ометање успостављања везе између Србије и Црне Горе. Због тога предлози о потпуној предаји Херцеговине и постепеном напуштању Босне такође нису дали никаквог резултата. Упутства Порте говорила су да турски представници могу нанети огромну штету укупним турским интересима, ако се у датим околностима буду одупирали неизбежној окупацији.²⁸ У време расправе о Бугарској, пише Каратеодори-паша, аустроугарском посланику у Цариграду предлагано је да Аустро-Угарска окупира целу Босну, а да се окане Херцеговине, што, такође, није прихваћено. Заузврат, нуђено је да двојна монархија буде заштитница турских територија у Европи, с тим што би у догледно време била напуштена и Босна. Представници Велике Британије нису могли бити од помоћи турској делегацији којој су предочили да би Велика Британија угрозила своје интересе да се супротставила тежњама Аустро-Угарске.

Према мемоару Александра Каратеодори-паше, из Истанбула су упућена два телеграма. Први адресиран на турску делегацију којој је налагано да се и даље супротставља окупацији, а други насловљен на Солзберија. У другом је британском представнику изнето турско противљење окупацији уз упитаност како ће муслимани Босне дочекати аустро-угарску војску и да ли ће доћи до беспотребног проливања крви. Када је Солзберију уручен телеграм, хладно је одговорио: „Ја ту не могу ништа да урадим. Ви за себе можете учинити све. Међутим, знам да нећете учинити ништа. Политика ваше владе састоји се од непознавања њених најочигледнијих интереса“.²⁹ На питање италијанског представника Кортија по ком начелу Аустро-Угарска окупира Босну и Херцеговину, Андраши је, како пише Каратеодори-паша, одговорио: „По европском начелу“. Први турски представник предложио је формирање европске комисије која би пратила спровођење реформи у Босни. У случају да оне не буду успешне, Турска би прихватила окупацију. Ни овај предлог није наишао на одобравање. Мучна су била жаљења Каратеодори-паше због великог узбуђења јавног мњења у Босни и претеће опасности од уласка аустро-угарских трупа, на шта се Андраши није освртао.

Аустро-угарско-турско натезање око Босне и Херцеговине покушао је да прекине Вадингтон, шеф француске делегације, који је 10. јула рекао Каратеодори-паши и Садулах-бегу: „Морате се повинovati закону победника [...], другог пута немате. Босна и Херцеговина су вам

²⁸ Исто, 207.

²⁹ Исто, 209.

измакле из руку, и то нисте могли спречити. Настојте да од Аустро-Угарске, ма каква да је, извучете неку корист. Ако буде могуће, узмите који новчић, сачувајте и које право својој држави, али тражити више од тога само је беспотребно мучење^{.30} Ђула Андраши је турском представнику указивао на потребу да Аустро-Угарска окупацијом Босне и Херцеговине ослободи Турску сваке црногорско-српске опасности, јер би се, у противном, Србија и Црна Гора споразумеле да ослободе Босну. То је „мера коју турска влада у интересу свог властитог одржања треба да жели и помогне“^{.31}

Пошто су чланови турске делегације знали да немају савезника и да се немају на кога ослонити, надали су се да ће нешто учинити у директном обраћању грофу Андрашију, премда није било вероватно да ће Аустро-Угарска жртвовати и делић огромне добити коју је изборила на Конгресу, како је стајало у телеграму Порте Каратеодори-паше. Шеф турске мисије се надао да ће ипак успети да скрене пажњу Андрашија на опасности од побуне уколико би аустро-угарска војска одмах ушла у Босну и Херцеговину и да ће успети да га приволи на делимичну окупацију.³² Андраши, према сведочењу паше, није изгледао као да је ово прихватио, али је рекао да ће о даљим мерама разговарати са царем у Бечу и да ће обавестити о томе аустро-угарског посланика у Истанбулу, Зичија, који ће се договорити са великим везиром. Међутим, одбио је да са Турском склопи било какав споразум. На то је Порта упутила два телеграма којима је сугерисано да са Андрашијем склопи некакав меморандум, уколико се не може одвратити од војне окупације. Каратеодори-паша није одолео а да не изрази чуђење на овкву инструкцију, пошто су сви предлози били одбијани и пошто је било мало вероватно да ће аустро-угарски представник прихватити некакве озбиљније преговоре. Оно што је шефу турске мисије пошло за руком, било је да у члану 25. Берлинског уговора унесе измену која је гласила: „По овом питању две државе задржавају право разраде детаља“.³³ Следећи не мали корак, био је предаја Портиног мемоара Андрашију, који је, након што га је летимично прегледао, одговорио: „Садржај не изгледа да ће правити проблеме, али, ипак, за сада о томе не могу ништа рећи“.³⁴ Следећег дана им је саопштио да га је зачудило то што мемоар није размотрен са представником Аустро-

³⁰ Исто, 219.

³¹ Г. Јакшић, *нав. дело*, 43.

³² Исто.

³³ Исто, 221.

³⁴ Исто.

Угарске у Истанбулу и да он не може потписати никакав споразум без царевог наређења.³⁵

Турски представници затражили су ново упутство своје владе. Наложено им је да не потписују уговор уколико у члан 25. не буду унете речи као што су „споразум“ и „привремена окупација“ и да потписивање услове писменом изјавом аустро-угарских представника. Андраши није много хајао за турске амандмане. Презриво им је рекао: „Кажите што год вам душа жели. Бизмарк ће вас можда удостојити одговора“.³⁶

Пошто је окупација Босне и Херцеговине била реалност а Конгрес на измаку, Висока Порта је својим опуномоћеницима послала инструкције пред потписивање завршног документа.³⁷ Према мемоару Александра Каратеодори-паше турска влада је тражила да се текст члана 25. измени тако што ће се унети одредба о привременој окупацији Босне и Херцеговине која зависи од споразума постигнутог између Османске империје и Аустро-Угарске монархије. Уколико се то не прихвати, друга варијанта била је тражење одвојеног споразума са Аустро-Угарском. Ако се и то одбије, турски представници нису смели да потпишу уговор пре него што предају званични документ турске владе у коме стоји да Турска задржава суверенитет на Босном и Херцеговином и да окупација може имати само привремен карактер. Гроф Андраши је уместо синтагме „чува султанов суверенитет“ уписао „он због окупације неће бити нарушен“, што је задовољило обе стране.³⁸

Ако је кнез Горчаков могао да изјави да је „Берлински конгрес најцрња страница у његовој службеној каријери“,³⁹ шта је онда преостало Каратеодори-паши да каже? Очити губитник на Конгресу, представник пораженог царства које је морало пристати готово на све, судећи по тајном извештају Сафвет-паши, није био до краја свестан како своје, тако ни позиције земље коју је представљао. Иако му је било јасно да може играти само на карту добијања у времену и одуговлачења преговора, на шта је Бизмарк био посебно осетљив, непрестано се чудило брзини којом су одлуке доношене и њиховој већ ранијој припремљености. Са

³⁵ Исто, 222.

³⁶ Исто.

³⁷ Исто, 224-229.

³⁸ Текст Берлинског уговора види у: *Србија 1878*, прир. М. Војводић, Д. Р. Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, 556-575.

³⁹ В. И. Виноградов, *Русско-Турецка војна 1877-1878 гг. и ослобођење Бугарии*, Москва 1978, 245.

резигнацијом је констатовао да ће они који мисле да је Берлински конгрес исто што и други конгреси тешко разумети са колико предострожности су турски представници били принуђени да решавају судбину своје земље.⁴⁰ Његове бриљантне анализе интереса великих сила и искоришћавања њихових сукобљавања и трвења, показале су да је Каратеодори-паша дипломата коме се нису могле приписати Бизмаркове речи о неукој и примитивној турској дипломатији.

Као историјски извор, његово мемоар можда не садржи све што би се од њега могло очекивати, али је значајно лично сведочанство једног од учесника крупног историјског догађаја који је одредио даљу судбину читавим народима.

⁴⁰ М. Celaleddin, *нав. дело*, 200.

Mirjana Marinković

**THE SECRET REPORT OF
ALEXANDER KARATHEODORI PASHA
ON THE CONGRESS OF BERLIN
(Summary)**

The work brings the analysis of the report of the chief Ottoman representative on the Congress of Berlin 1878. The report was written in French, but it was also published in Ottoman Turkish as a chapter of Mahmud Celaleddin's book *Mirat-ı Hakikat* that is used in this work.

The secret report of Alexander Karatheodori Pasha as a whole has never been used in the Serbian historiography. It is only Grgur Jakšić who dealt with this source in French, but only with its part concerning Bosnia and Herzegovina on the Congress of Berlin. The author of this contribution tried to look at the report as an important source both for the Congress itself, but also as a source that lightens the main characteristics of the Ottoman diplomacy and its impact on the international affairs. The secret report is an interesting and authentic historical source that gives a live picture and atmosphere of the sessions of the Congress and its main participants.

Keywords: Ottoman Empire, The Congress of Berlin, Alexander Karatheodori Pasha, Mahmud Celaleddin, *Mirat-ı Hakikat*.

Александар РАСТОВИЋ
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Департман за историју
Ниш

РЕФОРМСКИ ПАКЕТ ЕДВАРДА ГРЕЈА ЗА МАКЕДОНИЈУ 1908. ГОДИНЕ*

Апстракт: Предлог Едварда Греја о реформама у Македонији од 25. фебруара 1908. наишао је на негативан одјек у великим европским метрополама, а посебно у Бечу и Петрограду, који су овај потез сматрали као мешање Велике Британије у балканске послове као сферу интереса Аустрије и Русије. Међутим, руска дипломатија крајем марта излази са својим планом реформи који у суштини представља првобитни план Едварда Греја измењен у једној тачки: није било предвиђено смањење континента туских снага које је требало да замене међународне јединице. Схватајући да план у првобитној верзији неће проћи Греј излази са ревидираним предлогом из кога је изостављен спорни део о смањењу турских јединица у Македонији. Енглески план и руски пројект чинили су у Петрограду основу разговора Извољског и Николсона који су припремили платформу за сусрет руског цара и енглеског краља у Ревалу јуна 1908. Тада је усвојен заједнички предлог за Македонију у коме се истицала потреба да та област добије аутономну управу.

Кључне речи: реформе, Македонија, Велика Британија, Аустрија, Русија, Едвард Греј

Иницијатива Едварда Греја¹, британског министра иностраних послова о реформи у Македонији од 25. фебруара 1908. године изазвала је велику пажњу енглеске и светске јавности, али и српске, која је такође

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

¹ Едвард Греј (*Edward Sir Grey, 3rd Baronet*). Рођен је 1862. у Лондону. Образовање је стекао на *Winchester* и *Balliol College*, Универзитета Оксфорд. Био је либерални посланик у Доњем дому британског парламента од 1885. до 1916. У периоду од 1923 до 1924.

имала своје специфичне интересе у тој области. О великом интересовању за пројекат шефа Форин офиса говори и детаљан извештај који је др Михаило Милићевић, српски посланик у Лондону директно сачинио за Николу Пашића. Из његове иницијативе презентовани су најважнији моменти, као на пример став да проблем Македоније није у њеном ослобођењу већ како да се тамо заведе мир и обезбеди једна боља владавина. За српску владу је посебно била значајна теза Греја, коју су иначе британска влада и његови претходници непрестано заступали, да је неопходно да се изврши притисак на бугарску и српску владу да учине све како би се спречило формирање комитских чета изван Македоније. По њему је то било тешко извршиво јер обе државе дају уверавања да чине све да спрече њихово образовање и прелажење преко граница, као и да свака од њих веома уверљиво указује на то да су многа недела њихових земљака освета за раније учињена насиља. За српску владу је било симптоматично и упозорење Греја да балканске државе, ако желе да сачувају симпатије Енглеске, треба да употребе све силе да предупреду образовање тих чета.² Реформски пакет Едварда Греја за Македонију, који је изнео пред посланицима британског парламента састојао се из четири дела. Први је предвиђао да се на територији Македоније повећа број припадника жандармеријских јединица, при чему би њихов официрски кадар чинили представници из европских земаља који су до тада били само инструктори. Цивилни агенти и финансијски саветници били би подређени врховном гувернеру као чланови владе. Други део је подразумевао смањење броја турских војника. Трећи део плана односио се на гарантовање интегритета Македоније. Четврти део је предвиђао да Македонија добије аутономни статус сличан ономе који је имала Источна Румелија 1878. године. Због тога што га ниједна велика сила није

је био шеф посланичке групе Либерала у Горњем дому парламента. Министар иностраних послова је био у два наврата, од 1892 до 1895, у Гледстоновој влади и од 1905. до 1916. Познат је као министар иностраних послова са најдужим непрекидним стажом у историји британског парламентаризма. Влада Велике Британије га је 1919. послала у специјалну мисију у САД како би убедио америчку владу да приступи Лиги народа. После пензионисања написао је више дела од којих су најпознатија: *Memoirs-Twenty Five Years 1892-1916*, Лондон, 1925. и *The Charm of Birds*, Лондон, 1927. која је постала најпродаванија књига у Великој Британији. Умро је 7. марта 1933.

² Архив Србије, Министарство иностраних дела Србије, Политичко одељење 1908, Фасцикла IX, Досије - II, Поверљиво број 344, Антонијевић-Милићевићу, 13/26. II 1908. (у даљем тексту АС, МИДС, ПО, Ф-, Д-, Пов. бр.)

прихватила (одбијање је правдано финансијским потешкоћама у његовом спровођењу, као и због нереалног повећања међународних жандармеријских трупа, односно смањења броја турских трупа у три вилајета), Велика Британија је била принуђена да план ревидира.³ Тако измењени план, а посебно онај део који се односи на одустајање од смањења турских трупа у Македонији које би замениле међународне снаге, постао је основа руског плана о Македонији који је презентован крајем марта 1908. Иначе, измењени план Греја и руски план представљали су основу разговора министра Извољског и посланика Артура Николсона у Петрограду, када је утврђена заједничка платформа за разговоре руског цара и енглеског краља у Ревалу јуна 1908.

Сматрамо да ће пре бити да је ово одбијање првобитног плана британског министра спољних послова условљено покушајем великих сила да онемогуће британску иницијативу на међународном плану, односно спрече рушење руско-аустријског договора око Балкана по питању одржавања статуса кво - својеврсне равнотеже интереса ове две силе, у случају британског мешања односно успеха овог реформског плана. Иначе, овај концизан и конкретан предлог реформи, сачињен у четири тачке, био је један у низу пројеката европских дипломата и Порте с почетка XX века који су предлагани и доношени у циљу побољшавања положаја тамошњег хришћанског становништва.⁴ Нажалост, ниједан од

³ G. P. Gooch H. Temperley, *British Documents on the Origins of the War, 1898-1914*, volume V, London 1928, N° 187, Extract from Annual Report for Turkey for the Year 1908, February 22, 1909, 231. (у даљем тексту В. Д.)

⁴ Прво је Порта 12. децембра 1902. године издала инструкције о реформама јавне управе, правосуђа, школства и јавних радова у европским вилајетима. Међутим, ове турске реформе су више биле декларативне природе. Предвиђале су пријем хришћана у жандармерију и полицију, отварање основних школа у вилајетима и местима где их није било као и основних и мешовитих средњих школа у средиштима санцака и вилајета. С обзиром на то да децембарска Ирада није смирила ситуацију, руски и аустроугарски министри спољних послова су 21. фебруара 1903. предложили тзв. Фебруарски Меморандум о реформама на подручју румелијских вилајета, што је био први случај да су три вилајета (Битољски, Солунски и Косовски) издвојени као једна целина под контролом Аустрије и Русије. Порти се сугерисало да допуни децембарски програм реформи. Предлагала се амнестија свих политичких осуђеника, укидање кулука. И овај Меморандум је пропао, а стање у европским деловима Турске се и даље драматично погоршавало. Незадовољство је кулминирало избијањем устанка 2. августа 1903. у Битољском вилајету (тзв. Крушевска република). Међутим, побуна је брзо скршена, а устаници и тамошњи народ сурово кажњени. Приликом

њих није никада истински заживео, што због неспремности турских власти да их искрено и делотворно примени, затим због свеопште слабости турског државног и административно-управног система, као и потајног ривалитета великих сила којима суштински у том тренутку није одговарало коначно решавање Македонског питања, јер су страховале да би у противном изгубиле своје интересе на том простору. Реформе не само да нису олакшале живот хришћана већ се ситуација на терену непрестано погоршавала. Жалосни биланс реформи огледао се кроз свакодневне притиске, насиља, рањавања, убиства, пљачке и паљевине имовине који су нарочито интензивирани после 1904. године.

Међутим, предлог британског министра спољних послова за Македонију наишао је на велики публицитет у енглеској штампи. У листу *The Westminster Gazette*⁵ 27. фебруара 1908. поводом изјаве Греја о положају Македоније и предложених реформи објављен је текст британског професора Џорџа Фредерика Абота,⁶ доброг познаваоца прилика у Македонији *Македонско питање (Macedonian Question)* у коме се подржавао његов предлог реформи. Професор Абот је био мишљења да

сусрета руског и аустријског цара Николаја II и Франца Јозефа 24. октобра 1903. у Мирцштегу усвојен је нови трећи програм реформи у девет тачака. Главни елементи програма предвиђали су спречавање даљег терора над хришћанима и њихово укључивање у политичке институције Турске. Порта се обавезивала да у администрацију и судство обавезно укључи хришћане, надокнади штету која им је нанета приликом гушења устанка, изгради им нове куће и ослободи их једногодишњег пореза. Контролу над реализацијом реформи требало је да врше генерални инспектори и цивилни агенти Аустрије и Русије.

⁵ *The Westminster Gazette*. Лондонски вечерњи лист који је покренут 1893. од стране *Sir George Newses*. Разликовао се од осталих листова по томе што је штампан на зеленој новинској хартији. Године 1908. га је купио синдикат либералне партије и био је једно од највећих упоришта либерала. На челу листа се до 1905. налазио *Sir Alfred Mond*, а три године касније једини власник је постао *lord Cowdrey*. Као вечерњи лист је преживео до 5. новембра 1921. да би два дана касније почео да излази као јутарњи лист.

⁶ *Џорџ Фредерик Абот (George Frederick Abbott)*. Образовао се на *Emmanuel College, Cambridge*. Током 1900. је послат од стране *Cambridge University* у Македонију да проучи фолклор, традицију и обичаје тамошњег становништва. До 1903. је био специјални извештач из северозападне Европе за неколико лондонских листова. Заједно са принцом од Велса је 1905. боравио у Индији. Објавио је велики број студија о Блакану и Турској од којих су најзначајније: *Songs of Modern Greece* (1900), *The Tale of a Tour in Macedonia* (1903), *Through India with the Prince* (1906), *Greece in Evolution* (1909), *Turkey in Transition* (1909), *The Holy War in Tripoli* (1912).

обавезно треба узети у обзир и погледе малих балканских народа у вези са будућим положајем Македоније. По њему сложеност македонског питања условљена је антагонизмима различитих народа, и анархија у том подручју ће се наставити све дотле док бугарска, српска и грчка народност не буду уверене да ће њихова права у Македонији бити обезбеђена. Зато је пледирао да се први корак за стварно побољшање ситуације предузме најпре у Софији, Београду и Атини, а не у Цариграду. Мислио је да је дошло време да се предузму смишљеније и праведније мере у циљу намирања свих ривалских амбиција три балканска народа. Та политика би морала да се заснива на гледишту да и Срби и Грци имају исто толико права да заштите своје народне интересе у Македонији колико и Бугари, као и да се напори усмере на помирење сва три народа на основу међусобних уступака. У том смислу предложио је Балканском комитету да саветује својим бугарским штићеницима умереност у погледу Македоније. Све док три народности буду биле на ратној нози у Македонији се не може очекивати никакво добро.⁷

Претходно, професор Абот је у часопису *Outlook* 11. јануара 1908. објавио текст под насловом *Македонски проблем* у коме се осврнуо на национални састав становништва Македоније, деловање револуционарних банди и оштро критиковао реформску акцију великих сила. Описујући састав становништва Македоније Џорџ Абот напомиње да тамо живи мухамеданско становништво које се већином састоји од хришћанских потомака, али је оно у суштини турско становништво, које је представљало владајућу класу. У Македонији живе и разне потчињене народности (Бугари, Срби, Грци) од којих свака тражи већи или мањи део турског наследства. Али ниједна од њих се не слаже са оном другом у напору да се подела тог наследства и практично изврши. Свака од ових народности врши пропаганду у своју корист. Указујући на деловање бугарских, српских и грчких револуционарних чета упозорио је да те банде подједнако добијају импулс из Бугарске, Србије и Грчке, али њихова акција у Македонији би била немогућа кад оне не би уживале симпатије македонског становништва. Ови покрети из суседних земаља су успели да у пропаганди истакну патње народа и жељу за ослобођењем. Аутор наглашава да су посебно снажну пропаганду у Македонији вршили Бугари.

Абот је жестоко критиковао неуспешну реформску акцију великих сила, оптужујући их да су учиниле бескрајно мало за повратак реда у Македонији. Када би Аустрија и Русија биле вољне да се одрекну својих себичних амбиција у турском царству Порта би се за двадесет четири сата

⁷ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-II, Пов. бр. 343, М. Милићевић-Н. Пашићу, 15. II 1908.

натерала да потпише реформе које би јој се издиктирале. По британском професору истина је да мир у Македонији не желе ни Русија ни Аустрија. У њиховом интересу је да држе Турску слабу и растројену. Део одговорности припада и Порти, јер је очигледно да је у интересу султана да омета колико може извршење сваког плана великих сила. Једина нада да се реши проблем је у узајамном споразуму три балканске државе. Када би се оне договориле о разграничењу својих утицајних сфера онда би престало њихово трвење у Македонији. Њиховом сарадњом натерала би се и Порта и велике силе да радикално побољшају стање у Македонији.⁸

Угледни *The Daily Telegraph* је 11. марта 1908. године, донео текст под насловом *Балканско ишишање. Предлози Сер Едварда Греја (Balkan Question. Sir E. Grey, Proposals)*. Поред тога што је читаоце листа детаљно упознао са конкретним предлозима Греја, аутор чланка је изнео мишљење да ће се са овим предлогом сложити Русија, али да ће се Грчка и Србија оштро противити јер ће сматрати да се њиме у привилегован положај ставља Бугарска.⁹ Уредништво листа *Morning Post-a* је 17. марта објавило уводни чланак такође посвећен предлогу Едварда Греја за извођење реформи у Македонији у коме се тврдило да „ако силе прихвате тај предлог то ће значити да ће тамо доћи до стварног побољшавања ситуације.“ Аутор је тврдио да је сасвим јасно да све док Македонијом буде управљала Порта неће бити прогреса у том подручју. По новинару, предлог Греја је био јасан и разумљив, али дипломатски притисак на Порту неће бити довољан уколико не уследи конкретна акција¹⁰

План Едварда Греја о статусу Македоније наишао је на различити пријем и код балканских држава. Србија је помно пратила сва дешавања у вези с британским предлозима мера за побољшавање стања у Македонији. Још средином децембра 1907. године, посланик Милићевић се сусрео са Чарлсом Хардингом, сталним подсекретаром за државне послове који му је потврдио да је у Цариграду одржана седница амбасадора великих сила и да је на њој постигнут споразум о предлогу судских реформи. Милићевић је јавио у Београд да је међу великим силама постојала велика несагласност и да је посебно Немачка задавала тешкоће бранећи Порту из својих личних интереса. Такво понашање Немачке потврђивале су и изјаве Бернарда фон Билова, немачког

⁸ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф- IX, Д - II, Пов. бр. 344, Милићевић-Пашићу, 13. II 1908.

⁹ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-V, Д-IV, Пов. бр. 3528, М. Милићевић-МИД-у, 14. III 1908, *The Daily Telegraph*, *Balkan Question. Sir E. Grey, Proposals*, March 11, 1908.

¹⁰ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-V, Д-IV, Пов. бр. 3528, Милићевић-МИД-у, 14. III 1908, *Morning Post*, March 17, 1903.

канцелара у тамошњем парламенту. Милићевић је изнео и да се Енглеска залагала да судска контрола буде обезбеђена за све европске силе односно да судски инспектори своје извештаје предају европској финансијској комисији. Пренео је и Хардингову бојазан да ће бити још доста потешкоћа до коначног прихватања судских реформи.¹¹

У новом сусрету са Хардингом до кога је дошло 17. јануара 1908. године, значи непосредно пре усвајања британског плана у парламенту, Милићевић је тражио објашњење у вези са нотом коју је британска влада упутила великим силама, а у којој се предлагало ефикасније деловање жандармерије у реформским вилајетима. Хардинг га је известио да је предлог подразумевао већу мобилност жандармерије и бољу координацију између појединих жандармеријских сектора јер је циљ био да се успешније одржи безбедност и сузбије деловање чета. Изразио је уверење да би у случају да жандармерија добије већа овлашћења она за кратко време успела да паралише деловање чета и обезбеди мир и ред. Међутим, није био сигуран да ће то прихватити друге силе, иако је веровао да би само одлучније мере, које је предлагала енглеска влада, довеле до пацификације и поправљања стања. Државни подсекретар је сматрао да таква нота његове владе може да буде корисна за све балканске земље и да Велика Британија нема себичних интереса. У поверењу је изнео мишљење да се овим предлозима противи Аустрија, а да такав став диригује Немачка.¹² Милићевић ће и наредних недеља врло активно пратити све напоре британске владе и министра Греја око усвајања нових предлога којим би се осигурао ред и мир у Македонији. Писао је о току дебате по том питању у британском парламенту, одбијању влада Аустрије и Русије да прихвате предлог, о неодређеном одговору италијанске владе, о намери Греја да истраје на свом предлогу.¹³ Коначно, када је предлог усвојен за Србију је он био неприхватљив и такво мишљење је Милићевић саопштио Хардингу 31. марта 1908. године, истичући да је са српског становишта неприхватљив предлог о аутономији Македоније и именовану генералног гувернера без гаранција за самостално развијање и права појединих народности.¹⁴ И док је за Србију, Грчку и Турску био неприхватљив, позитивно је одјекнуо у Бугарској где су га 27. марта 1908. године у Софији, чланови свих македонских друштава одушевљено подржали.

¹¹ АС, МИДС, ПО, 1907, Ф-IV, Д-VII, Пов. бр. 1833, Милићевић-Пашићу, 26. XI 1907.

¹² АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-II, Пов. бр. 49, Милићевић-Пашићу, 4. I 1908.

¹³ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-II, Пов. бр. 141, 143, 144, 146, 164, 214, 234, М. Милићевић-Пашићу, 18. I, 19. I, 20. I, 24. I, 2. II 1908.

¹⁴ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-IV, Пов. бр. 617, М. Милићевић-Пашићу, 18. III 1908.

Британски предлог о жандармерији, као и друге мере из плана Едварда Греја, нису прихватиле остале велике силе: Аустрија, Немачка и Русија. Греј је на ово одбијање реаговао опширним писмом које је упутио министрима спољних послова великих сила. У њему се изражавало жаљење и разочарење због одбијања његовог плана. Сматрао је да финансијске тешкоће на које указују велике силе нису нерешиве, јер ако би се турске јединице ослободиле задатка угушења чета то би значило знатно смањење њиховог броја. Био је уверен да би и Турска прихватила енглеске предлоге, ако би велике силе одлучно деловале код Порте да их прихвати, али је признао да ће се реформе тешко извести ако нема сагласности и свесрдне сарадње великих сила. Истакао је да Велика Британија не жели разбијање европског концерна, а био је уједно свестан да би покушај решења Македонског питања које би поделило велике силе значио отварање турског питања, а оно би представљало опасност по европски мир. Греј је даље констатовао да је ситуација у Македонији тако озбиљна да је потребна брза и ефикасна акција. Чекање погодног момента би значило продужење стања анархије. Истакао је да су се недела турских трупа ипак знатно смањила због присуства европских официра и стварања жандармерије. Прикупљање прихода и његово трошење је знатно поправило постојање финансијске комисије. Али су се појавила друга зла. Дошло је до расправе између различитих народности о активности оружаних чета учиниле су животе и имања у Македонији несигурним. Обнављање мандата цивилних агената и чланова финансијске комисије из предложене судске реформе означило би поправку турске администрације.

Истакао је и да интересовање Енглеске за Македонско питање није условљено њеним интересом и политичким мотивима већ жељом да са себе скине одговорност коју има према одредбама Берлинског уговора. Ситуација није безнадежна, али се не може решавати полумерама. Постављење једног гувернера који би био турски поданик и коме би биле одрешене руке значило би да би се Македонија за кратко време очистила од чета и умирила. Насиља би ишчезла, а реформе би напредовале. Његову би плату гарантовале силе и за њу би се отворио кредит у македонском буџету. Ако се то оствари, силе треба да гарантују целокупност и спољњу сигурност тог дела султанових покрајина докле год буде трајала та погодба. Истовремено морало би се непрекидно вршити притисак на Софију, Београд и Атину да зауставе прелаз чета преко границе, као и да се угуши њихова активност у Македонији. Ако силе нису спремне да прихвате енглеске предлоге или предложе њихову

допуну онда треба да изјаве да су немоћне да било шта ураде и да је концерт као инструмент за обезбеђење реформи престао да постоји.¹⁵

Енглеска страна није одустајала од својих захтева уверена да ће повећање и већа мобилност жандармерије довести до пацификације, али је била спремна да неке своје предлоге ревидира. У том смислу охрабрење је представљао руски план за Македонију који је за основу узимао енглески план реформи, а који је руска влада 31. марта 1908. године изнела у јавност. Што се тиче британског предлога о смањењу турске војске, енглеска влада га је ревидирала. У том смислу Едвард Греј је предузео нову иницијативу и 4. априла упутио нови Меморандум руском, аустријском, француском и немачком посланику. У њему се износио одговор на руски предлог о реформама који је саопштен 31. марта. Британска влада је са задовољством констатовала да се руска влада слагала о хитности увођења енергичнијих реформи и о моралној одговорности великих сила да се озбиљно позабаве тим проблемом. Међутим, изражавало се жаљење што је руска влада сматрала да је немогуће да дође до дискусије о смањењу турских трупа и о питању колективне гаранције. Подржан је став руске владе која је прихватила енглески предлог да дође до повећања власти жандармерије. Велика Британија се слагала с руским предлогом да генерал коме се повери реорганизација жандармерије треба да има право учешћа у решавању финансијске комисије по административним питањима. Енглеска влада се слагала с предлогом руске владе да се на предлог жандармерије именује извештајни број сеоских чувара који ће бити под врховним надзором и контролом жандармерије. Међутим, став Лондона је био да ти чувари треба да буду плаћени, а то ће оптеретити буџет. Да би се то предупредило, предлагало се смањење турских трупа, као и да генерални инспектор и комисија добију власт да из македонских прихода задрже део новца за цивилне потребе, а да остатак предају Порти за војне потребе.

Поздрављало се и руско прихватање британског предлога да се постави један отомански генерални гувернер са административном влашћу, који би имао овлашћења да одобрава буџет без обзира на Порту, а на располагању би имао и извештајни број мобилних трупа како би их употребио против чета. У Меморандуму се износила и енглеска спремност да прихвати руски предлог да се дотадашња права цивилних агената прошире и на делегате због ефикасније контроле над општом

¹⁵ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-IV, Пов. бр. 616, Милићевић-Пашићу, 17. III 1908.

администрацијом.¹⁶ Занимљиво је да је након тога дошло до преговора енглеске и руске владе у Петрограду између Извољског и Артура Николсона о обостраним предлозима за реформе.¹⁷ Милићевић је на основу проверених информација јавио да је руска влада пристала на финансијски предлог Енглеске као и да пољски чувари буду на терету општег македонског буџета и да су се сагласили о трајању мандата главног инспектора на седам година.¹⁸ Ови преговори су омогућили стварање платформе за разговоре на највишем нивоу између руског и британског суверена до кога је је дошло јуна исте године у Ревалу.

Иначе, маја 1908. разочаран хаосом у Турској, Едвард Греј је Абдул Хамид Беју, турском отправнику послова у Лондону, поручио да све док Турска буде имала неспособну и недостојну владу, његова земља неће моћи ништа да учини да јој помогне. Греј је том приликом поновио своје раније ставове око Македоније, напомињући да нема ништа против Турске, али да Порта није показала жељу да унапреди односе са Лондоном. Турска није исказала вољу да унапреди цивилну администрацију у своја три европска вилајета. По мишљењу Греја, једино су Турци могли да зауставе злочине банди што би омогућило стварно побољшавање општих прилика у Македонији.¹⁹ Међутим, када је избила младотурска револуција, Едвард Греј је наивно поверовао да је наступила нова фаза која ће турској држави донети преко потребне реформе и означити бољитак за хришћане, односно да ће „македонско питање као и друга питања сличне природе у потпуности нестати.“²⁰ У том смислу поручио је

¹⁶ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-V, Пов. бр. 665, Милићевић-Пашићу, 29. III 1908.

¹⁷ *Николсон Артур (Nicolson Sir Arthur)*. Рођен је 19. септембра 1849. Похађао је *Rugby* и *Brasenose College, Oxford*. У службу Форин офиса ступио је 1870. Од 1872. до 1874. обављао је дужност трећег секретара Ерла Гренвила, министра спољних послова. Фебруара исте године постаје трећи секретар британске амбасаде у Берлину, а од 1876. до 1878. је други секретар британске амбасаде у Пекингу. Током 1878. и 1879. био је на дипломатској служби у Берлину и Цариграду. У Атини је био отправник послова од 1884 до 1885. када прелази у Техеран на дужност отправника послова и тамо остаје до 1888. Октобра те године наименован је та генералног конзула амбасаде у Будимпешти где је остао све до 1893. када прелази у Цариград где борави до фебруара наредне године и обавља функцију отправника послова. Током 1894-1895. је генерални конзул у Софији, а затим прелази у Тангер као амбасадор. Од 1905. до 1906. је амбасадор у Шпанији. Посланик у Русији био је од 1906. до 1910. Дужност сталног државног подсекретара за спољне послове обављао је од 1910. до 1916.

¹⁸ АС, МИДС, ПО, 1908, Ф-IX, Д-VI, Пов. бр. 807, Милићевић-Пашићу, 21. IV 1908.

¹⁹ B. D, vol. V, N° 197, Grey to Barclay, May 26, 1908, 248.

²⁰ F. Schevill, *The Balkan Peninsula and the Near East. A History from the Earliest Times to the Present Day*, London 1922, 452.

новом британском амбасадору у Цариграду Сир Џералду Лотеру да смо „спремни да помогнемо бољим елементима у Турској“.

Обрадован променама у Цариграду, Греј је свој оптимизам и спремност да побољша односе са новим властима изнео у писму које је 31. јула 1908. године упутио Сир Џералду Лотеру, британском амбасадору у Цариграду. Истакао је да је његова влада вољна да охрабри и помогне Турску у случају да стварно измени своју политику и установи Устав. У том смислу поручио је Лотеру „спремни смо да помогнемо бољим елементима у Турској“ и изразио симпатије и охрабрење када се оствари реформни покрет. Међутим, упозорио је да то неће аутоматски значити и њену заштиту од стране Лондона.²¹ Према томе, избијањем младотурске револуције Велика Британија је почела поново да води протурску политику.²² У својим мемоарима Греј је признао да су на прву вест о младотурској револуцији у Великој Британији били радосни и наклоњени тој промени. За тренутак се помислило да је нестала мржња између Турака и осталих нација. Он лично је изражавао симпатије према новом режиму и сматрао је да нови режим доноси нове шансе. Међутим, признао је да и није обраћао пажњу на упозорење да нема разлике између Старотурака и Младотурака.²³

Руско прихватање одређених мера из пакета реформи Едварда Греја до кога је дошло крајем марта 1908. године означио је још један нови почетак у англо-руском приближавању и то по македонском и балканским питањима, а који је свој врхунац достигао састанком двојице владара у Ревалу, 9. и 10. јуна 1908. године. Први знаци промена су се манифестовали у писању руске штампе и захтевима јавног мњења да се напусти савезништво са Аустријом која је споразум са Петроградом око Македоније користила за остваривање својих интереса. Извештавајући о новим струјањима из Русије, Артур Николсон је приметио да и званични кругови желе да се убрза извођење реформи у Македонији и осигурају и заштите интереси словенског становништва и да се тражи ослонац у оним силама које то такође желе, а то су Велика Британија и Француска.²⁴ Иначе, обе стране су много очекивале од сусрета руског и британског суверена. Русија је на њега гледала са огромним надама, а Енглеска га је сматрала основом и за почетак једног новог пријатељства. Владало је уверење да ће тај сусрет

²¹ B. D, vol. V, N° 204, Grey to Lowther, July 31, 1908, 263-264.

²² P. P. Graves, Briton and Turk, London 1942, 104.

²³ Viscount Grey of Fallodon, Twenty Five Years 1892-1916, vol. I, London 1925, 194-195.

²⁴ B. D, vol. V, N° 188, Nicolson to Grey, March 2, 1908, 232.

бити кључ за решавање неких спорних питања како на Балкану тако и на Блиском и Средњем истоку.²⁵

Поред разговора Николаја II и Едварда VII, енглески краљ је у Ревалу имао сусрете и са Столипином, руским председником владе и Александром Извољским, а руски цар је примио Чарлса Хардинга. У свим тим сусретима незаобилазна тема је била македонско питање. Нарочито опширно су о томе разговарали Хардинг и Извољски. Руски министар је потврдио снажну опредељеност своје земље за реформе и изразио симпатије према плану Едварда Греја, али је и упозорио на проблеме које његова земља има у односу са Немачком због Македоније. Изразио је и очекивање да ће сусрет у Ревалу означити потпуно споразумевање Русије и Велике Британије и у погледу македонских реформи. У Ревалу су двојица министара разматрала нека спорна питања и то у вези са ингеренцијама генералног инспектора да именује званичнике у три македонска вилајета као и око могућности да страни официри у оквиру жандармерије, а у сарадњи са турским трупама, раде на обуздавању деловања устаничких банди.

Током самита британског краља Едварда и руског цара Николаја II у Ревалу, британска страна је предложила ново решење за Македонију које је подразумевало да та област добије аутономну административну управу. Такође, је и презентован детаљан план о њеној пацификацији што је прихваћено од стране Руса.²⁶ Избијање младотурске револуције спречило је међутим реализовање тога пројекта.²⁷ Осим тога, споразум у Ревалу наишао је и на противљење Аустро-Угарске и Немачке јер су оне преко Македоније намеравале да прошире свој утицај на Егејско море.²⁸ Позитивне оцене о сусрету у Ревалу изнеле су и руска и енглеска страна. Тако је Извољски оценио да је сусрет био прилика за афирмацију и јачање споразумевања две земље до кога је дошло још 1907. године по разним питањима па и по македонском. О сусрету у Ревалу и његовим резултатима српску владу је опширно обавестио Димитрије Поповић,²⁹

²⁵ B. D, vol. V, N° 194, Harding to Nicolson, April 13, 1908, 236.

²⁶ B. D, vol. V, N° 195, Secret, Visit to the Emperor of Russia at Reval in June 1908, 237-246.

²⁷ X. Андонов Пољански, Велика Британија и Македонија, Годишен зборник 5-6 (31-32), Скопје 1979-1980, 49, Исти, Ситуацијата во Македонија по Илинденското востание и Мирцешките реформи, Годишен зборник 8, Скопје 1955, 33.

²⁸ M. S. Anderson, The Eastern Question 1774-1923. A Study in International Relations, London 1966, 273.

²⁹ Поповић Димитрије. Рођен је 21. јануара 1866. у Београду. Завршио је историју на београдској Великој школи. У дипломатску службу је ступио 1889. Био је секретар

посланик у Петрограду. Поповић између осталог напомиње да је у погледу македонског питања постигнут договор између две владе који ће послужити као основа за један општи споразум између сила које су заинтересоване за реформску акцију у Македонији.³⁰ На основу свега изнетог можемо закључити да је Ревалски сусрет означио потврду пријатељства две велике силе које је започето 1907. године а које је своју политичку примену доживело на македонском питању и међусобној сагласности око нужности радикалније промене стања, а то је значило да је у британској званичној политици преовладало гледиште о нужности да та провинција добије аутономну администрацију. Реформски пакет Едварда Греја био је само први корак у том правцу. Иначе, овај пројекат који је био зачуђујуће конкретан за разлику од ранијих, представљао је по нашем мишљењу, својеврсни покушај тријумфалног повратка британске политике на балканску и међународну позорницу, покушај да обелодањавањем једне озбиљне дипломатске иницијативе ојача своју позицију на светској сцени. Такође, на овај начин британска влада је намеравала да коначно уклони руско-аустријско сагласје око Македоније, односно Балкана. И поред великог противљења аустро-немачког блока, британско интересовање за Македонију настављено је и наредних година, а посебно током закључења балканских савеза и у жеку балканских ратова.

посланства у Паризу, Бечу, Петрограду, Софији, Цариграду и у конзулатима у Пешту и Трсту. Обављао је дужност начелника МИД-а од 1904. до 1907. био је посланик у Петрограду од 1907. до 1914.

³⁰ АЈ, Фонд Јован Јовановић Пижон, 80-6-34.

Aleksandar Rastović

**EDWARD GREY'S REFORM PACKAGE FROM 1908
CONCERNING MACEDONIA
(Summary)**

Edward Grey's reform proposition concerning Macedonia, dating from February 1908, was composed of four parts and represented the attempt of the great re-emergence of the English politics on the Balkans as well as on the international political scene. The package of measures presented before the British Parliament representatives has not been uniformly welcome in the European capitals and in the Balkans. Berlin, Vienna, Petrograd and Rome, the main European centers of those days, refused to accept the plan, justifying their decision by the financial difficulties, i.e. the impossibility for the bigger contingents of the international police forces, consequently empowered by a greater authority, to implement a peace process in Macedonia, instead of the reduced Turkish troops. In essence, this was more likely due to the fact that Vienna and Petrograd did not find the unexpected British implication in the Balkan affairs convenient at that very moment, since it violated their conception of the maintaining the status quo position, that is, the balance of the forces in that area. The plan has not been accepted in Belgrade neither, contrary to Sofia, where it has been fully embraced. Grey was ready to revise the plan, having realized that the it was doomed to failure, in its presented form, without the overall accord reached by the Great Forces. The key change the British government integrated in the revised text was to abandon the idea of decreasing the number of Turkish troops in Macedonia. On the other hand, the Russian diplomacy proposed the package of measures at the end of March 1908, which was basically founded on the English plan, especially on the part concerning the increased authority of the police forces. This partly modified Grey's plan and the Russian one, having contained the majority of the precepts of the original plan designed by the head of the Foreign Office, served as the basis for the negotiations held between Izvol'ski and Nicholson in Petrograd, who prepared the platform for the Russo-British talks that were to be held at Reval, on the basis of the two forementioned plans. At the time being, the agreement over the joint project on the necessity of implementing pacification process in Macedonia was reached, but also on the need for that region to gain its autonomous administration authority. Nevertheless, the occurrence of the Young Turk Revolution prevented the realization of the joint plan. This encounter has turned a new page in the mutual relationships and reinforced the accord reached on the issues concerning Macedonia. Edward Grey's plan represented only the first step made in that direction.

Keywords: Reforms, Macedonia, Great Britain, Austria, Russia, Edward Grey.

Драгољуб Р. ЖИВОЈИНОВИЋ
дописни члан САНУ
Београд

ВУДРО ВИЛСОН И ЛОНДОНСКИ ПАКТ 1915. ГОДИНЕ

Анстракт: Питање тајних уговора закључених током Првог светског рата између Велике Британије и Русије изазивало је приметно трвење између тих земаља и Вудро Вилсона, председника САД, након њиховог уласка у рат у пролеће 1917. године. Изузетно оштар сукоб избио је између САД и Италије због Лондонског пакта закљученог у пролеће 1915. године, којим је, у накнаду за одређене територијалне добите на источној јадранској обали, Италија ушла у рат на страни Антанте. Тим документом повређено је начело народности и „отворена“ дипломатија за које се залагао амерички председник. Расправа се водила током рата, а посебно се заоштрила након његовог завршетка. У научним расправама поставило се питање да ли је председник Вилсон био упознат са одредбама Лондонског пакта или не. Аутор је утврдио да је амерички председник, супротно својој изјави пред Одбором америчког сената за спољне послове да није био упознат са његовим постојањем, био упознат, иако приватним путем, са његовим постојањем и најзначајнијим одредбама. То је изричито потврдио и својим изјавама датим током рата. Аутор то објашњава немаром, ароганцијом и избегавањем отвореног сукоба са европским силама. Из тога је уследила и полемика у науци.

Кључне речи: САД, Велика Британија, Италија, Вилсон, Балфур, Лансинг, Пејџ, Сонино, Далмација, Иредента.

Питање „тајног“ пакта закљученог 1915. године у Лондону између Велике Британије, Француске и Русије с једне, и Италије с друге стране, привлачило је дуго времена пажњу многих – државника, политичара, штампе, истраживача дипломатске и политичке историје Првог светског рата. „Тајни“ пакт омогућио је улазак Италије у рат на страни Антанте, али и подстакао многе критике и оптужбе упућене са различитих страна, пре свега народа и држава чије су етничке и стратегијске границе биле повређене, а намере остале неостварене. Постојање „тајног“ пакта

изазивало је такође сталне неспоразуме, спорове и оптужбе између држава потписница. Тајност „пакта“ била је кратког века, али су његови потписници настојали да избегну расправу о његовим одредбама и значају. То је стварало злу крв, слабило вољу за борбу међу онима који су се осећали оштећеним. Најзад, то је подстицало расправе и сукобе између појединих великих сила и Сједињених Америчких Држава.

Питање тајности и обавезности одредби Лондонског пакта изазивало је нервозу и појачавало одбојност важног савезника у рату и заговорника праведног мира после његовог завршетка – САД. Након уласка у рат на страни Антанте, у пролеће 1917. године, председник Вудро Вилсон заузео је уздржан став према тајним уговорима и њиховим одредбама уопште као начину на који се одређивао будући светски мир. Вођен идеалима и идејама „о отвореној дипломатији“, која се оштро супротстављала дотадашњој тајновитости Европљана, председник Вилсон се нашао у сукобу, мање-више отвореном, са владама свих земаља потписница пакта. Британија је обавестила америчког председника о постојању пакта, док су Француска и Русија стајале по страни. Италија је, поред приметне нервозе, настојала да његове потписнице приволи да потврде преузете обавезе. Мање земље (Србија), као и националне организације које су се бориле за стварање националних држава (Југословенски одбор) очекивале су од председника Вилсона да одбаци одредбе пакта. Сукоб између њих и Италије достигао је често тачку усијања.

У историографији се дуго расправљало о томе да ли је председник Вилсон био упознат са садржајем пакта, какав је став заузео и да ли је намеравао да га прихвати као обавезујући за САД. Појединци су постављали и питање његове искрености. Полемика у јавности о Вилсоновом ставу према пакту отпочела је расправом вођеном у Сенату у лето 1919. године, а поводом ратификације Версајског мировног уговора. Вилсонови критичари, сенатори Хенри К. Лоц, Вилијам Бора и Хирам Џонсон испитивали су га да ли је био упознат са тајним уговорима пре почетка мировне конференције. Вилсон је одговорио да није био упознат са постојањем уговора, што није одговарало истини. На питање сенатора Боре када је сазнао за постојање тајних уговора, одговорио је да је то било по доласку у Париз. Сенатор Џонсон је провокативно поновио исто питање. И овог пута одговор је био потврдан, иако са квалификацијом да је то било лично, и да није знао да ли се за уговор знало у Стејт департменту. На ново Џонсоново питање да ли је програм изнет у Четрнаест тачака био замишљен да замени тајне уговоре, Вилсон је одговорио да, с обзиром да није био упознат са њиховим садржајем, то

није било могуће. Да ли је у питању била Вилсонова грешка или намерна лаж остало је нејасно. Како било, у питању става према тајним уговорима, Вилсон је уживао подршку штампе, која је сматрала да питање италијанских територијалних тековина на Јадранском мору није имало значај за САД.¹ Такав одговор навео је ауторе да закључе да Вилсон није био службено обавештен о садржају тајних уговора. Одбацили су могућност да су његове речи биле смишљена лаж. Све што је дошло до њега није било службено саопштење.²

Расправа о Вилсоновом држању према тајним уговорима уопште и разлозима за њега, наставила се и касније. В. С. Мамати, врстан познавалац америчке политике према средњој и јужној Европи током рата, тврдио је да влада САД до уласка у рат, у априлу 1917. године, није била упозната са јадранским проблемом и његовом сложености. Међутим, са неким од тајних уговора га је упознао, макар и неслужбено, Артур Балфур, британски државни секретар, у мају 1917. године. Мамати наводи да је, поред разговора о садржају тајних уговора, Балфур доставио и њихове копије становнику Беле куће.³ Маматијеву тврдњу потврдили су и сачувани извори. У анализи разлога који су навели председника Вилсона да уобличи начело „отворене дипломатије“, Роберт Х. Ферел наглашава да је председник Вилсон тиме желео да избегне, ушавши у рат, све обавезе, моралне и правне, према уговорима које су закључиле европске силе до априла 1917. године. Остаје отворено питање да ли се амерички председник детаљно упознао са садржајем свих уговора. Из свега проистиче да је одлучио да их занемари и не проучава.⁴

¹ Текст сведочења налази се у *66th Congress, 1st Session, Hearings Before the Committee on Foreign Relations of the United States on the Treaty of Peace with Germany at Versailles on June 28, 1919.* (Washington 1919), 525-526; с друге стране, сенатор Лоц, председник комитета, тврдио је да Италија треба да добије обећане територије на Јадранском мору. E. J. Woodhouse and C. G. Woodhouse, *Italy and the Yugoslavs* (Boston 1920), 268-269.

² M. R. Frear, *Did President Wilson contradict himself on the secret treaties?* Current History XXX (1929), 435-443.

³ V. S. Mamatey, *The United States and the Origins of the Adriatic Question* (1918). Florida State University Studies IV (1951), 45-60.

⁴ R. H. Ferrell, *Woodrow Wilson and the Open Diplomacy*, у Issues and Conflicts. Studies in Twentieth Century American Diplomacy. Ed. by G. L. Anderson. (Lawrence: Kansas 1959) 193-209; J. L. Snell, *Wilson on Germany and the Fourteen Points*. The Journal of Modern History XXVI, 4 (1954), 364-369 истиче да је Вилсон упозоравао савезничке владе да у будућности неће подржавати тајну дипломатију.

Дуго након ратних догађања и дипломатских окршаја, две врло значајне личности у Вилсоновој администрацији, Њутн Д. Бејкер, секретар за рат, и Френк Л. Полк, заменик државног секретара, изнели су своје сећање и мишљење о ставу председника Вилсона и администрације према тајним уговорима. Преписка између Бејкера и Полка потврђује неке чињенице и тврдње изнете раније. Бејкер је намеравао да за часопис *Foreign Affairs* напише чланак о Вилсоновом ставу према тајним уговорима. О томе је обавестио и Полка. Овај је био одушевљен Бејкеровом намером. У писму Бејкеру, Полк је изнео своје мишљење о томе колико се у Стејт департменту знало о тајним уговорима. „Моје је сећање да смо знали за постојање уговора, али нисмо били заинтересовани за њихов садржај“, писао је Полк. Нагласио је да је постојало уверење да САД нису биле обавезне да прихвате уговоре који су настали пре њиховог уласка у рат. „Не постоје документи који би оправдали тврдњу да смо знали за садржај уговора у појединостима.“ Полк се осврнуо и на изјаву председника Вилсона пред Сенатом. „Сведочење у Сенату може да створи утисак да председник и Роберт Лансинг, државни секретар, нису чак ни знали за постојање таквих уговора. Уверен сам да то није било оно што су намеравали да изјаве. По мом мишљењу, они то нису ни рекли,“ нагласио је Полк.⁵ Полк је био уверен да су Вилсонове речи у Сенату биле криво схваћене, и злоупотребљене од стране противника Версајског уговора. Чланови администрације су били упознати са постојањем тајних уговора, али нису обратили пажњу њиховом садржају. Нема сумње, то је био пропуст који се тешко могао разумети, и оправдати.

Бејкер се осврнуо на чињеницу да је британска влада сматрала за сходно да о уговорима обавести председника Вилсона и разлозима за то. Нагласио је да није сумњао да је Балфур у сусрету са Вилсоном споменуо постојање тајних уговора. Међутим, Балфурове намере су биле друкчије. „Његов основни циљ је био да осигура америчку подршку британској државној благајни, добије зајмове неопходне за вођење рата.“ Балфурове речи о тајним уговорима и обавезама које су савезници преузели према Италији могле су бити у потпуности занемарене, с обзиром на чињеницу да САД нису биле ни у каквој обавези према појединим државама и њиховим међусобним обавезама. „Детаљи тих уговора нису у том тренутку имали неки већи значај,“ сматрао је Бејкер. На крају, нагласио је да је председник Вилсон сазнао за садржај Лондонског пакта тек на мировној конференцији у Паризу, кад су његове одредбе постале сметња

⁵ Полк Бејкеру, 28. јануар 1936. *Хартује Френка Л. Полка. Correspondence 1921-1941. World War I Questions.* Sterling Memorial Library, Yale University, New Haven, Kon.

за праведно решење одређених спорова.⁶ Двојица блиских сарадника, упознатих са политичким питањима, потврдили су оно што је Вилсон саопштио у Сенату.

Утврђивање истине о томе колико је администрација била упозната са тајним уговорима уопште, и Лондонским пактом посебно, мора почети од првих дана рата. С обзиром на то да су тада почеле да се сливају вести о европским збивањима, војним, политичким и дипломатским, разумљиво је да су политика и намере Италије постајале видљивије. У вестима које су стизале из Рима, Лондона, Париза и Беча држање Италије привлачило је све више пажње. Вести о политици те земље стизале су како у Стејт департамент, тако и председнику Вилсону. То је омогућило да се створи слика, иако не детаљна, о њеним намерама, претензијама и циљевима. Већ крајем 1914. године амбасадор у Риму, Томас Н. Пејџ, писао је да је влада те земље имала свој став, као и да је њена једина намера била да води рачуна о својим интересима. То је потврдио и у марту 1915. године, кад је Италија започела преговоре са Антантом о условима за улазак у рат на њеној страни.⁷

Почетком 1915. године у Европи је боравио „пуковник“ Едвард М. Хаус, Вилсонов специјални саветник и личност од највећег поверења. Циљ његове посете био је да прикупи што више обавештења о ставовима зарађених земаља, њиховим намерама, плановима, обавезама. Том приликом посетио је Лондон, Париз и Берлин. На Вилсонов захтев одустао је од посете Риму, уверен да ће Италија убрзо ући у рат и да ће тој посети бити приписано превише важности. Током Хаусовог задржавања у Европи, амбасадор Пејџ га је уредно обавештавао о приликама и намерама италијанске владе. У писму упућеном 5. фебруара 1915. године, Пејџ је нагласио да је било тешко утврдити какве су биле намере владе, додавши да је утисак многих да ће Италија до краја априла донети одлуку о својој будућности. Након тога, Пејџ је нагласио да ће „Италија ући у рат само уколико влада закључи да је то било неопходно.“ Поред времена неопходног за припрему, италијанска влада неће желети да остане по страни. „Она ће настојати да појача своје границе према Аустрији и учврсти свој положај средоземне силе.“ Крајем фебруара, Пејџ је известио да су се преговори са владом у Бечу настављали, а да ће Парламент заседати 12. марта 1915. године. У међувремену, отпочели су преговори

⁶ Бејкер Полку. Кливленд, 30. јануар 1936. *Исто*.

⁷ Пејџ Брајану. Рим, 25. децембар 1914, 17. март 1915. *Foreign Relations of the United States. The Lansing Papers, 1914-1920, I-II* (Washington, D. C., 1939-1940), I, 718, 720.

са државама Антанте. У поверљивом телеграму упућеном Хаусу 11. марта, Пејџ је упозорио да „иако на први поглед све изгледа мирно, осећам да се неке ствари брзо одвијају, тако да нисам у стању да напустим Рим макар и на 24 часа.“ То му је потврдио и Сидни Сонино, министар иностраних дела. Пошто није био упознат са детаљима преговора, потврдио је раније изнето уверење да ће Италија ући у рат оног тренутка кад закључи да је дошао час за то, а то ће бити условљено испуњењем њених захтева.⁸ Пејџ није био у стању да саопшти ништа одређеније о садржају италијанских захтева. Задржао се на општим и познатим чињеницама.

Пејџ је, истовремено, уредно обавештавао и председника Вилсона о приликама у Италији. Крајем фебруара 1915. године нагласио је да је Италија чекала прави тренутак да донесе одлуку, иако је земља била неспремна за рат. Сонино је изјавио да је Италија подржавала америчку ноту Немачкој у погледу слободе мора и није сматрао да ће Немачка бити спремна да прихвати моралне аргументе у расправи око слободе пловидбе. На крају, Пејџ је изнео своје мишљење о разлозима за одлуку Италије о рату и миру. Напоменуо је да све чешће слуша разговоре у којима се поставља питање: „Шта ће се догодити уколико Аустрија извојује победу у Трентину и ојачану армију упути према срцу Италије?“ Закључио је да поглед на географску карту показује да ово није било академско питање. У писму упућеном два месеца касније, у тренутку кад је Италија потписала тајни пакт, Пејџ још увек није био у стању да каже нешто одређеније у погледу њених намера. Нагласио је да је Италија била спремна на сваку ситуацију: иако мобилизација војске није била објављена, она је, у суштини то била. Према вестима у штампи, италијанска влада је водила преговоре са обе стране – у Лондону и Бечу. Централне силе нису журиле да доведу разговоре до краја. Није знао да су преговори са Антантом били окончани потписивањем „тајног пакта“.⁹ Пејџ није био обавештен о току преговора, нити о уступцима које је Антанта прихватила у замену за улазак Италије у рат на њеној страни.

⁸ Пејџ Хаусу. Рим, 5. фебруар 1915, 1. март 1915; Хаус Пејџу. Берлин, 1, 20. март 1915. *Хартије Едварда М. Хауса. Преписка са Т. Н. Пејџом*. Библиотека Стерлинг. Јелски универзитет, Њу Хејвен, Конектикат. У даљем тексту као *Хаусове хартије*; A. S. Link, *Wilson. The Struggle for Neutrality 1914-1915* (Princeton 1960), 218. Хаус је обавестио Вилсона да преговори са Италијом и Румунијом нису много обећавали.

⁹ Пејџ Вилсону. Рим, 22. фебруара, 26. априла 1915. *Хартије Вудро Вилсона*. Серија VI, кутија 315. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон, D. C. у даљем тексту као *Вилсонове хартије*.

„Тајни“ Лондонски пакт, потписан 24. априла, предвиђао је, између осталог, да Италија објави рат Аустро-Угарској у року од месец дана. У накнаду за то, обећане су јој територије на источној јадранској обали и стратешке границе на северу, наспрам Аустро-Угарске. Антанта је прихватила Италију као господарицу Јадранског мора и пристала на укључење словенског живља у њене границе. То ће, касније, изазвати многе проблеме. Истовремено, Антанта је одустала од своје намере да се у будућности у питањима разграничења између појединих народа придржава начела народности. Прихватила је стратегијске потребе Италије као ваљане и оправдане.

Гласови о преговорима између Антанте и Италије стизали су у Стејт департамент. Средином марта 1915. године, амбасадор у Бечу, Роберт Пенфилд, обавестио је о преговорима између Аустро-Угарске и Италије. Истовремено, италијански амбасадор у Вашингтону, кнез Маки ди Челере, споменуо је државном секретару Роберту Лансингу, да ће Италија ући у рат на страни Антанте. То је поновио и почетком априла.¹⁰

Иако проглашен „тајним“, за уговор су брзо сазнале различите земље. Међу првима, за његове одредбе сазнала је и српска влада. Она је бурно протествовала, али без последица. Уговор је био потписан. За потписивање уговора брзо су сазнали амбасадори САД у Паризу и Лондону. Они су већ 1. маја 1915. године о томе обавестили Стејт департамент.¹¹ Две недеље касније, Хаус је потврдио вест да је Италија потписала „некакав споразум“ са Антантом, по коме се обавезивала да ће ступити у рат до краја маја. Месец дана касније, Хаус је сазнао за преговоре између Антанте и Бугарске о уласку ове последње у рат, као и о територијалним добицима понуђеним у накнаду за тај корак. Вилсонов једини коментар је био: „Ово је жалосно интересно.“ Одлучио је да преко тога пређе ћутке. Није тражио од Хауса да се детаљно распита о садржају савезничких понуда и уступака Италији и Бугарској.¹² Нема сумње да су амерички председник и његов поверљиви изасланик били упознати са постојањем тајних уговора, као и природе понуда које је

¹⁰ *Дневник Роберта Лансинга*. 17. март, 6. април 1915. *Хартије Роберта Лансинга*. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. У даљем тексту као *Лансингов дневник*.

¹¹ Шарп Брајану. Париз, 1. мај 1915; В. Х. Пејд Брајану. Лондон, 1. мај 1915. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915. The World War, supp. I*, (Washington 1927), 31.

¹² R. S. Baker, *Woodrow Wilson. Life and Letters, I-VIII* (New York – London 1927-1939), VI, 133.

Антанта нудила неутралним земљама. Преко таквих вести прешли су ћутке. Уосталом, САД као неутрална земља није имала разлога да се уплиће у дипломатске активности европских држава. Ваља приметити да су се „тајни“ уговори тicali територија на југу и југоистоку Европе, области за које САД нису показивале приметније интересовање.

Како се политичка и војна ситуација у Европи све више компликовала, тако су САД због својих интереса у слободној пловидби и трговини све помније посматрале прилике у Европи. И док је администрација на челу са Вилсоном стајала дуго по страни, у академским круговима изражавала се забринутост због уступака које је Антанта направила Италији. Убрзо након потписивања Лондонског „пакта“ угледни професор Кери Арчибалд Кулиц са Харвардског универзитета, пророчанским речима прогласио је италијанске претензије и тековине на Јадранском мору апсурдним и неприхватљивим. Упозорио је администрацију и јавност следећим речима: „Једног дана ћемо чути више о сукобу између Италијана и Словена на Јадранском мору.“ У међувремену, амбасадор Пејџ је такође упозоравао на држање Италије у рату, наводећи њену сумњичавост према свима, уздржаност у ратним операцијама и егоизам. Нагласио је да Италија није марила ни за кога другог осим за себе и своје интересе.¹³

Након толиких упозорења и опомена због пасивног става према повредама начела народности за које се залагао, Вилсон је одлучио да иступи отворено. У почетку је био уздржан, говорећи уопштено, али довољно критички да га поједине земље схвате озбиљно. У говору одржаном у Вашингтону 27. маја 1916. године, одлучно је одбацио европски систем равнотеже сила и прокламовао начела за која ће се залагати САД. Установа која ће решавати све светске проблеме након завршетка рата биће Друштво народа; оно ће решавати све спорове и неспоразуме међу народима, а свака нација ће уживати право да изабере облик владавине под којом ће живети.¹⁴ Упозорење је било довољно јасно за све који су размишљали и понашали се друкчије.

Поједини чланови Вилсонове администрације, сазнавши да је Италија објавила рат Аустро-Угарској, износили су своје мишљење о том кораку владе у Риму. Франклин К. Лејн, секретар за унутрашње послове,

¹³ С. А. Coolidge, *The Years of War and Peace* (Cambridge (Mass.) 1927), 239; Пејџ Хаусу. Рим, 1. фебруар 1916. Ch. Seymour, ed., *The Intimate Papers of Colonel House*, I-IV (Boston-New York, 1926-1928), II, 151-152.

¹⁴ Е. А. Bowles, ed., *The Greatness of Woodrow Wilson*, 1856-1956 (New York – Toronto 1956), 229.

веровао је да италијанско учешће у рату неће бити дуго, да ће њене трупе бити поражене као што су биле руске у Источној Пруској. Лејн је отворено признао да није разумео разлоге који су навели Италију да уђе у рат. Није видео право оправдање за такву одлуку.¹⁵ Лејн није схватио да је Италија објавила рат Аустро-Угарској, а не Немачкој, па да њене армије неће ратовати у Италији. Географска знања о Европи била су, очевидно, недовољна међу неким члановима администрације.

Током наредних година, а нарочито након уласка САД у рат против Немачке, стизале су вести о италијанским територијалним захтевима и спремности Антанте да их прихвати. Државни секретар Лансинг био је упознат са намерама Италије да тражи одређене територијалне тековине у источном Средоземљу на конференцији у Сен Жан де Моријену, априла 1917. године. Крајем истог месеца, администрација је била упозната са саставом италијанске мисије у САД, на челу са Франческом Нитијем, министром финансија. Иако је мисија била преваходно заинтересована да обезбеди америчке кредите, трупе, авионе, тешку артиљерију, ни територијални захтеви нису били занемарени. Ипак, о њима се није говорило отворено.¹⁶

Упозорења на опасност која је настала уласком САД у рат стизала су са различитих страна. Уверен да ће се земље Антанте придржавати својих обавеза уобличених у лондонском „пакту“ Сидни Сонино, министар спољних послова Италије, није био спреман да са његовим одредбама упозна Вилсона. Није прихватио ни упозорење амбасадора у Вашингтону, Маки ди Челереа, који је након уласка САД у рат, у априлу 1917. године, изразио уверење да ће „Вилсон доћи на мировну конференцију са врећом својих теорија и искривљених схватања. Међу првима ће се налазити захтев за уклањање аутократије и војне моћи, подршка начелу народности и стварању малих држава; међу другим, биће противљење ширењу територија појединих држава и захтев за слободом на морима.“¹⁷ Угледни сенатор и потоњи министар иностраних послова,

¹⁵ Лејн Џону Берну. Вашингтон, 29. мај 1915. *The Letters of Franklin K. Lane. Personal and Political*. Ed. by A. W. Lane and L. Lane. (Boston 1922), 173-174.

¹⁶ Многобројни су помени тајних уговора, међу којима и Лондонски пакт, у извештајима и вестима које су пристизале у Стејт департмент током 1917. године. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917. The World War, Supp. II, 2 vols* (Washington 1932), 1, 28, 31, 46, 59, 101, 105-106, 110, 145, 151, 155, 157, 330, 327, 332, 446-7, 455, 462, 493-4, 515.

¹⁷ Justus, *Q. V. Machi di Cellere all' Ambasciata di Washington. Memorie e Testimonianze* (Firenze 1920), 59.

Виторио Шалоја, упозоравао је на могуће опасности и последице по Италију и њен положај уласком САД у рат. Нагласио је да ће бити тешко „доказати наша права у Истри, Далмацији и Тиролу.“ Додао је да Американци у том тренутку нису могли све то да схвате јер је њихов менталитет био апстрактан и заснивао се на општим начелима. Биће тешко уверити их у оправданост италијанских права.¹⁸ У таквим околностима, било је неминовно да дође до сукоба између САД и Италије.

Пресудни тренутак за упознавање администрације са одредбама тајних уговора био је боравак британске Ратне мисије у Вашингтону, у мају 1917. године. На челу мисије налазио се државни секретар Артур Балфур. По доласку у Вашингтон, Балфур је тражио од својих заменика у Форин офису да му доставе копије уговора закључених између европских сила. Намеравао је да их „урочи председнику Вилсону за његово лично и поверљиво упознавање са њиховим садржајем.“ Балфур је одлучио да са њима упозна америчког председника по доласку у Вашингтон. Његови помоћници, лорд Хардинг, Роналд Грејем и Ланселот Олифант упутили су му дипломатском поштом следеће документе: споразум потписан 5. септембра између Велике Британије, Француске и Русије да неће закључити мировне уговоре без претходног обавештења својих савезника; меморандум закључен у марту 1915. године о положају Цариграда; Лондонски пакт из априла 1915. године; уговор закључен са Румунијом 16. августа 1916. године и споразум Пико-Сајкс закључен октобра 1916. године.¹⁹

Тражени документи приспели су у Вашингтон средином маја. У писму упућеном председнику Вилсону 18. маја, Балфур је доставио наведена документа. У пропратном писму подсетио је да шаље „обећана документа“ и извинио се што то чини са закашњењем. Напоменуо је да амбасада није имала копије тих докумената, па је требало неко време да стигну из Лондона. Напоменуо је: „Мислим да они неће много проширити знање које Ви већ имате о нашим преговорима од почетка рата, нити ће променити Ваше мишљење о њима,“ нагласио је Балфур.²⁰ Наредног дана, Вилсон је потврдио пријем наведених докумената. Том приликом је нагласио да ће „их проучити са највећим интересовањем, посебно садржај

¹⁸ Olindo Malagodi, *Conversazioni della Guerra 1914-1919* a cura di Brunello Viggezzi, I-II (Milano-Napoli 1960), I, 126-127.

¹⁹ Балфур Форин Офису. Вашингтон, 3. мај 1917, лично. Foreign Office 371, vol. 3081. Public Record Office, London. У даљем тексту као ФО 371.

²⁰ Балфур Вилсону. Вашингтон, 18. маја 1917. *Foreign Office*, 800, vol. 208. Public Record Office, London. У даљем тексту као ФО 800.

Ваше изјаве пред Империјалним Ратним Саветом“.²¹ То су биле изузетно значајне речи. У ствари, то је било обећање да ће пажљиво проучити садржај примљених докумената. То доводи у питање искреност Вилсонове тврдње да није био упознат са тајним уговорима пре доласка у Париз. Друга могућност је била да их је занемарио, оставио по страни непрочитане.

Да је Балфур обавестио председника Вилсона о постојању тајних уговора, потврдио је и амерички амбасадор у Лондону, Валтер Х. Пејџ. Неколико година касније, Пејџ је, пишући о Балфуровој мисији у САД, потврдио да је Балфур обавестио, између осталог, Вилсона и о тајним уговорима. Тада га је обавестио о договорима о питању судбине неких територија, посебно оних договорених са Италијом. Објаснио је Вилсону да је то „нешто што се мора урадити кад водите рат.“ Том приликом је објаснио појединости тога уговора.²²

Полемика у Сенатском одбору за спољне послове, у септембру 1919. године, пружила је Балфуру прилику да поново потврди да је у мају 1917. године уручио копије тајних уговора америчком председнику. Повод за то била је изјава сенатора Томаса Волша, демократе из Масачусетса, да је Балфур пропустио да о постојању тајних уговора обавести становника Беле куће. Средином октобра, лорд Греј, новоименовани британски амбасадор у САД, обавестио је лорда Керзона, државног секретара, да се у јавности шире гласови да Балфур није обавестио владу САД о тајним уговорима. Да би се питање разјаснило, а оптужбе одбациле, лорд Керзон је тражио од Балфура, члана британске делегације на мировној конференцији у Паризу, да пружи додатна објашњења. Керзон је подсетио Балфура да се у Паризу расправљало о питању применљивости тајних уговора, али да никаква одлука није била донета. Наиме, по Керзоновим речима, британска делегација није била уверена у оправданост примене тајних уговора. У одговору, упућеном неколико дана касније, Балфур је изјаву сенатора Волша описао као „лажну“. Напоменуо је да није ништа намерно скривао од председника Вилсона током свог боравка у Вашингтону, у мају 1917. године. Ипак, нагласио је да су уговори проглашени тајним, па да стога није могао да их уручи „влади САД службено.“ С обзиром на ту околност, као и чињеницу да влада САД није званично захтевала да јој уговори буду стављени на увид, „уручио сам их

²¹ Вилсон Балфуру. Вашингтон, 19. V 1917. *Исто*.

²² В. Н. Hendrick, *The Life and Letters of Walter H. Page*, I-III (New York 1925), II, 267. Неколико месеци касније, Пејџ је описао сукобе и неспоразуме европских савезника са Италијом око територијалних тековина. *Исто*, III, 381.

председнику поверљиво, и са њим отворено разговарао о свим питањима, која су била од значаја за две земље.“ У поверљивом делу писма, Балфур је додао да је Вилсону уручио копије свих постојећих уговора, и да су оне упућене из Лондона на његов захтев. Није могао да каже било шта о томе где су се уговори налазили у том тренутку, у Белој кући или у материјалима који су настали у току боравка мисије у САД. Балфур је потврдио да је председник САД био упознат са обећањима датим Јапану у погледу Шантунга, док за остале то није могао да тврди.²³ Балфур је потврдио да је у питању било приватно саопштење које се није могло дати другима.

Улазак САД у рат италијански министар иностраних послова Сонино доживео је као стварну опасност по италијанске територијалне тековине обећане од европских савезника. Средином јуна, Сонино, творац и главни заговорник лондонског „пакта“, одредио је ратне циљеве Италије. То је објаснио опасношћу која је претила Италији након уласка САД у рат. Као два најважнија догађаја који су одредили будући ток рата навео је улазак САД у рат и пад царизма у Русији. Сонино је нагласио да није било могуће одредити значај уласка САД у рат у моралном погледу. Што се тиче материјалног и војничког значаја, они су били много важнији. То се могло показати у питањима финансија, транспорта и војних операција. С обзиром на наведене непознанице, Сонино је уобличио апсолутне и релативне циљеве Италије. Међу првима били су: ослобођење италијанске иреденте, доминација на Јадранском мору, безбедност граница и аутономија Албаније под италијанском заштитом. Међу другима налазили су се: независност од захтева савезника, тековине у Малој Азији, Палестини и Арабији, учвршћивање граница од напада и решење других питања. Најзад, међу циљеве Италије улазило је и очување независности Црне Горе, са Ловћеном и Боком Которском под италијанском заштитом.²⁴ Иако није био упознат са америчким држањем према тајним уговорима, Сонино је заузео одбрамбени став и одредио италијанске циљеве од којих није било одступања. Могућу опасност видео је у појави САД на европској војној и политичкој сцени. Сониново страховање показало се оправданим. Како било, Сонино није био намеран да о тајном „пакту“ отворено разговара са америчким председником.

²³ Керзон Балфур. Лондон, 14. X 1919; Балфур Керзону, без места и датума, пов. *Хартије Артура Балфура, Првог ерла Балфура*. # 49734. Рукописно одељење, Британска Библиотека, Лондон. У даљем тексту као Балфурове хартије.

²⁴ Меморандум, без датума, јуни 1917. *Хартије Сидни Сонино*, ролна 51. Микрофилм. University Microfilms, Ann Harbor, Michigan, SAD. Сонинове хартије налазе се у његовој вили у Монтеспертолију, Италија.

Догодило се оно најгоре. Уместо разговора на помолу је била конфронтација између две земље. Нема сумње да су потоње Вилсонове и Хаусове изјаве у јавности и преписци биле подстакнуте, у великој мери, сазнањем о садржини тајних уговора. Тешко је претпоставити да Вилсон, до краја педантан и одговоран у својим обавезама, није прочитао примљена документа. Одбио је да о њиховом садржају разговара са Балфуром за време његовог боравка у САД. Уместо тога, наложио је Хаусу да у разговорима са Балфуром објасни амерички став. У разговору вођеном по његовом доласку у САД, 27. априла, Хаус је саопштио да је влада САД намеравала да одбаци ситне и себичне захтеве појединих земаља. Уместо тога, намеравала је да приступи решавању проблема са становишта ширих интереса и потреба. Из тога проистиче да је Вилсон одбацио могућност да буде спутан било каквим обавезама и обећањима; био је склон да занемари њихово постојање. Био је уверен да се уговори, укључујући и Лондонски, могу изменити. То су потврдиле његове речи Хаусу: „Наши основни услови за мир – то јест они услови на којима ћемо инсистирати по сваку цену – нису прихватљиви ни за Француску ни за Италију (остављајући тренутно Велику Британију по страни). Кад се оконча рат, моћи ћемо да им наметнемо свој начин мишљења зато што ће се до тога времена налазити, поред осталог, и у финансијском погледу у нашим рукама.“²⁵ Вилсонове речи подсећале су на скорија времена и понашања америчких председника – употребу притиска и силе према онима који нису делили њихова гледишта.

Постоје неки подаци који показују да председник Вилсон, придржавајући се договора са Балфуром да садржај уговора остане тајна, није о одредбама Лондонског „пакта“ обавестио ни свог најповерљивијег саветника у питањима спољне политике, „пуковника“ Хауса. Очито, да је он желео да сазна за његове одредбе. С обзиром на то да је Вилсон био уздржан, Хаус се обратио за помоћ специјалном британском агенту у САД, Вилијаму Вајсману. У сусрету са Вајсманом, средином августа 1917. године, Хаус је изразио жељу да му Вајсман прибави копију свих тајних уговора. У писму сер Ерику Драмонду, Балфуровом приватном секретару и утицајној личности у Форин офису, Вајсман је предложио да се Хаусу изађе у сусрет. Вајсман је објаснио да није био у стању да донесе одлуку о томе, али је препоручио да начини такав преседан, „како би се показало да Хаус ужива наше поверење.“ У писму лорду Роберту Сесилу, заменику државног секретара, Драмонд је тражио дозволу да се изађе у сусрет

²⁵ Вилсон Хаусу. Вашингтон, 21. VII 1917. D. Day, *Woodrow Wilson's Own Story* (Boston 1952), 258-259.

Хаусовој жељи да се упозна са садржајем уговора. Лорд Сесил није прихватио Вајсманов захтев. Сматрао је да уговори треба да остану тајни.²⁶

Како било, Вилсон је одбацио тајну дипломатију и све што је она носила са собом, укључујући и тајне уговоре. То је потврдио неколико недеља касније. Осврћући се на мировну ноту папе Бенедикта XV упућену зараћеним земљама 1. августа 1917. године, Вилсон је био крајње одређен у погледу своје политике према тајним уговорима. У писму Хаусу, нагласио је: „Настојао сам да одредим став ове владе према питањима о којима се расправља међу социјалистима и другим групама. Нисам сматрао мудрим да кажем нешто више или одређеније, јер да сам рекао, на пример, да нас не интересују њихови територијални апетити – то би изазвало реакцију у Француској и Италији.“²⁷ Несумњиво да је Вилсон настојао да за себе и САД обезбеду улогу коначног арбитра у питањима будућег мира. То ће изазвати многе ломове.

До њих је дошло веома брзо, већ крајем 1917. године. Све је почело, између осталог, након италијанског пораза код Капорета, у октобру-новембру 1917. године. Савезничка војна подршка била је неопходна како би се Италија сачувала у њиховим редовима. Америчка подршка је била неопходна у виду нових кредита и пружања „моралне“ подршке. Док су владе Антанте одлучиле да упуте у Италију неколико дивизија, председник Вилсон је одлучио да објави рат Аустро-Угарској. То је урадио почетком децембра, иако није намеравао да упуте америчке трупе на италијански фронт.

Ако је неко очекивао да ће италијанска влада пристати, након пораза, да преиспита своју политику и ратне циљеве уобличене одредбама Лондонског „пакта“, морао се у то брзо разуверити. Истог дана кад је отпочела офанзива у северној Италији, 26. октобра, Сонино је у Парламенту јавно представио италијанске ратне циљеве. По његовим речима Италија се налазила у рату како би допринела осигурању светског мира, али и да „коначно оствари националну независност у границама које јој је одредила природа“. Да би то постигла, тврдио је Сонино, „Италија је морала да обезбеди надмоћност на Јадранском мору, неопходну за своју егзистенцију и безбедност.“ По његовим речима, надмоћност на Јадранском мору „представљала је за Италију један од

²⁶ Вајсман Драмонду. Лондон, 28. VIII 1917, тајно; Драмонд Сесилу. Лондон, 29. VIII 1917, тајно. ФО 800, вол. 209, PRO.

²⁷ N. G. Levin, jr., *Woodrow Wilson and World Politics. America's Response to War and Revolution* (New York 1968), 55.

битних циљева овог рата“. То је значило, у суштини, да Италија није намеравала да одустане од својих намера.²⁸

Вилсонов одговор на такав изазов уследио је брзо. Тиме је његова нада да ће пораз навести италијанску владу да измени своје ратне циљеве пала у воду. Да ли је она била основана или не, представља питање за себе. Тек, његов покушај да свој идеализам и моралне вредности наметне Италији остао је неостварен. У томе је била велика грешка. Како је гледао на то питање, објаснио је у писму Френку Мориону, посебном изасланику за Шпанију и Италију. У њему је нагласио: „Ми (Американци) не желимо ништа за себе, па сама та несебичност повлачи за собом обавезу да и поступци других буду такви.“ Од Европљана је очекивао да на амерички став узврате једнаком мером.²⁹

Сонинове речи у Парламенту изазвале су и реакције чланова Конгреса. Сенатор Џилберт Хичкок, демократа из Небраске, упозорио је секретара Лансинга на неопходност да се Италија одрекне својих територијалних претензија према Аустро-Угарској. Сенатор Хирам Џонсон указао је на нелогичност америчког положаја након објаве рата Аустро-Угарској. Упозорио је да влада САД није могла слати своје младиће у Европу да „Италији осигурају Трст и Трентино“. Из Европе, Хаус је упозорио да је италијанска влада одбијала сваки савезнички предлог који би довео у питање њене територијалне тековине. У одговору на такве захтеве и обавештења, Вилсон је одвратио да „наш народ и Конгрес неће да се боре за себичне циљеве било које зарађене стране, с евентуалним изузетком Алзас-Лорена“.³⁰ Сукоб између две земље, САД и Италије, био је на виду.

Томе је допринело објављивање свих тајних уговора закључених између држава Антанте. Њих је у октобру и новембру 1917. године објавила московска „Известија“. У оставштини новинара Емоса Пинчоа (Amos Pinchot) налази се занимљива забелешка у којој је описана почетна реакција америчке штампе на сазнање о постојању тајних уговора. Први уговори објављени су у новинама у Владивостоку, одакле су донети у

²⁸ R. Vivarelli, *Questione Adriatica e la politica estera Italiana durante la Prima Guerra Mondiale*, Studi Senesi (Siena), III serie, XII (1964), fasc. 3, 387.

²⁹ Вилсон Мориону. Вашингтон, 15. XI 1917. J. Mock and C. Larson. *Words that Won the War. The Story of the Committee on Public Information, 1917-1919* (Princeton 1939), 286.

³⁰ Лансингов дневник, 23. XI 1917. Лансингове хартије; L. W. Levine, *The Diary of Hiram Johnson*. American Heritage, XX, 5 (August 1969) 64-76; Seymour, *The Intimate Papers...*, III, 239, 281, 282; Д. Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије 1917-1919*. (Београд 1970), 33-34.

САД, где су били преведени на енглески. Схвативши да су у питању документи од великог значаја, постављало се питање да ли их је требало објављивати или не. Пинчо је упозорио на превару и ћутање европских влада о њиховом постојању. С обзиром на ту чињеницу, власници појединих листова одбили су да их објаве (Scripps-Howard, Hearst), уверени да би њихово објављивање могло да доведе у питање поверење јавности у председника Вилсона и његову политику. Крајем 1917. године, Пинчо је преведене уговоре доставио „пуковнику“ Хаусу. Пинчо је изразио бојазан да ће уговори, уколико их влада САД не одбаци, представљати окосницу будућег мировног уговора. Хаус је одбацио таква страховања као неоснована, уверен да је углед председника Вилсона био толико снажан да нико неће бити у стању да га приволи да одустане од намере да наметне своје виђење будућег мира. Пинчо није поверовао Хаусовим тврдњама, уверен да ће уговори бити обавезујући за САД, уколико влада не уложи велики напор да убеди све земље да их одбаци као основу будућег мира. Пошто Хаус није прихватио Пинчоове аргументе, он се обратио Волтеру Липману, угледном новинару, блиском Белој кући. Ни он није хтео да о њима разговара.³¹ У првом тренутку, утицајни листови и новинари нису били вољни да пишу о уговорима и њиховом значају.

Почетком децембра 1917. године за постојање тајних уговора, укључујући и Лондонски, сазнало се и у Италији. Пејц је јавио да су аустро-угарски пилоти избацивали летке на италијанске градове у којима се говорило о тајним уговорима и позивала радничка класа да се уједини у борби против империјализма великих сила. Радништво се позивало да подржи Лењинов манифест упућен читавом свету.³² Узбуђење ће трајати и током наредних месеци.

Да би прекинуо даље расправе, ублажио пропагандни ефекат Лењиновог позива за мир и објаснио своје становиште у погледу тајних уговора, Вилсон је одлучио да изложи амерички програм будућег мира. Његов говор пред Конгресом 8. јануара 1918. године најавио је да ће примена националног начела представљати, између осталог, пут да се обезвреде тајни уговори, а расправа о будућем миру упути у другом правцу. Његова намера наишла је оштру реакцију на многим странама,

³¹ Забелешка, недатирана. *Хартије Емоса Пинчоа*, кутија 65. Рукописно одељење Конгресне библиотеке, Вашингтон. У даљем тексту као *Пинчоове хартије*.

³² Пејц Хаусу. Рим, 1. XII 1917, лично. *Хаусове хартије*; Пејц Лансину. Рим, 3. XII 1917. *Архив Стејт Департамента*, серија 763.72119/979. Национални архив, Вашингтон. У даљем тексту као архив *Стејт департамента*.

како међу великим силама, тако и међу малим земљама.³³ Тачком IX председник Вилсон је понудио решење, засновано на примени начела народности, италијанских националних и територијалних проблема.

Вилсонов предлог био је и својеврсно изненађење, шок за Италију и њене државнике. Сонино и италијанска јавност доживели су говор као угрожавање свега оног због чега се земља нашла у рату; то је такође било обезвређивање њених великих људских и материјалних жртви. Сонино је одбио да разговара о том питању. Истовремено, није био спреман да се одрекне оног што му је било најдраже – Лондонског „пакта“. Незадовољство Вилсоновим решењем италијанских захтева показало се на два начина: службеним интервенцијама у Белој кући и Стејт департменту, с једне, и расправом у дневној штампи, с друге стране. После првобитног освешћивања, амбасадор Ди Челере посетио је 15. јануара 1918. године секретара Лансинга са намером да разговарају о јадранском и средоземном питању. Истог дана тражио је од Џоа Тјумултија, Вилсоновог секретара, да га прими председник да му преда поруку краља Виктора Емануела III поводом његовог говора у Конгресу.³⁴ Пејџ је „бомбардовао“ Лансинга и Вилсона вестима из Рима. Тврдио је да је италијанска штампа пуна написа о томе да је Вилсонов говор у потпуности обезвредио Лондонски „пакт“, чиме су интереси Италије били занемарени.³⁵

Неколико дана раније, 21. јануара, Ди Челере је посетио Белу кућу у настојању да сазна праве намере њеног становника. Вилсон је глумио „изненађење“, настојећи да убеди амбасадора да ће Друштво народа разрешити све италијанске дилеме и да ће их решити у складу са њеним стратегијским потребама!!!³⁶ Вилсон је био неискрен према италијанском амбасадору. Три дана касније, 25. јануара, у поверљивом разговору са Вајсманом, Вилсон је изразио намеру да не прихвати италијанске захтеве.

³³ За опширну расправу о настанку Вилсоновог става, V. S. Mamatey, *The United States and East Central Europe. 1914-1918. A Study in Wilsonian Policy and Propaganda* (Princeton 1956), 153-188; D. Živojinović, *The Emergence of the American Policy in the Adriatic: Decembar 1917 – April 1919*. East European Quarterly, I, 3 (1967), 173-215.

³⁴ *Лансингов дневник*, 15. I 1915. Лансингове хартије; Брикенриџ Лонг, помоћник државног секретара, Тјумултију. Вашингтон, 15. I 1918. *Вилсонове хартије*, серија VI.

³⁵ Пејџ Лансингу. Рим, 19. I 1918. *Архив Стејт департмента*, 763.72119/1282. Неколико дана касније, Пејџ је обавестио да је прочитао текст Лондонског „пакта“, објављен у лондонском часопису *New Europe*. Пејџ Лансингу. Рим, 25. I 1918. *Хаусове хартије*.

³⁶ Živojinović, *The Emergence of the American Policy...*, 177-178.

Вајсман је тврдио да он није показивао наклоност за италијанске циљеве у рату. Амерички председник је желео да чује став британске владе.³⁷ У међувремену, приспео је Пејдов телеграм из Рима. Амбасадор је тврдио да је објављивање тајних докумената од стране совјетске стране изазвало велику нелагодност у Италији, а посебно код Сонина. На амбасадорово питање да му каже нешто више о читавом питању, Сонино је одговорио да није желео да разговара о томе.³⁸

Узбуна у Италији и уздржаност администрације у Вашингтону да се изјасни о својим правим намерама налагали су предузимање одређених корака. Крајем јануара 1918. године Вилсон је објаснио свој и став САД према Италији и њеним претензијама. У писму секретару Лансингу, Вилсон је био, за разлику од ранијих изјава, изузетно одређен. „Разумљиво је да не могу обавезати наш народ да се бори за источну обалу Јадранског мора...“, писао је. „Желим такође да саопштим да нема ничега што би узнемирило италијански народ. Стога, Орландо мора наћи начин да то стави јасно до знања својим сународницима.“³⁹ То се није догодило. До Вилсона су стизали гласови о незадовољству Италијана његовим мировним предлогом. То је потврдио и француски амбасадор Жил Ж. Жисеран. У разговору са подсекретаром Полком упозорио је да су Италијани намерно искривљавали Вилсонове речи. То је приписао њиховој жељи да добију и оно што им није припадало. Био је такође свестан чињенице да ни остали Савезници, пре свега Велика Британија, нису у потпуности подржавали његов став.

Последњег дана јануара 1918. године, Вилсонова страховања потврдио је и Балфур. У одговору на питање које је поставио Вајсману приликом њиховог сусрета 25. јануара какав је био британски став према италијанским захтевима, Вилсонова страховања добила су потврду. У опширном писму Балфур је нагласио да је уговор настао у време кад он није био на положају државног секретара, али да је он представљао доказ да су владе Антанте желеле да увуку Италију у рат по сваку цену. Ипак, упозорио је Балфур, „уговор је уговор, и ми, Енглеска и Француска, смо обавезни да га проведемо у живот“. Балфур је признао да су приговори на његов садржај били оправдани. „Уговор предаје Италији крајева на Јадранском мору која нису италијански, већ словенски; такође, споразум није заснован на начелу народности већ на стратегијским потребама.“

³⁷ Вајсман Драмонду. Вашингтон, 25. I 1918. *Хартије Вилијама Вајсмана*. Библиотека Стерлинг, Јелски универзитет, Њу Хејвен, Конектикат.

³⁸ Пејд Вилсону. Рим, 29. I 1918. *Хартије Вудро Вилсона*, серија VI; Mamatey, n.d. 119.

³⁹ Вилсон Лансингу. Вашингтон, 29. I 1918. *Živojinović, The Emergence...*, 179.

Ипак, Балфур није био склон да те разлоге занемари. То је правдао чињеницом да чврсте границе осигуравају мир. Иако је почињен велики грех према начелу народности у име стратегијских потреба, Балфур није био спреман да их се одрекне. Оне су доприносиле стабилности међународних односа. Балфур је био помирљив. Изразио је сумњу да ће добијање речених јадранских тековина ојачати положај Италије. Био је уверен да она није била спремна да због њих води рат. Уколико Италија буде припојила своју иреденту и осигурала мир, она ће бити задовољна, закључио је.⁴⁰

Балфурово писмо разјаснило је многе дилеме. Британија и Француска биле су намерне да се придржавају слова уговора, и да се залажу за његову примену. Британија није безрезервно прихватала начело народности. Штавише, где је сматрала потребним била је одлучна да примени стратегијске аргументе. Вилсонов покушај да Италију изолира од Британије и Француске завршио се неуспехом. Европљани су, суочени са америчким притисцима, иступали заједнички. Вилсонова реакција на сазнање о томе била је одлучна. Био је љут због изазова његовим намерама. Како су се све упорније ширили гласови да су Француска и Италија намеравале да образују латински блок како би се лакше одупрле његовим притисцима, реаговао је претњом. У писму упућеном Хаусу дан након пријема Балфуровог писма, Вилсон је јасно изразио своје нерасположење. „Такви гласови ме узнемиравају. Они су по мом мишљењу само још један разлог због којег морам настојати да покажем да је свака тачка општег мира ствар свих...”, Осврћући се на гласове о латинској комбинацији, додао је: „Ако се већ морамо борити, борићемо се. Уверен сам да им таква комбинација не би пала на памет кад буду осетили оно што смо у стању да им приредимо...”, У погледу Италије и њених захтева био је кратак: „Једина последица коју би она доживела била би озлојеђеност ако не добије оно због чега је хладнокрвном рачуницом ступила у рат.“⁴¹ То су биле изузетно оштре речи. Вилсон није крио пред својим сарадницима приметно нерасположење према Европљанима и њиховом држању.

У случају Италије, намерили су се јунак на јунака. Уверен да су предстојали одређени кораци у погледу Лондонског „пакта“, Сонино је уобличио алтернативна решења за Италију. У писму италијанским амбасадорима у Вашингтону, Лондону и Паризу, Сонино је признао нужност постизања споразума са странама заинтересованим за решење

⁴⁰ Балфур Вилсону. Лондон, 30. I 1918. Seymour, ed. *The Intimate Papers...*, III, 50-51.

⁴¹ Вилсон Хаусу. Вашингтон, 31. I 1917. Baker, *Life and Letters*, VII, 513.

јадранског питања. Држање америчке администрације подстакло га је, нема сумње, на таква размишљања. Ипак, признао је да није био спреман да се одрекне, макар и делимично, италијанских захтева на Јадранском мору. Плашио се да би у том случају европски савезници закључили да су тиме били ослобођени обавеза према Италији. Из таквих преговора одлучно је искључио представнике Хрвата, Словенаца и Срба. Другим речима, нагодба се могла постићи једино у преговорима са земљама Антанте. Објаснио је да је био уверен да су се у преговорима са њима могле осигурати гаранције у погледу италијанских захтева. С друге стране, уколико би се преговарало са Хрватима, Словенцима и Србима то не би било остварљиво. Италија би морала да се одрекне својих захтева. Закључио је да она није могла да се одрекне Лондонског „пакта“ све док се не постигне друкчији споразум. У случају преговора, очекивао је да Италија оствари одређене добити у замену за одустајање од „пакта“. У сваком случају такав споразум морале су да прихвате и САД.⁴² Колико је то било остварљиво показали су наредни месеци.

У току наредних месеци, практично до краја рата, сукоби између две земље су се настављали. Истина, ставови су били јасно одређени, али је било неопходно да се ради заједништва отворени сукоби избегавају. Након што се смирило узбуђење изазвано Вилсоновим говором у Конгресу, нови неспоразуми су били на виду због Аустро-Угарске и савезничке политике према њеном очувању. Какав став је требало заузети према питању опстанка хабзбуршког царства? Да ли га рушити или преуредити? Идеја о очувању Царства морала се заменити неким другим решењем, практичнијим и реалнијим. Захтеви потчињених народа Царства постајали су све гласнији. Питање како решити питање националних граница постало је све присутније. Распад Царства стављао је пред Антанту и САД многе проблеме. Италија је била против растурања Царства. Њени државници су били застрашени могућношћу да народи Монархије траже стварање нових држава и преуређење граница на националним основама. У том случају, стратегијске области на којима је она заснивала своје будуће границе биле би доведене у питање. Подршка САД таквим радикалним променама довела би до нових сукоба између две земље. Такође, покушај да се избегне примена националног начела претио је да доведе до отвореног сукоба са потлаченим народима Монархије. Тајни преговори су се водили на различитим странама, и са приметним неуспехом. Посредници и преговарачи су се сретали у

⁴² Сонино ди Челереу, *Империјалију и Бонин-Лонгареу*. Рим, 31. I 1918. Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије*, 41-42.

Швајцарској, користили услуге појединих владара (шпански краљ), давали бројне изјаве и нудили предлоге. У тим разменама гледишта, лондонски „пакт“ се све чешће спомињао. Почетком марта 1918. године, посланик Доњег дома Томас Кинг питао је Балфура да ли је председник Вилсон био упознат са садржајем тајних уговора. Балфуров одговор био је потврдан –председник Вилсон је био обавештен од стране Савезника. Крајем месеца, из Стејт департмента су се слали одговори на питања чланова Конгреса о постојању тајних уговора. Правни саветник, Лестер Вули, био је задужен да припреми меморандум о том питању за председника Вилсона.⁴³ Постојање тајних уговора, укључујући и лондонски, више није било непознаница.

С обзиром на то да је сукоб између две земље, САД и Италије, избио на видело, и да више није било никаквих тајни у погледу одредби лондонског „пакта“, обе стране су закључиле да је смирење и помирење између њих било неопходно. Рат се приводио крају, па је и јединство међу савезницима било неопходно. Инцијатива за то потекла је из САД. Многобројне италијанске организације, појединци, групе, сенатори и конгресмени залагали су се за помирење. Избори за Конгрес били су на видику, а гласови Италијана неопходни за победу. Председник Вилсон је био спреман на помирење. Крајем априла и почетком маја 1918. године, напори за помирење добили су нови подстицај стварањем Италијанско-америчког друштва. Циљ је био јасан. Италијанска амбасада у Вашингтону и пријатељи Италије, на челу са Хаусом, тражили су од председника Вилсона да учествује у обележавању треће годишњице уласка Италије у рат. Тражило се од њега да 24. мај прогласи даном Италије. Дан раније, 23. маја, Лансинг је прочитао Вилсонову поруку у којој се, између осталог, саопштавало да је „народ САД... дубоко и искрено заинтересован за садашњу и будућу безбедност Италије...“,⁴⁴ Такве речи показују да је амерички председник макар у јавности, променио свој став према Италији и њеним захтевима. Ипак, лондонски „пакт“ није споменуо, што је био доказ да није био склон новим расправама и полемикама.

Иако на реторичан начин, Вилсон је потврдио да није променио свој став према начину решавања територијалних питања. У говору одржаном 4. јула у Маунт Вернону упозорио је све заинтересоване стране да ће народи одлучивати о својој будућности на основу слободног

⁴³ Балфур Вајсману (за Хауса). Пов. 7, 27. II 1918. Износи мишљење како треба поступити да се не отуђе словенски народи у Царству. *Хартије Вилијама Вајсмана; Parliamentary Debates*, 4. III 1918; *Лансингов дневник*, 22, 23. III 1918. Лансингове хартије.

⁴⁴ Хаус Вилсону. Њујорк, 5. V 1918. *Хаусове хартије*.

пристанка, а „не на основу материјалних интереса или користи неке друге земље или народа којима би боље одговарало друкчије решење, јер би тиме проширили своју власт и утицај.“ Упозорење је било јасно, упућено је свима без изузетка, укључујући и Италију⁴⁵. То није била и последња опомена европским земљама да је председник Вилсон био одлучан да спроведе своје намере. У предвечерје окончања ратних операција, он је у говору у Метрополитен-у 27. септембра, упозорио да „читав свет мора у потпуности да се упозна са свим међународним уговорима и споразумима, без обзира на њихову природу... САД неће склапати никакве посебне аранжмане или нагодбе са појединим државама“. Тајни уговори су се поново нашли на дневном реду. Да је подразумевао и лондонски „пакт“, сведоче и његове речи упућене Тјумултију да се Савезницима неће допасти много тога што се налази у говору, наглашавајући да су у питању „империјалисти“ Велике Британије, Француске и Италије. Амбасадор Пејџ је добио налог да текст говора у Њујорку уручи Сонину. Он је изнео неке примедбе у погледу територијалних питања, пре свега провођења у живот одредби лондонског „пакта“. Ставио је до знања да је био против његове ревизије.⁴⁶ Став према лондонском „пакту“ био је и даље непромењен.

Вилсонове речи биле су довољне да изазову узбуну у Италији. Да би се избегли неспоразуми, Сонино је затражио од влада у Лондону и Паризу да потврде своје обавезе према Италији, уобличене у тајном „пакту“. Обе владе су одговориле потврдно, чиме је амерички председник остао изолован у свом отпору тајној дипломатији. Да би се та неизвесност развејала, амбасадор Ди Челере посетио је 21. октобра заменика државног секретара Френка Полка. Амбасадор се распитивао за амерички став према италијанским територијалним претензијама. Полк је био уздржан. Одговорио је да би било погрешно да је председник Вилсон изнео и образложио свој став у том тренутку. Кад га је Ди Челере подсетио да је то учинио у погледу Чеха и Југословена, Полк је одговорио: „Био сам савршено уверен кад сам одговорио да потпуно разумемо да Италија има право да ослободи Иреденту, као и да успостави одговарајуће стратегијске границе.“ То није задовољило италијанског амбасадора. У разговору са Ди Челереом месец дана касније, Вилсон је поновио Полкове речи. Потврдио је да ће САД подржати захтев Италије да осигура границу на Бренеру. Био је уздржанији од Полка – није подржао италијанску намеру да ослободи Иреденту. Кад је био позван да се обрати градо-

⁴⁵ Day, *Wilson' Own Story*, 276.

⁴⁶ Живојиновић, *Америка, Италија и постанак Југославије*, 47-48; Malagodi, n.d., II, 405.

начелницима из „неослобођених области“ који су приспели у Њујорк, Вилсон је био крајње уздржан. Директору Градског клуба у Њујорку, Вејну Томсону, одговорио да није било пожељно да износи мишљење о тој посети.⁴⁷ Тиме је уобличио свој став према Лондонском „пакту“.

* * *

У закључку, шта рећи о једној дуготрајној полемици, која је повремено добијала и карактер оптужбе. Досадашњи истраживачи тога питања нису поклонили довољно пажње том питању, па су отуда, проистекла различита мишљења и закључци. Они који су тврдили да је председник Вилсон знао за постојање тајних уговора су, несумњиво, били у праву. Истина, њима је било довољно да то утврде, али не и да испитају колико и шта је знао о њима. Они који су тврдили да није знао за постојање тајних уговора немају основ за такву тврдњу. Детаљно испитивање архивских података у службеним и приватним архивима и рукописним збиркама показује да су сазнања о постојању италијанских претензија на одређене територије постојала већ од краја 1914. године. Она су се ширила како се рат продужавао и нова обавештења пристизала у Вашингтон. О њима су обавештавали амерички амбасадори у европским престоницама, о њима се разговарало међу дипломатима Антанте у Вашингтону као и у европским круговима. Како је време пролазило, а САД постајале све ближе рату, вести о лондонском „пакту“ постајале су све одређеније, а њихов садржај се могао наслутити. С тим у вези, ваља нагласити да су постојали сви разлози да се председник Вилсон и одговорне личности у Стејт департменту потпуније упознају са одредбама различитих уговора.

Који су били разлози да то нису учинили? Да ли је у питању било одсуство радозналости, или је у питању била уобичајена ароганција велике силе? Како било, чињеници да тајни уговори постоје приступило се са становишта „лако ћемо“, или „баш ме брига“. Можда је таква незаинтересованост била последица уверења да ће САД, с обзиром на зависност европских сила од њене помоћи финансијске, материјалне, моралне или војне, лако наметнути свој став. Међутим, показало се да су потписнице лондонског „пакта“ биле тврд орах и да нису биле спремне да се одрекну свога потписа на њему. Постоји још један разлог зашто су

⁴⁷ Полков дневник, 21. X 1918. *Полкове хартије*; Вилсон Вејну Томсону. Вашингтон 1. XI 1918. *Вилсонове хартије*, серија VI.

одговорни у Вашингтону, у Белој кући и Стејт департменту, морали да се упознају са лондонским „пактом“. О том документу се писало у штампи, он је био преведен и објављен не само у британским и италијанским већ и у америчким новинама и часописима.

На крају, осећајући да су из уздржаног држања могле да настану невоље, британски државни секретар је одлучио да приликом своје посете САД уручи копије неколико тајних уговора, међу којима и лондонски „пакт“, америчком председнику „строго приватно.“ О уговорима се као таквим није могло јавно расправљати или изјашњавати. Другим речима, о њиховом садржају није требало јавно говорити. То је значило да за америчког председника они нису постојали. Штавише, председник Вилсон је обећао да ће пажљиво проучити њихов садржај. С обзиром на приватност тајних уговора, може се претпоставити да је он преко неких од њих прешао немарно. Такав став био је неодговоран и апсурдан кад се мање-више отворено говорило о италијанским претензијама на туђе земље и народе. Службено, садржај тајних уговора се упорно игнорисао, иако се њихово постојање повремено наговештавало и у председничким изјавама, коментарима и писмима. То показује да је председник Вилсон био упознат са главним одредбама лондонског пакта.

Како се рат приближавао свом завршетку, та чињеница је постајала све приметнија. У изјавама датим пред крај рата, амерички председник и Стејт департмент признали су Италији право да обезбеди своју границу припајањем одређених територија (Бренер). Истина, он није подржао захтев Италије да у своје границе укључи Иреденту. Пошто није била задовољна таквим исходом, одлучила је да уђе у отворени сукоб са САД.

Вилсонове речи изречене пред Сенатском комисијом за спољне послове да се са садржајем лондонског „пакта“ упознао тек по доласку у Париз не одговарају чињеничном стању. Да ли је то била грешка, намерна или случајна, тешко се може утврдити. Она, свакако, не одговара истини.

Dragoljub R. Živojinović

**WOODROW WILSON
AND THE SECRET PACT OF LONDON 1914-1918
(Summary)**

The author re-examines one of the thorniest problems of the First World War diplomacy – the secret pacts concluded between various states. One of the greatest debates was over the secret pact of London concluded between G. Britain, France and Russia on one and Italy on the other side. The pact secured Italy's entry into the war in May of 1915. Woodrow Wilson, the president of the USA, was the most formidable opponent of the secret agreements and diplomacy. The entry of the USA in the war in the spring of 1917 initiated sharp polemics within the Allied block, especially between the USA and Italy. Wilson was a protagonist of the principle of national self-determination, while the European Allies defended the application, when necessary, of the strategic reasons. The problem came to surface during the Paris Peace conference 1919, when Wilson contested the Italian territorial gains in the Adriatic and the Tyrol. Wilson claimed that he did not know that the pact of London existed. The careful analysis of the existing documentation, official and private, had confirmed that Wilson was familiar with the existence of the pact. However, he neglected it believing that the Allies will accept his arguments as instrumental for future peace and stability, and disregard the secret arrangements and strategic arguments. The European Allies refused his reasoning and insisted upon the realisation of the mutual obligations entered into during the war.

Key words: USA, G. Britain, Italy, Wilson, Balfour, Lansing, Pejdž, Sonino, Dalmatia, Irredenta.

ПРИКАЗИ

Срђан Катић, *Рудник Мајданпек XVI-XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек, Мајданпек 2009, 182 стр.*

Прошлост рудника Мајданпек под османском влашћу била је досад магловита због недовољног познавања османске грађе, али и недостатка извора западне провенијенције. Управо због тога је значајан допринос књиге Срђана Катића *Рудник Мајданпек XVI-XVIII век, Османски документи о руднику Мајданпек* која нас упознаје са најпоузданијим изворима о прошлости Мајданпека, највећег рудника бакра у европском делу Османског царства. Приређивањем османских докумената на ову тему, а која обухватају период од два века, аутор је представио рад овог рудника, начин његовог закупа, дистрибуцију државних прихода и слично. Поред тога што ова документа осветљавају рударство, она говоре и о ситуацији у Османском царству и о раду османске администрације у овом периоду.

Приликом прегледа садржаја уочава се јасан концепт и организовање грађе у пет већих тематских целина. На почетку сваког поглавља дат је кратак увод који ближе објашњава тему и период на који се односе документа. Прва три поглавља су тематска и односе се на закупе, производњу и употребу бакра у време развоја рудника у XVI веку.

Прво поглавље носи наслов *Закупи рудника Мајданпек у XVI веку* (9-35). Документа о закупима су из архивске серије *Maliye defteri* која представља најважнији извор за проучавање османске економске историје. Аутор је овде објаснио систем закупа уопште, а затим и начин на који су издавани у закуп нови рудници, лицитацију за закуп одређеног периода-мукате, давање мањих прихода закупа у подзакуп, осврнуо се и на време трајања закупа, процес примопредаје закупа, услове закупа. Ово поглавље садржи укупно четири документа који на врло сликовит начин представљају начин свакодневног функционисања рудника, проблема који су се јављали у вези са закупом, начина њиховог решавања, као и функционисање главне финансијске канцеларије о закупима рудника и постављању емина, заповедника мартоласа, писара и шафара у Мајданпеку

у XVI веку. На крају овог поглавља дата је карта рудника у Смедеревском санџаку у XVI веку (36).

Други део књиге *Годишњи обрачуни рудника 1564-1574* (37-87) је уједно и најобимнији и садржи десет годишњих извештаја о пословању рудника бакра Мајданпек и то за сваку годину редом од 1564. па до 1574. Наиме, ови извештаји спадају у најважнија документа о пословању рудника; писани су на терену и оверени од стране локалног надзорништва царских прихода. Рађени су типски и разликују се само у делу који говори о производњи. Они садрже и податке о приходима које је држава убирала у руднику, из којих се види да је један њихов део слат у царску благајну, а део посадама утврђења и провинцијским управитељима за финансирање јавних радова. Посебан део обрачуна посвећен је припадностима емина, главног писара и шафарима који су надзирали радове у руднику. С обзиром на то да се ради о десет временски повезаних извештаја, аутор је искористио могућност да на основу података из њих графички представи производњу бакра у Мајданпеку у назначеном периоду (87).

У поглављу *Коришћење и испоруке бакра* (89-100) Катих је указао на широку употребу бакра у свакодневном животу становника Османског царства, као и на његову примену у процесу производње у рудницама сребра, соли и шалитре. Аутор говори и о томе да је поред сталних наруџби државе, бакар продаван и на слободном тржишту, са неким еснафима постојала је дуготрајна сарадња, али како је трговина багром била уносан посао, један део је завршавао и на црном тржишту, па долази и до појаве крјумчарења бакра. Три документа приређена у овом поглављу су из поменуте серије *Maliye defteri*, а један из серије *Mühimme defteri*.

Бавећи се периодом Бечког рата у поглављу *Пустошење у Бечком рату (1683-1699) и обнова* (101-126) аутор говори о пљачкањима и страдањима која је доживео Мајданпек током Бечког рата од стране хабзбуршке војске и хајдука, али и о томе да је до краја рата 1699. године рудник постепено обновљен, због свог стратешког значаја. Међутим, у долазећим годинама мира рудник није доживео очекивани напредак. Почев од 1714. године остварен је напредак, али нови аустро-турски рат (1716-1718) онемогућио је даљи развој и после њега Мајданпек је око две деценије под хабзбуршком влашћу. У овом поглављу аутор доноси три документа, опис Мајданпека који даје учесник похода 1690. године, Абдулах Ускудари, затим једну тескеру из серије *İbn ül-Emin* која говори о обнављању Мајданпека, а издата је само неколико месеци после освајања, и један кратак дефтер од шест страна настао након успостављања државне управе у Мајданпеку 1714. године, из архивске серије *Başmuhasebe kalemi*.

Последње поглавље насловљено је *Тешкоће у раду рудника у другој половини XVIII века* (127-162). У овом одељку аутор се бави периодом од окончања дводеценијске хабзбуршке власти 1739. године до почетка Првог српског устанка; у оквиру тога Катић је указао и на промене које су извршене у закупничким односима, статус мукате трајно је промењен успостављањем доживотног закупа-маликане. Будући да су документа из овог периода врло опширна и да садрже у себи по десетак различитих молби, жалби, потврда и сл., аутор се определио за издавање само сажетака докумената који сумирају пратећу документацију о дотичном предмету.

На крају књиге дати су селективни *Речник термина* (163-166), *Скраћенице* (167) и ћирилични и латинични *Индекс* (169-174).

Промишљен избор најсликовитијих докумената указује на инсистирање Срђана Катића да отвори нова питања о османском рударству и на преиспитивање закључака традиционалног приступа у његовом схватању, и као такав морао би да заинтересује не само домаћу, већ и страну стручну јавност. Вишеструка вредност ове књиге огледа се, пре свега, у томе што нуди обиље сасвим нових података који другачије приказују рударство на нашим просторима у османском периоду. Поред тога, одлично методолошко решење које је применио у објављивање грађе, факсимил, турска транскрипција, превод на српски и сажетак документа на енглеском, чине је доступном читавој научној јавности. Непостојање непрочитаних места код ових за дешифровање изузетно тешких докумената, превасходно написаних сијакатом, и прецизност у преводу стављају је у ред драгоцених приручника за османску дипломатику и палеографију. Ово су више него довољни разлози да се овом аутору посвети посебна пажња.

Драгана Амедоски

František Alexandr Zach 1807–2007. Sborník příspěvků ze sympozia k 200. výročí narození Františka Alexandra Zacha v Brně 24. dubna 2007. Redigovali Ladislav Hladký a Václav Štěpánek, k vydání připravil Václav Štěpánek. Ústav slavistiky filozofické fakulty Masarykovy univerzity, Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i. Společnost přátel jižních Slovanů v České republice, Jihomoravský kraj, Brno 2007, 1–80.

Институције које су издавачи овог зборника радова уједно су и организатори научног симпозијума посвећеног 200-годишњици рођења Франтишека Алехандра Заха (František Alexandr Zach), једне од најзначајних личности у историји чешко-српских односа. Тај симпозијум је одржан у Брну, у Чешкој Републици, 27. априла 2007. године уз учешће чешких и српских научника. Зборник садржи пет реферата: *Животни пут Франтишека Алехандра Заха* (Ладислав Хладки [Ladislav Hladký], Историјски институт Чешке академије наука, Одељење у Брну); *Франтишек Алехандр Зах и словенски романтизам његовог доба* (Иван Доровски [Ivan Dorožský], Институт за славистику Масариковог универзитета у Брну), *Српска историографија о Франтишеку Алехандру Заху* (Сузана Рајић, Катедра за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду); *Франтишек Алехандр Зах: један од оснивача српске војне школе и творац модерне српске војске* (Рихард Стојар [Richard Stojar], Институт за стратешке студије Универзитета одбране у Брну); *Франтишек Алехандр Зах и Брно* (Властимил Шилдебергер старији [Vlastimil Schildeberger st.], Чехословачко друштво војне историје у Брну), као и дискусију Душана Квапила (Катедра за славистику Филозофског факултета Универзитета у Београду). Такође су публиковани као прилози програм Симпозијума и две информације: а) о установљењу *Награде Франтишек Алехандр Зах*, која би се сваке године додељивала лицима (из Чешке Републике и Србије) која на изразит начин доприносе развоју чешко-српских односа, б) о обнови гроба Франтишека Алехандра Заха на централном гробљу у Брну, који су посетили и учесници Симпозијума. Сви реферати и дискусија објављени су на чешком језику, с резимеима на српском језику, док су прилози на чешком језику.

Ладислав Хладки је свестрано и сажето осветлио животни пут Ф. А. Заха, који је своју младост провео у Брну, да би после завршетка студија права започео свој политички ангажман. Аутор указује на Захову

политичку активност у вези с пољским устанком против власти Руске империје 1831. године, а потом и на Захову сарадњу с пољским емигрантским круговима у Паризу, све до одласка у Кнежевину Србију 1843. године у функцији политичког агента Адама Чарториског, вође пољске емиграције у Француској. Затим аутор расправља о Заховом утицају на српског политичара Илију Гарашанина, који је саставио познати политички спис национално-програмског карактера *Начертаније*. Дати су мање познати подаци о Заховом учешћу на Свесловенском конгресу у Прагу 1848. године и о Заховом учешћу у борби словачких добровољаца против Мађара те године. Затим се детаљно прати Захов живот и рад у Србији у периоду од 1849. до пензионисања 1892. године, када се вратио у отаџбину, где је исте године и умро (сахрањен је у Брну). Тако се виде велике заслуге које је Зах имао у развијању војног школства у Србији и развијању српске армије, чији је био први генерал и један од команданата у српско-турском рату 1876. године, када је изгубио једну ногу.

Иван Доровски је своју пажњу усредредио на један део Заховог живота, на период 30-их и 40-их година XIX века. Уверљиво је документовао да је Зах у младости био одушевљен идејама словенске узајамности на начин на који су је пропагирали Јан Колар (Jan Kollár) и Павел Јозеф Шафарик (Pavel Josef Šafařík), али да су одлучујући идејни утицај на Заха имали пољски револуционарни песници из доба романтизма Адам Мицкјевич (Adam Mickiewicz), Антони Малчевски (Antoni Malczewski), Стефан Гарчињски (Stefan Garczyński) и Северин Гошчињски (Seweryn Goszczyński), заједно с енглеским песником романтизма Џорџом Гордоном Бајроном (Georg Gordon Byron). По ауторовом мишљењу, све је то мотивисало Заха да се придружи пољским устаницима 1831. године, те да касније емигрира у Француску, где је сарађивао с истакнутим личностима пољског културног и политичког живота на челу с Адамом Чарториским (Adam Czartoryski).

Сузана Рајић је настојала да одговори на питање када је и на који начин српска историографија дошла до сазнања о важној улози коју је Зах имао у конципирању политичког списка *Начертаније* српског државника и политичара Илије Гарашанина. Напомиње да је Захов материјал (такозвани *План*), који је знатно инспирисао Гарашанина, остао 95 година скривен од српских историчара и шире јавности. По мишљењу аутора одлучујућу заслугу у научном објашњењу „пољског“ и „чешког“ удела у настанку *Начертанија* имао је чешки историчар Вацлав Жачек (Václav Žáček) својим радовима из 60-их и 70-их година XIX века, док се питањем

расветљавања генезе *Начертанија* српски историчари (Василије Крестић, Љубомир Дурковић-Јакшић, Радош Љушић и други) целовитије баве тек последњих петнаестак година.

Рихард Стојар описује Захово напредовање унутар војске Кнежевине/Краљевине Србије иако он није имао специјално војно образовање. Аутор подсећа на то да је прво практично војно искуство Зах стекао као командант једне словачке добровољачке јединице у време револуције у Хабзбуршкој монархији 1848/49. године, а затим детаљније осветљава његову улогу у стварању српске војне школе 1850. године, да би 1860. године постао и управник Војне академије. Такође сажето описује и Захово учешће у српско-турском рату 1876. године и стицање војних чинова, све до ранга генерала (првог у тадашњој српској војсци).

Властимил Шилдебергер старији допуњује Захову биографију подацима који се односе на његову сахрану у Брну 16. јануара 1892. године, а говори и о обнови 1928. године куће у којој је Зах умро и о преносу Захових посмртних остатака 1935. године у почасну гробницу на Централном гробљу у Брну, која је обновљена управо поводом обележавања 200. годишњице Заховог рођења. Аутор напомиње да је једна улица у Брну названа по Заху.

У својој ауторизованој дискусији Душан Квапил подсећа на чињеницу да Зах није био једини Чех који је у XIX веку допринео развоју чешко-српских односа. Указује и на допринос архитекте Јана Неволе (Jan Nevola), српског артиљеријског пуковника Павела Шафарика (Pavel Šafařík) и професора историје на Лицеју у Београду Јанка Шафарика (Janko Šafařík).

Иако невеликог обима (80 страна мањег формата), овај зборник радова о Франтишеку Алехандру Заху доноси низ драгоцених факата о Заховој делатности у Србији или везаној за Србију. Тиме се употпуњује мозаична слика о овом Чеху из Моравске области који је имао важну улогу у војној и политичкој историји Србије у другој половини XIX века. Одржани симпозијум и издати зборник сведоче такође о пијетету према Заху који гаје савремени протагонисти чешко-српске научне и културне сарадње.

Милош Луковић

Ekonomska i ekohistorija – Časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša, Zagreb – Samobor 1 (2005), 2 (2006), 3 (2007) i 4 (2008); „Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju“, „Meridijani“

Са извесним закашњењем, више стицајем срећних околности него путем редовне научне размене, до нас је дошла иновативна научна публикација колега из Републике Хрватске. Иновативна, како избором насловне тематике и научног фокуса, тако још и више одабиром и садржајем научних радова. Иако је главни издавач новоосновано „Društvo za hrvatsku ekonomsku povijest i ekohistoriju“, чији је председник мр Хрвоје Петрић, часопис *Ekonomska i ekohistorija* резултат је добро организоване сарадње неколико институција и њених челника. Као први суиздавач наведена је Секција за *gospodarsku povijest Hrvatskog nacionalnog odbora za povijesne znanosti (HNOPZ, Zagreb)*, чији је оснивач Мира Колар-Димитријевић, а модератор Х. Петрић, који су уједно и одговорни уредници часописа. Други суиздавач је познати Међународни истраживачки пројекат „Triplex Confinium – Hrvatska višegraničja u euromediterranskom kontekstu“, под руководством проф. др Драга Роксандића. Поред уредништва, часопис има међународни уређивачки одбор, међу којима су имена попут Халила Иналџика и Карла Казера. Определивши се за велики формат часописа, нешто што је мање уобичајено за историјску науку, а више за историју уметности и археологију, издавачи су омогућили већу прегледност радова, читљивост текстова са пратећим критичким апаратом, али оно што га посебно издваја од осталих – вишу естетску димензију добро осмишљених ликовних прилога, графикона и табела. Научни радови и прилози опремљени су абстрактом и кратким садржајем на енглеском језику, као данашње научне *lingua franca*. Осим првенца, остала три броја *Ekonomske i ekohistorije* су тематски структурирана, о чему ће мало даље бити више речено.

У уводнику првог броја из пера М. Колар-Димитријевић и Х. Петрића (стр. 5-8), као и у кратком прилогу Д. Роксандића *Na kraju prvog broja: Ćemu „Eko-Eko“* (стр. 147-149) пружају се теоријско-практична објашњења мотива из којих је проистекао часопис *Ekonomska i ekohistorija*. Од идеје до покретања часописа протекло је неколико година, а тема је израсла из савремених научних тенденција у европској и хрватској средини. Како би се превазишла традиционална, чврсто укореењена „феудализација“ истраживачких тема, друштвено-економска историја,

друштвена екологија и „еколошка историја“ (као превод термина *environmental history*, *Umweltgeschichte*) могу послужити као „кровни“ називи разнородних научних стремљења које имају исто исходиште: истраживање процеса интеракције човека и његовог природног окружења, у променљивом временско-просторном контексту.

Низ од осам чланака, у распону од позне антике, преко средњовековља и османског доба, до тематике 20. века, испуњава највећи део овог броја. Рад Хрвоја Грачанина *Ilirik u Marcelinovoј kronici* (стр. 9-36) даје интерпретацију познатог наративног извора, али са становишта „društvene i gospodarske povijesti“ како би се осветлила „ekohistorija kasnoantičkog Pirika“. Река Драва је послужила као основа за шире истраживање Хрвоја Петрића на тему *Utjecaj rijeke na pogranična naselja – Primjer rijeke Drave u 18. i 19. stoljeću* (стр. 37-63). Реч је о аутору који већ дужи низ година изучава простор Подравине управо са мултидисциплинарног, еко-историјског становишта, и чији су резултати недавно објављени као монографија под називом *Koprivnica u 17. stoljeću. Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu* (Samobor 2005). Какве су могућности анализе картографске изворне грађе показују радови двоје научника. У чланку под насловом *Naselja gradišćanskih Hrvata u zapadnoj Mađarskoј – Na katarstarskim planovima iz 1857. godine* (стр. 63-84) Жељко Хољавец је на основу земљишних планова једног дела западноугарског Бургенланда (Градишћа) посматрао природно-географска обележја, затим привредну и етничку структуру насеља тамошњег хрватског становништва. Рад Миреле Слукан Алтић, познатог историјског картографа, овога пута тиче се истраживања праваца саобраћајних комуникација као резултата просторне организације и њених промена на тлу Хрватске, Славоније и Далмације – *Kartografski izvori za rekonstrukciju i praćenje razvoja prometnih komunikacija* (стр. 85-100). Однос привреде и политичких прилика предмет је анализе два наредна прилога: М. Колар-Димитријевић, *Nezaposlenost u Hrvatskoј od vremena velike svjetske krize i javni radovi* (стр. 101-114), и Даниел Патафта, *Prilike gospodarstva grada Rijeke od 1918. do 1924. godine* (стр. 115-137). Нове резултате османистике доноси чланак Ненада Моачанина *Pristup ekohistoriji Podravine prema osmanskih izvorima* (стр. 139-146). Промене политичких, економских и друштвених прилика условиле су и промену природног окружења и његове структуре у периоду османске власти на подручју горње Подравине (половина 16. до краја 17. века).

Од велике практичне важности за научну заједницу јесте објављивање посебног прилога у часопису *Bibliografija radova iz socioekonomske*

historije i ekohistorije 1977.-2001. – *Izdanja arhiva Republike Hrvatske* (стр. 151-179). Број је закључен приказима новијих монографија и часописа, тако да су представљене књиге Р. Матијашића, *Gospodarstvo antičke Istre* (Pula 1998), Ј. Коларића, *Katoličko djetičko društvo u Zagrebu (1855-1945.)* (Zagreb 2001), Х. Петрића, *Općina i župa Drnje. Povijesno-geografska monografija* (Drnje 2000), С. Лечек, *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918.-1941.*, (Zagreb 2003), *Triplex Confinium (1500.-1800.): Ekohistorija – Zbornik radova* (Split – Zagreb 2003), *Kutina – Povijesno-kulturni pregled s identitetom današnjice* (Kutina 2002), и шест бројева новог часописа *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, vol. I- br. 1 (2002) – vol. III, br. 6 (2004).

У другом броју часописа *Ekonomika i ekohistorija* (бр. 2 / 2006) окупљени су у првом делу радови посвећени посебној теми: *Bolest, gospodarstvo i okoliš*. Рад Гордана Раванчића испитује различите ефекте епидемије куге на живот средњовековних Дубровачана, од економских до здравствено-превентивних – *Neka razmišljanja o posljedicama epidemije crne smrti 1348. godine u Dubrovniku* (стр. 5-21). Борис Голец поставља питање да ли се један случај епидемије бубонске куге у Чрномелу може сматрати репрезентативним и за друга урбана насеља – *Kužna epidemija v Črnomlju v letih 1691-92 – Tipičen primer pojavnih oblik in posledic v mestnih okoljih* (стр. 22-38). Поступци државне управе у спречавању и заустављању епидемија с обзиром на њихове последице на привреду анализирају се у раду Дубравке Млинарић – *Uloga države u prevenciji i sanaciji lošeg utjecaja bolesti na gospodarstvo sjeverne Dalmacije u 18. stoljeću* (стр. 39-54). Због интензивних међународних трговачких односа, далматинске комуне су биле прве на удару епидемија заразних болести, што је за резултат имало њихову веома рану организацију санитарне заштите. Историји њене организације посвећен је рад Миреле Слукан Алтић, под називом *Povijest santiranih kordona i njihova uloga u razvoju dalmatinskih gradova* (стр. 55-64). Разлике у деловању и последицама епидемија између урбаних и руралних средина приказане су у раду Катарине Кебер, *Epidemija kolere na Kranjskem med mestom in podeželjem – Primer Ljubljane in Župnije slavina na notranjskem leta 1855* (65-73).

Поред поменутих, тематских радова, у овом броју су објављени и чланци из шире друштвено-економске тематике. Чланак Мире Колар-Димитријевић и Елизабете Вагнер преноси једну личну причу – *O zatvorskim susretima Stjepana Radića s buhama i miševima ili o jednoj prešutnoj ekohistorijskoj temi* (74-88). Типологија сеоских насеља у

контексту њиховог природног смештаја анализира се на основу картографско-катастарских извора у раду Хрвоја Петрића - *O tipovima seoskih naselja (i njihovom okolišu) u varaždinskoj i koprivničkoj regiji u 18. i 19. stoljeću* (стр. 89-103). Драгутин Фелетар приказао је у обимној студији *Razvoj elektrifikacije sjeverozapadne Hrvatske do Drugog svjetskog rata – s posebnim osvrtom na Koprivnicu* (стр. 104-148).

И овај број доноси библиографски прилог, а овог пута је реч о издањима Instituta društvenih znanosti „Ivo Pilar“, која су од значаја за економску проблематику (стр. 149-155). Представљена су нова издања: Р. Делор – Ф. Валтер, *Povijest europskog okoliša* (Zagreb 2002), Д. Роксандић, *Triplex Confinium ili O granicama i regijama hrvatske povijesti 1500.-1800.* (Zagreb 2003), А. Бланк, *Zapadna Hrvatska. Studija iz humane geografije* (Zagreb 2003), Х. Петрић, *Koprivnica u 17. stoljeću – Okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu* (Samobor 2005), М. Слукан Алтић, *Povijesni atlas gradova: Koprivnica*, (Zagreb – Koprivnica 2005), Т. Зебец, *Krčki tanci* (Zagreb – Rijeka 2005), G. David – P. Fodor, *Affaires of State are Supreme – The Orders of the Ottoman Imperial Council Pertaining to Hungary (1544-1545, 1552)* (Budapest 2005), и нови бројеви *Podravine – časopisa za multidisciplinarna istraživanja*, vol. IV, br. 7 i 8 (2005).

Тема трећег броја часописа *Ekonomska i ekohistorija* (vol. III / 2007) јесу *Ljudi i rijeke (vode)*, што је обрађено у девет научних радова. Први од њих, рад Бориса Голца приказује интересантну историју старог градског насеља – Костањевице, смештене на ади реке Крке – *Kostanjevica na Krki ali „Dolenjske Benetke“ – edino slovensko mesto na rečnem otoku* (стр. 5-33). Дипломатичка грађа послужила је Марину Кнезовићу као основ посматрања односа вода и насеља на територији Далмације и острва - *Voda u hrvatskim ranosrednjovjekovnim ispravama* (стр. 35-50). Мирела Слукан Алтић анализира је картографски приказ Матеа Пагана „Tuto el Contado di Zaro e Sebenico“, посматрајући граничну функцију реке Крке – *Krka kao razdjelnica velikaških gradova Šubića i Nelipića na karti Matea Pagana nastaloj oko 1522. godine* (стр. 51-61). Функција реке Саве као границе у периоду између Пожаревачког и Београдског мира, као и сама структура Посавског граничног подручја предмет је детаљног истраживања Драга Роксандића – *Posavska krajina/granica od 1718. do 1739. godine* (62-82). Мира Колар-Димитријевић и Елизабета Вагнер позабавиле су се типологијом, смештајем и улогом воденица – *Vodenice u Hrvatskoj (18.-20. stoljeće) kao primjer odnosa između ljudi i rijeka/potoka* (83-120). Прилог Бранка Вујасиновића посвећен је посматрању односа реке Саве и

града Загреба у историјском контексту, и уз богате ликовне прилоге акценат је стављен на пројекте уређења обала и регулације речног тока – *Uloga rijeke Save u povijesnom razvoju grada Zagreba* (стр. 121-155). Историја трговине дрветом на реци Драви приказана је у раду Драгутина Фелетара и Хрвоја Петрића – *Donja Dubrava – središte splavarstva na rijeci Dravi* (стр. 156-181). Радови на регулацији Дравиних притока Карашнице и Вучице, као значајног дела мелиорацијских пројеката предмет су посматрања Злате Живаковић-Керже – *Odvodnja u osiječkom kraju (19. stoljeće i početak 20. stoljeća)* (стр. 182-189). Топографски прикази Дравиног тока из периода јозефинског катастарског пројекта (1763-1787) вредан су извор за палео-еколошку историју овог речног тока и насеља на њеним обалама, како је то показао чланак Андреја Хозјана - *Reka Drava in njeni signifikantni kraji na jožefinski vojaški izmeri za ozemlje republike Slovenije* (стр. 190-205).

Трећи број часописа *Ekonomska i ekohistorija* такође доноси библиографски прилог – *Bibliografija radova iz gospodarske povijesti i ekohistorije objavljenih u Časopisu za suvremenu povijest i CRIS-u – časopisu povijesnog društva Križevci* (стр. 207-210). Објављени су прикази следећих наслова (стр. 210-235): Дражен Мирко Грмек, *Medejin kotao. Pokusi na živim bicima u antici* (Zagreb 2004); *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja* vol. V, br. 9 (svibanj 2006), vol. VI, br. 10 (2006), vol. VI, br. 11 (2007); Borislav Grgin, *Rumunjske zemlje u srednjem i ranom novom vijeku* (Zagreb 2006); *Povijest u nastavi, vol. IV, br. 2 (8) / 2006; Teaching modern Southeast European history. Alternative Educational Materials, sv. I-IV*, Thessaloniki 2005; Branko Vujasinović, *istaknute osobe u hrvatskom vodnom gospodarstvu kroz povijest* (Zagreb 2007); приказ научног скупа „Identitet Like: koriјeni i razvitak“ (25-29. септембар 2007, Госпић).

Четврти по реду број часописа *Ekonomska i ekohistorija* (vol. IV, br. 4, 2008) је први део свог садржаја посветио теми *Šuma i ljudi*. Шест научних радова анализирају однос друштва према шумској вегетацији не само на простору Хрватске, већ и Словеније и Бразила. Хрвоје Петрић у свом раду „*Neodrživi razvoj“ ili kako je krčenje šuma u ranome novom vijeku omogućilo širenje Đurđevačkih pijesaka* (стр. 5-26) анализира процесе дефорестације и рефорестације на примеру микрорегије, и њихово дејство на живот и економију локалне заједнице. Проблематику шума и шумарства на тлу Словеније са законодавног аспекта приказала је Дарја Михелић – *Usoda gozdov na slovenskem do 16. stoljeća* (стр. 27-51). Дипломатичка грађа као извор за типологију дрвећа и разноврсност

употребе предмет је анализе два рада: Марин Кнезовић – *Šuma i šumsko drveće u hrvatskim ranosrednjovjekovnim ispravama – činitelj koji nedostaje* (стр. 52-63), и Силвија Писк – *Šuma i drveće u latinskim srednjovjekovnim dokumentima: primer moslavičkog kraja* (стр. 64-70). Мира Колар-Димитријевић доноси *Kratak osvrt na povijest šuma Hrvatske i Slavonije od 1850. godine do prvoga svjetskog rata* (стр. 71-93). Део егзотичног раја и борба за његов „одржив развој“ коришћењем домородачких знања приказан је у раду тројице бразилских научника: J. Klanovicz – J. Frer Neto – A. Luiz Mafra, *Southern Brazilian indigenous populations and the forest: towards an environmental history* (стр. 94-103).

Други структурални део овог броја чине редовни чланци. Мирела Слукан Алтић анализира млетачке катастарске списе и карте као изворе за реконструкцију палеоеколошке слике једног региона – *Prirodni i kulturni pejzaži Pokrčja u mletačkim katastrima 1709./1711.* (стр. 104-114). Организација и структура здравствене заштите предмет је истраживања Сабине Флоренс Фабијанец – *Hygiene and commerce: the example of Dalmatian lazarettos from the fourteenth until the sixteenth century* (стр. 115-133). Томислав Крзнар даје приказ садржаја једног годишта специјалистичког часописа „Сociјална екологија. Časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline“, који је покренут 1992. године – *Čovjek i okoliš u socijalnom kontekstu. Prilog socijalno-ekološkom istraživanju* (стр. 134-150).

У оквиру редовне библиографске рубрике, у четвртом броју *Ekonomске i еkohistorije* Хрвоје Петрић је исцрпно приказао животопис, *cursus honorum* и библиографију радова проф. емеритуса Драге Роксандића – *Živjeti „Triplex Confinium“ – u povodu 60. godine rođenja prof. dr. sc. Drage Rokсандića* (стр. 151-231). Иза тога је кратки прилог Весне Плеша – *Ugljenarenje – proizvodnja ugljena iz drva u Gorskom kotaru* (стр. 232-233), а затим следе прикази најновијих публикација (стр. 234-285): *Environmental History*, vol. 13, no. 1 (January 2008); Jared Diamond, *Sva naša oružja: zarazne bolesti, čelik i puške* (Zagreb 2007); Мирко Андроић, *Starogradska varaždinska općina* (Varaždin 2008); Joachim Bahlcke, *Ungarischer Episcopat und österreichische Monarchie. von einer Partnerschaft zur Konfrontation (1688-1790)* (Stuttgart 2005); Raffaella Sarti, *Živjeti u kući. Stanovanje, prehrana i odijevanje u novovjekovnoj Europi (1500.-1800.)* (Zagreb 2006); Vandana Shiva, *Biopiratsvo. Krađa prirode i znanja* (Zagreb 2006); *Podravina – časopis za multidisciplinarna istraživanja*, vol. VI, br. 12 (2007); Фрањо Емануел Хошко, *Biskup Vrhovac između baroka i liberalizma* (Zagreb 2007); Oskar Springer – Daniel Springer, *Otrovani modrozeleni planet* (Zagreb 2008); приказ научне конференције “Flammable Cities: Fire, urban

Environment, and Culture in History” (May 15-17, 2008, Washington DC), “Fauna and Medieval Urban Space” (Budapest, 17-19 April 2008); научни скупови: *Koprivnica – okoliš, ljudi i grad u dugom trajanju. U povodu 650. godina Koprivnice* (2006), *Žene u povijesti Koprivnice i Podravine* (2007), *Razvoj, identitet, okoliš – međuregionalni aspekti* (Križevci 2008), „38. međunarodni kulturno-povijesni simpozij Mogersdorf“ (Varaždin, 2008), „Okrugli stol „150. obljetnica prvog modernog popisa stanovništva 1857“.

Надамо се да ће овај приказ садржаја прва четири годишта часописа *Ekonomska i ekohistorija* подстаћи домаћу научну јавност на размишљање изван уских оквира своје струке, тако да ће у ближој будућности доћи до регионалне, интердисциплинарне сарадње какву промовише ова публикација.

Јелена Мргић

**Јелена Мргић, Северна Босна 13-16. век,
Историјски институт, Посебна издања, књ. 55,
Београд 2008, 469 стр.**

Др Јелена Мргић, доцент на предмету Историјска географија Одељења за историју Филозофског факултета у Београду, бави се проучавањем средњовековне историје Босне. Након запажене монографије *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, објављене 2002. године, недавно се у издању Историјског института појавила и њена нова књига *Северна Босна 13-16. век*, проистекла из докторске дисертације *Северна Босна у средњем веку. Земља – историја – народ*. И ова књига је високо оцењена од стране стручне јавности, због чега је ауторка добила Априлску награду града Београда из области друштвених и хуманистичких наука за 2008. годину.

Књига Јелене Мргић за предмет има историју северног дела средњовековне Босне, „земљу“ Усору и Соли, област која је током средњег века била углавном периферна, удаљена од важних политичких и економских средишта и главних комуникационих праваца. Она је стога, иако као погранична област често предмет и позорница сукоба међу заинтересованим странама (Босна, Угарска, Србија, Османско царство),

оставила мало трага у сачуваној изворној грађи. То је отежавало задатак свеобухватног сагледавања средњовековне историје северне Босне који је ауторка себи поставила, полазећи од принципа да „историје појединих региона, као историјски променљивих целина, добијају свој пуни смисао тек када се посматрају у широком просторном и временском контексту“. Због тога је и хронолошки оквир истраживања у ствари знатно шири од оног датог у наслову, условљеног сачуваним изворима и проблематиком историјско-географских истраживања, и покрива период од антике до 17, а у неким аспектима и 18-19. века.

Суочавајући се са хронолошки и тематски неуједначеном изворном грађом, што се посебно односи на домаће, средњовековне босанске писане изворе, Јелена Мргић је приступила обимном послу сакупљања и анализирања не само бројних различитих и расутих писаних извора другог порекла (српских, дубровачких, угарских, папских, млетачких и османских), већ и обимне археолошке, етнографске, картографске и путописне литературе. На тај начин било је могуће пратити промене природно-географских карактеристика, континуитет насељености, развој материјалне културе, начин живота и обичаје људи на овом подручју који су се споро мењали током времена, све до освета модерног доба. Ауторка је, поред изузетно обимне домаће и стране релевантне научне литературе везане за историју средњовековне Босне и суседних држава и подручја, посебну пажњу посветила оној литератури која се бави методолошким проблемима коришћења различитих врста извора, чиме је своја истраживања и закључке до којих је долазила ставила на сигурне научне основе.

Поред *Уводних разматрања*, у којима се дефинишу предмет истраживања и његови хронолошки и временски оквири, наводе основне врсте извора и проблеми везани за њихово коришћење, и даје преглед најважнијих ранијих проучавалаца овог подручја и њихових резултата, и *Завршних разматрања*, у којима се сумирају резултати до којих је ауторка дошла у свом истраживању, књига садржи шест великих тематских целина, подељених на мања потпоглавља. Осим тога, књига има бројне прилоге – хронологију главних догађаја од 13. до 16. века, листу владара Босне, Србије, Угарске и Османског царства, седам географских карата, речник османских термина, резиме на енглеском језику, списак скраћеница, извора и литературе, именски, географски и регистар појмова, бројне илустрације, што све, уз одговарајући критички апарат, доприноси не само научној, већ и употребној и ликовној вредности ове монографије и њеном лакшем коришћењу.

Прво поглавље *Природна средина и њене промене* посвећено је сагледавању природно-географских одлика северне Босне у прошлости, у много чему различитим од оних данашњих. Поред одлика рељефа, хидрографске мреже и анализа климатских промена, пажња се усмерава на интеракцију људи и њиховог природног окружења, првенствено кроз процес крчења шума и ширења обрадивог земљишта, који је ово подручје некад покривено густим храстовим шумама претворио у житницу какву данас познајемо.

Друга целина, названа *Ток историје*, приказује политичку историју простора северне Босне у широком хронолошком раздобљу од предсловенског, римског периода, до дефинитивног завођења османске власти у првим деценијама 16. столећа. Прва два одељка, посвећена предсловенском добу, односно времену досељавања Словена и раној средњовековној историји у саставу српске, и потом босанске државе (6-12. век), представљају увод у изворима знатно богатија и стога детаљније обрађена раздобља од 13. до 16. века. Као посебне територијално-политичке и управне целине, Усора и Соли помињу се од прве половине 13. века, за владавине бана Матије Нинослава, али су настале, како Јелена Мргич аргументовано претпоставља, вероватно у време бана Кулина крајем 12. столећа. „Бурни 13. век“ испуњен је настојањима угарских краљева да под видом борбе против јеретика освоје босанску државу и наметну католичку црквену организацију. На подручју Усоре и Соли половином 13. века постоји угарска погранична бановина, једна од низа сличних јединица које Угарска формира на освојеном подручју дуж својих јужних и источних граница. На крају 13. столећа ове области су се нашле у држави краља Драгутина, да би након његове смрти и доласка на престо енергичног Стјепана II Котроманића на подручју Усоре и Соли била обновљена власт Босанске бановине. Период стабилности и јачања Босне под влашћу Стјепана II и Твртка I (1322-1391) обрађен је у оквиру посебног одељка, коме следи раздобље немира и ратова, окончано пропашћу средњовековне Босанске краљевине 1463. године. У том периоду северна Босна изложена је бројним ратовима и сукобима безмало „свих против свих“ – босанских владара и обласних господара, Угара, Османлија, српских деспота, што је неминовно изазивало страдања становништва, депопулацију и пропадање насеља. Последњи одељак другог поглавља књиге посвећен је периоду двовлашћа (1463-1536), када је након османског освајања Босанске краљевине угарски краљ Матија Корвин поред Јајачке бановине у западној Босни, у северној формирао Сребрничку бановину. Њено постепено смањивање почетком 16. века

услед константног притиска османских крајишких команданата доводи до дефинитивног краха угарске власти у северној Босни 1536. године и уклапања ове регије у границе Босанског санцака.

Завођење османске управне организације кроз формирање нахија и поделу тимара пратило је насељавање српског становништва са влашким статусом у северној Босни, што је иначе била пракса и у другим опустошеним пограничним крајевима, као што је северна Србија (Смедеревски санцак). Демографске промене, одлив и прилив становништва у периоду јачања босанске државе током 14. столећа и ратова и метежа у 15. и првим деценијама 16. века Јелена Мргић истражује у поглављу *Свет у покрету – Динамика становништва*. Она истиче да је у у одсуству извора који би омогућили подробно испитивање демографских циклуса могуће указати само на основне претпоставке о њиховом карактеру и дужини трајања, ослањајући се и на компаративно посматрање европских и регионалних демографских тенденција предмодерног времена. Османски дефтери, уз сва методолошка ограничења, пружили су основу за испитивања демографских промена у позном средњовековном, односно раном нововековном раздобљу. У оквиру овог поглавља обрађују се и промене у црквеној организацији на простору северне Босне, узмицање католичке и јачање православне цркве, узроковано како демографским и миграционим кретањима, тако и ставом османских власти према наведеним црквама, као и процес исламизације на наведеном подручју до краја 16. века.

Поглавља *Типологија и мрежа насеља* и *Старо и ново: жупе, нахије и насеља* баве се променама територијалне организације на простору северне Босне под босанском, угарском и османском влашћу, реконструкцијом мреже насеља, њиховом типологијом и међусобним односима. Основни закључак до кога се дошло је да су се скоро сви градови ове регије развили поред тврђава које су контролисале најважније саобраћајне правце, док су бројна насеља са статусом трга настала поред бродова преко реке Саве. Насеља која су у 14. веку била седишта франчевачких самостана (Модрича, Скакава, Лаб, тј. Угљевик, Четвртковиште – Бијељина) вероватно су такође имала значај локалних тргова. Под османском влашћу опстали су они средњовековни градови северне Босне који су задржали своју војну, административну и привредну улогу, неки су били у опадању, а неки, као касабе Зворник, Доња и Горња Тузла, Добој, Тешањ, Маглај и Жепче у успону. У ранг касабе уздигао се и низ средњовековних тргова на важним саобраћајним правцима. Када су сеоска насеља у питању, главни истраживачки проблем био је велики

недостатак средњовековних извора, будући да је сачувана само једна босанска повеља која наводи укупно пет села у долини реке Укрине и жупи Ненавиште. Ауторка је зато настојала да коришћењем података о археолошким траговима насеља, од римског периода до позног средњег века, и оних које пружају објављени османски пописни дефтери, Зворничког санцака из 1519. и 1533. године и Босанског санцака из 1604. године, утврди континуитет у насељености проучаване области. Насеља пописана у наведеним дефтерима (око 500 топонима у 24 нахије) приказана су табеларно и на картама, и већином су опстала до данашњих дана.

Последње поглавље *Плодови земље* бави се привредном проблематиком проучаване регије. Оно је такође подељено у неколико мањих одељака, који обрађују земљорадњу и ритам пољских радова, сточарство, пчеларство, лов и риболов, производњу и дистрибуцију соли у тузланским соланама под османском влашћу, трговину и промет робе у градовима, главне комуникације на подручју северне Босне. Одсуство домаћих средњовековних извора за ову врсту истраживања Јелена Мргић је настојала да надомести стављањем питања пољопривредне производње у општи контекст развоја прединдустријских друштава и коришћењем података које пружају расположиви османски пописни дефтери. Тако су пољопривредна производња и њен годишњи ритам проучавани у светлу пореских обавеза раје према османским властима. Османске канун-наме су такође биле основ истраживања трговине у појединим градовима, будући да је дубровачка грађа, иначе примарна за ову врсту истраживања на другим подручјима, за северну Босну, област без значајнијег рударства, више него оскудна. Коначно, на основу античке, средњовековне и османске грађе реконструисана је и мрежа копнених и речних путева, са главним прелазима преко река, „бродовима“ и „скелама“.

На крају, треба поменути и одличан стил и језик којим је ова вредна научна књига написана, као и труд ауторке око њеног изгледа, од израде географских карата, бројних прилога до одабира одговарајућих илустрација. На тај начин је историјско-географска монографија Јелене Мргић *Северна Босна 13-16. век*, незаобилазна за сваког оног ко се бави историјом Срба и Балканског полуострва у средњем веку, постала приступачнија и ширем кругу читалаца заинтересованих за прошлост, постављајући како својим садржајем, тако и изгледом високе стандарде за будућа издања научних радова.

Александар Крстић

**O. J. Schmitt, Skanderbeg. Der neue Alexander auf dem Balkan,
Verlag Friedrich Pustet,
Regensburg 2009, стр. 432.**

Оливер Јенс Шмит (Oliver Jens Schmitt), професор средњовековне историје Југоисточне Европе Бечког универзитета и дописни члан Аустријске академије наука, после дугогодишњег архивског рада у Венецији, Риму, Милану, Мантови, Сијени, Дубровнику, Задру, Бечу, Паризу и Барселони, и свестраног коришћења објављених извора и литературе, подарио је историјској науци дело изузетно вредног значаја. Пошто је напоменуо да су се Скендербегом бавили историчари, хуманисте, литерате, политичари, посебно је истакао значај прве биографије арбанашког борца против Турака, коју је написао Марин Барлеције почетком 16. века. Иако је о Скендербегу доста писано, показала се потреба да се сачини нова биографија. Разлог су новопронађени извори и преиспитивање традиције, која се наталожила током векова.

Књига професора Шмита подељена је на пет делова. Први носи наслов „Човек из Дебра“, у коме је најпре обрађена историја родног краја Скендербега, у другој половини 14. и на почетку 15. века. Следи појава породице Кастриота, тј. оних који господаре тврђавом, средином 14. века, а онда је праћена делатност њених чланова у наредним деценијама. Жена Ивана Кастриота и мајка Скендербега била је „Воисава Трибалда... из добре фамилије“. Како наводи аутор, била је Српкиња, по свој прилици кћи Гргура Бранковића, сина великог севастократора Бранка, који је господарио у Охриду. Скендербег је рођен 1405. године, а онда је изложена његова не много позната делатност у младости. Отац га је, као и остала три сина, после 1423, послао, као таоца, султану. У Турској је пре 1428. преведен на ислам и добио име Скендербег. У време „Дуге војне“ 1443-1444. године напустио је Турску, вратио се у родни крај и повео борбу против Османлија. Као господар планинских крајева, водио је дугу, тешку и исцрпљујућу борбу пуне две ипо деценије, задивљујући хришћанску Европу, пре свега ренесансну Италију. У првом делу те борбе за њега су били велики изазови неспоразуми с Млетачком републиком и поход Јована Хуњадија против Турака, који се завршио поразом на Косову 1448. године.

Други део књиге, под насловом „Анатомија једног устанка“, следи даљи опис Скендербегове борбе, али кроз призму његове харизме, типа његове владавине, његових сарадника и следбеника, његових прихода и расхода. Детаљно су описани област којом је владао, њена величина и

конфигурација, његови ривали, издајници и противници. Посебна пажња посвећена је његовим односима са султаном Муратом II (1421-1451) и Мехмедом II Освајачем (1451-1481), њиховим командантима, са којима је ратовао, као и са самим начином и техником ратовања.

„Јунак ренесансе“, трећи део књиге, почиње излагањем о Скендербегу као вазалу напуљског краља Алфонса V Арагонског (1442-1458). Детаљно су описани Скендербегов пут у Италију да помогне новом краљу Ферантеу Арагонскама (1458-1494) да сачува престо, затим Скендербегова улога у планираном а никада изведеном крсташком рату, за који се залагао папа Пије II (1458-1464). Последње године Скендербеговог живота обрађене су у четвртом делу књиге, под насловом „Тотални рат“. То је доба од 1464. до 1468. године, које су карактерисали брутални турски походи, пустошење и харање арбанашке земље. После страховитог изнуривања, праве трагедије напаћеног народа, Скендербег је умро 1468. године.

Пети део књиге посвећен је каснијим вестима о Скендербегу, сећањима, заборава и поновним подсећањима, која су оживела у 19. и 20. веку, све до наших дана. На крају је дат покушај историјског, филозофског, антрополошког и литерарног тумачења „једног устанка и његовог вође“, следи оцена расположивих извора и понуда одговарајуће библиографије, која сведочи о изванредном познавању аутора радова о Скендербегу, насталих на разним странама и у разним временима.

Све у свему, професор О. Ј. Шмит реконструисао је, колико год су извори дозвољавали, на најбољи могући начин живот Ђурђа Кастриота Скендербега, нарочито његову двадесет пет година дугу борбу против Турака (1443-1468). Вођа Арбанаса, између Турака и Италије, био је редак човек Балкана који се, после примања ислама, вратио хришћанству. Својом упорном борбом задивио је хришћански свет, постао је Нови Александар, Атлета Христа. Аутор је успео, комбинујући хронолошки и тематски начин ислагања, да скине наслаге каснијих времена и да дође до Скендербеговог доба. Верно је описао његову личност и карактер, мада су савременици о њима оставили мало података.

Књига О. Ј. Шмита је својеврсна историја Балкана, на коме су народи вековима живели измешани. Има велики значај за историју Србије 15. века, посебно за боље познавање делатности чланова породице Бранковић. Највише података има о деспоту Ђурђу, али су посебно занимљиве вести о његовој кћерки Мари, до сада углавном непознате у нашој историографији. Чланови породице Бранковић били су у веома блиским и добрим односима с породицом Кастриота, па и са

ПРИКАЗИ

Скендербегом. Као врстан зналац језика, професор О. Ј. Шмит је веома добро и савесно искористио нашу литературу.

Основни текст књиге о Скендербегу снабдевен је одговарајућим научним апаратом, библиографијом, генеалošким таблама, историјским картама, регистром и илустрацијама. Најкраће речено, то је до сада најбоље написана историја Скендербега.

Момчило Спремић

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Текст доставити на адресу Редакције издања Историјског института,
Кнеза Михаила 36/II, Београд, e-mail: istorinst@hi.sanu.ac.rs.

Рукописи у компјутерском слогу предају се у једном примерку у штампаном и електронском облику у фонту Times New Roman, величина фонта 12. Размак између редова је 1.5, а напомене се налазе на крају сваке стране, резиме се штампа на енглеском језику. Аутори могу предати радове и на страном језику (енглески, француски, немачки), са резимеом на српском језику.

Осим основног текста са напоменама (уређеним према упутству), рад треба да садржи апстракт на језику на коме је написан рад и кључне речи на језику на коме је написан резиме.

Апстракт се налази испод наслова рада и треба да садржи до 100 речи.

Кључних речи треба да буде највише десет. Дају се на српском и на језику на коме је написан резиме.

Резиме је написан на другом језику у односу на језик основног текста. Резиме не може имати више од 1.200 словних знакова.

Прилози (фотографије) предати у електронској форми у .tiff формату и то црно беле у резолуцији од 150 dpi, колор – 300 dpi.

Напомене се налазе на крају сваке стране. Пишу се језиком и писмом на ком је дело штампано.

Посебна издања:

Име аутора се пише иницијалом, са размаком између имена и презимена, обичним словима. Први пут цитиран наслов књиге пише се у целини, без скраћеница, курзивом (италик), место издања и година издања пишу се иза наслова, без запете између. Цитиране странице пишу се на крају без скраћене ознаке за страну.

Примери:

С. Рудић, *Властела Илирског грбовника*, Београд 2006, 44-46.

Поновљено издање књиге:

К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1978², 30.

Чланци у часописима:

име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, име часописа (пун или са скраћеницом из приложеног списка скраћеница), место издања (по потреби), број (арапским цифрама), година у загради и цитирана страна.

Примери:

Т. Живковић, *Легенда о Павлимиру Бџу*, ИЧ 50 (2003) 15.

П. Пузовић, *Увођење општежића у Хиландару 1933. године*, ИЧ 45-46 (1998-1999) 2000, 245

(начин за часописе где је година за коју се односе различита у односу на годину изласка часописа)

С. Божанић, *Брвеник у средњем веку*, Рад Музеја Војводине 47/48 (2006) 86.

Г. Томовић, *Трагови старог рударења у топонимији пљеваљског краја*, Гласник Завичајног музеја. 3 (Пљевља 2002) 2003, 58.

(начин за часописе са истим називом а различитим местом издања, мање познате, ретко доступне часописе)

Чланак у зборнику радова

име аутора иницијалом, размак до презимена, наслов рада курзивом, наслов зборника, место издања и година, број страна целог чланка (од-до) и цитирана страна. Код сваког следећег навођења цитирати само конкретне стране.

Примери:

Р. Ћук, *Почеци рударства и привредни успон Србије*, Краљ Владислав и Србија 13. века, Београд 2003, 103.

М. В. Лутовац, *Бихор и Корита*, Насеља и порекло становништва 40, Београд 1967, 74.

Поглавље у колективној публикацији

Назив публикације (курзивом) и том, место и година издања, број страна целог поглавља (од-до) и цитирана страна и име аутора поглавља у загради.

Пример:

Историја српског народа, 6-1, Београд 1983, 98 (Д. Ђорђевић).

Извори

Примери:

Доментијан, *Живот Светога Симеуна и Светога Саве*, изд. Ђ. Даничић, Биоград 1865, 97.

Monumenta Serbica, ed. Fr. Miklosich, Viennae 1858, 352.

С. Б. Скокнић, *Моје успомене из Првог светског рата*, прир. М. Ј. Милићевић, Београд 2003, 63.

Уколико издање извора прво има наслов, па онда аутора издања, навести прво наслов, па онда приређивача:

Actes de lavra III, par P. Lemerle, Paris 1979, ...

После првог помена пуне библиографске јединице у напоменама, током наредних цитирања даје се скраћени облик, односно понавља се презиме аутора и скраћени наслов или презиме аутора и одговарајуће скраћенице: *нав. дело, nav. delo, op. cit.*

Код узастопног навођења аутора и дела: исто, isto, ibid.

Код навођења истог места у делу: нав. место, nav. mesto, loc. cit.

У ћирилици употребљава се скраћеница уп. а у латиници cf.

Напомене се скраћују са нап.

Не употребљавају се скраћенице стр. односно р. и pp.

Датуми се пишу на следећи начин, нпр. 17. март 2007.

Бројеви већи од троцифрених треба да буду куцани са тачкама, а не са размацама, нпр. 10.000

Аутори контролишу и уносе **лекторске интервенције** у електронску верзију текста. Уколико се не слажу са неком од лекторских интервенција то морају видно означити на штампаној верзији текста.

ИСТОРИЈСКИ ЧАСОПИС
Књ. LVIII
(2009)

Лектор
МЕЛИТА ЖИВКОВИЋ

Превод резимеа на енглески језик
БОЈАНА РАДОВАНОВИЋ

Секретар Редакционог одбора
СНЕЖАНА РИСТИЋ

Компјутерска припрема за штампу
СЛОБОДАН СИМИЋ

Штампа
Чигоја штампа
Студентски трг 13, Београд
e-mail: office@chigoja.rs

Тираж
500 примерака

CIP – Каталогизација у публикацији Народна библиотека Србије, Београд

93/94

ИСТОРИЈСКИ часопис = Historical Review / одговорни уредник Тибор Живковић. –
1948 – . – Београд : Историјски институт, 1948 – (Београд : Чигоја штампа). – 24 cm

Годишње

ISSN 0350-0802 = Историјски часопис
COBISS.SR-ID 3687170